

Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

dr. László Balázs

A királyi jog mechanizmusai az Árpád-korban

Doktori (PhD) értekezés

témavezető:

Dr. habil. Béli Gábor
egyetemi docens

Pécs
2023

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
1. <i>Az értekezés gondolati kerete és tézisei</i>	4
2. <i>A vizsgálat módszere és forrásai</i>	6
2.1. <i>Az okleveles források</i>	7
2.2. <i>Az Árpád-kori jog különös megismerési forrásai</i>	9
2.2.1. <i>Intelmek</i>	9
2.2.2. <i>Legendák</i>	10
2.2.3. <i>Geszták, krónikák</i>	12
II. Az Árpád-kor közjogi jelentősége	14
1. <i>Az állam fogalma és a Szent István előtti államiság kérdése</i>	14
2. <i>Szent István és az „államalapítás” kezdete</i>	18
3. <i>A Szent Istvánnal kezdődő korszak lezárásának kérdése</i>	21
4. <i>A koronaeszme és a királyi hatalom legitimációja</i>	22
III. A királyi jog (ius regium)	27
IV. A vizsgálat rendszerelméleti kerete	31
1. <i>Általános gondolati keret</i>	31
2. <i>Egyszerűsített rendszerelmélet</i>	33
V. Törvényhozás	36
1. <i>Szent István dekrétumai</i>	36
2. <i>Szent László és Kálmán dekrétumai (és a zsinati határozatok)</i>	38
3. <i>Az Aranybullák</i>	42
4. <i>IV. László kun törvényei</i>	45
5. <i>III. András dekrétumai</i>	47
6. <i>Egyházi és szerzetesrendi alapító-, kiváltság- és adománylevelek</i>	50
7. <i>A királyi hospesek szabadságlevelei</i>	54
8. <i>Magánszemélyek kiváltság- és adománylevelei</i>	57
9. <i>Egyéb oklevelek</i>	59
10. <i>A király törvényhozó hatalma</i>	61
VI. Kormányzás, igazgatás	65
1. <i>A királyi udvar mint igazgatási központ</i>	66
2. <i>Világi és egyházi igazgatás a dekrétumokban</i>	69
3. <i>Tisztviselők kinevezése és elmozdítása</i>	75
4. <i>A hatalom területi megosztása és az autonómia</i>	78

4.1. <i>A hercegség</i>	79
4.2. <i>Az ifjabb királyság</i>	81
4.3. <i>Az autonómia</i>	85
4.3.1. Erdély	85
4.3.2. A szlavón–horvát–dalmát térség	87
4.3.3. Egyéb autonómiák	88
VII. Bírászkodás	91
1. <i>A királyi személyes bírászkodás</i>	92
2. <i>Világi és egyházi bírászkodás</i>	96
3. <i>Delegált bírók</i>	101
4. <i>Szabad bíróválasztás</i>	103
5. <i>Menedék és kegyelmezés</i>	105
VIII. <i>Fiscalia regum</i>	108
1. <i>A korona birtokjogának alapjai Szent István korában</i>	110
2. <i>Donatio, consensus, devolutio és caducitas</i>	112
3. <i>A hűtlenség miatti vagyonkobzás</i>	120
4. <i>A fiskális politika egyéb megnyilvánulásai</i>	122
5. <i>A monetáris politika</i>	127
IX. Egyházzal kapcsolatos királyi jogok	132
1. <i>A Szent István-i egyházszervezés és annak továbbélése</i>	134
2. <i>Az investitúra-harcokat követő korszak</i>	138
X. A királyi hatalomgyakorlás egyéb megnyilvánulásai	144
1. <i>A legfőbb hadúri jog</i>	144
1.1. <i>Fegyveres konfliktusok leíró jellegű forrásokban</i>	145
1.2. <i>Hadi kötelezettségek és szabadságok a dekrétumokban</i>	147
1.3. <i>Hadi kötelezettségek és szabadságok a hospesprivilegiumokban</i>	149
1.4. <i>Hadi kötelezettségek és szabadságok egyéb forrásokban</i>	152
2. <i>Diplomáciai kapcsolatok és királyi követek</i>	154
3. <i>Hivatali írásbeliség</i>	158
4. <i>A király közjogi állásának egyéb aspektusai</i>	163
XI. A király mint „alkotmányozó”	167
XII. Összegzés – a tézisek értékelése	170
Forrás- és irodalomjegyzék	172
Összefoglaló	187
Summary	190

„...egy egy Árpád-kori oklevél, a mennyiben az ország általános, vagy valamely vidék, megye, város, falu, nemzetség, egyes jeles férfiú történetéhez részletes adatot nyújt, avagy az ország politikai beligazgatására, a köz- és magántörvénykezés menetére, avagy az ország szellemi és anyagi kifejlődésének stadiumaira érdekes világot vet – az árpád-kori magyar történet egy egy becses s eredetileg beírott lapjának tekintendő...”¹

ifj. Kubinyi Ferenc

I. Bevezetés

A Kárpát-medencében letelepedett, majd az ott élő különböző etnikumú népekkel egységes uralom alá vonva országgá szervezett magyarság fölött érvényesülő uralmi forma – megengedőbb megfogalmazásban: Magyarország államformája – Szent István koronázásától 1946. február 1. napjáig rövid megszakítással – az eckartsai nyilatkozattól a tanácsköztársaság felszámolásáig terjedő időszak kivételével – királyság (1867-től alkotmányos monarchia, a tanácsköztársasági időszakot követően pedig ténylegesen király nélküli királyság) volt.² Jogtörténetünk egyik központi kérdése ezért a király közjogi állásának, a királyi hatalom mibenlétének és az ehhez kapcsolódó jogi megoldásoknak a vizsgálata.

A király közjogi állása nemcsak egy közhatalmi tényezőnek a hatalmi-közjogi berendezkedésben elfoglalt helyét mutatja meg, hanem az uralkodó jogi értelemben és ténylegesen betöltött központi szerepére figyelemmel – különösen a korai, úgynevezett személyes királyság esetében – jó rálátást biztosít a hatalmi-közjogi berendezkedés egészére is. Nyilvánvaló azonban, hogy csaknem évezredes működése során a magyar királyi hatalom működése és jogi környezete igen sokat változott. A királyság születésekor regnáló Szent István, a német és cseh királyi, majd a német-római császári címet is viselő Luxemburgi Zsigmond, a kettészakadt ország részein uralkodó I. Ferdinánd és Szapolyai János, a koronázásról lemondó és ezzel a koronázási eskü vállalásait megkerülő II. József vagy éppen az Osztrák-Magyar Monarchiában majd hét évtizeden keresztül, a hazai igazságszolgáltatás átfogó modernizálásának idején is uralkodó I. Ferenc József hatalomgyakorlása egyes közös – vagy legalább hasonló – elemeik ellenére is igen nehezen volna egységes keretben vizsgálható vagy összemérhető. Ezért a királyi hatalom közjogi hátterének vizsgálatát doktori értekezésemben szükségszerűen szűkíteni kell.

Meghaladná e dolgozat kereteit a magyar királyi hatalomnak más korabeli uralkodók hatalomgyakorlásával történő érdemi összehasonlítása is, mivel az a hazai viszonyokhoz hasonló mélységben igényelné különböző történelmi fejlődés során, eltérő kulturális és társadalmi közegben kialakult vagy kialakulóban lévő közjogi berendezkedések vizsgálatát. Ahelyett pedig, hogy semmit vagy igen keveset mondó, esetleg nem kellően megalapozott kijelentéseket tennék a magyar királyi hatalom és például a Német-római Birodalom, Franciaország vagy éppen Britannia és Itália államai működésének összevetésében, figyelmemet inkább a hazai jogfejlődésre összpontosítom.

Mindezekre tekintettel a hazai államiság kezdeteit, a magyar királyság első évszázadait lefedő Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedését, a királynak ebben elfoglalt helyét vizsgálom a hatalomgyakorlás formáin, az uralkodó előjogain keresztül. E téma kidolgozása elsődlegesen

¹ CDA, XVIII. o.

² MEZEY 2003, 91–92. o.

az Árpád-kori királyi jog átfogó leírását, az uralkodó korabeli hatalmi berendezkedésben elfoglalt közjogi állásának, hatalma jogi jellegének bemutatását célozza. E remélt önálló eredménye mellett azonban – reményeim szerint – támpontul, de legalább segédanyagként szolgálhat az Árpád-kori magyar jog más területeinek vagy a királyi jog későbbi működésének feltárására és mindezek nemzetközi, összehasonlító jogi elemzésére irányuló kutatások számára is.

1. Az értekezés gondolati kerete és tézisei

Mint hogy az időbeli távolság, a történelmi fejlődés adott korban elért foka és különösen a hivatali írásbeliség aktuális állapota folytán jogtörténelmünkben az Árpád-kor a későbbi korokhoz viszonyítva forrásokban szegényebb, ezért értekezésem kutatói nívóját elsősorban nem az elődök által még nem vizsgált források elemzése képezheti. A vizsgálat tárgyára vonatkozó primer források merítési köre megegyezik a korszakot tárgyaló történészi és jogtörténészi munkák forrásanyagával, a főként az Árpád-kori okleveleket összegyűjtő XIX–XX. századi kódexekben megtalálható oklevelekkel. Újabb forrásanyag hiányában azt is aligha lehetne állítani, hogy maga a vizsgálat tárgya képezné a kutatás-gondolkodás nívóját. A korabeli királyi hatalom jellegére tekintettel ugyanis az Árpád-kori magyar közjog bármely szegmenséről eddig is nehéz lett volna úgy értekezni, hogy az ne kapcsolódna a királyi közjogi állásához, hatalomgyakorlásához.

Újdonsággal ezért a téma megközelítésében, a felállított gondolati keretben és ennek összefüggésrendszerében, az e keretben megfogalmazott tézisekben, illetőleg mindezekkel összefüggésben a vizsgálati módszerekben, a rendelkezésre álló források új gondolati keretben történő (újra)értelmezésében kínálhat. A vizsgálat irányát és az értekezés vázát is meghatározó tézisek pedig két töről fakadnak. Már korábbi tanulmányaimnak az állam- és jogtudományi egyetemi képzés által részben más megvilágításba helyezése során felmerültek bennem kérdések: Mi és mekkora az Árpád-kor közjogtörténeti jelentősége? Szent István uralkodása és az Árpád-ház fiúágának kihalása közjogtörténeti szempontból is cezúrának tekinthető-e? Mikor és milyen értelemben beszélhetünk államalapításról és magyar államról? Milyen volt valójában a királyi hatalom, voltak-e korlátai, és ha igen, milyen jellegűek voltak ezek? A szokásosan a királyi hatalom megrendülésével jellemzett időszakokban közjogi értelemben is csökkent vagy megváltozott-e a királyi hatalom? Később, a hűtlenségi deliktumok tárgyában folytatott tudományos diákköri tevékenységem, majd a doktori képzésben immár az Árpád-kori királyi jog tágabb horizontú vizsgálata során mutatkoztak meg további megválaszolásra váró kérdések: Leírható-e az Árpád-kor közjogi megoldásai a mai jogi fogalmainkkal? Időbeli távolságuk és különbözőségük ellenére az Árpád-kor és napjaink (esetleg a köztes korszakok) hatalmi-közjogi berendezkedései között felállítható-e olyan összefüggésrendszer, amely segítheti a régebbi jogi megoldások megértését, illetve igazolhatja a jogtörténet megismerésének hasznosságát a jelenben és a jövőre nézve? Beszélhetünk-e valamilyen értelemben alkotmányozó hatalomról az Árpád-korban, tekinthetjük-e az akkori királyokat alkotmányozónak?

E kérdések mentén a vizsgálódásaim irányát és értekezésem vázát meghatározó tézisek az alábbiak szerint fogalmazhatók meg:

1.) Az Árpád-kor közjogtörténeti szempontból önálló korszakként leírható. A magyar társadalom- és jogtörténet korszakainak meghatározása a szemlélő által meghatározott szempontoktól függően többféle lehet. Vitathatatlan, hogy Szent István reformjai sem egyik napról a másikra hoztak gyökeres változást a társadalmi és jogrendszerben, hanem a királyság

kezdeti időszakában részben még továbbéltek és csak fokozatosan tűntek el vagy alakultak át a fejedelemség korából fennmaradt mechanizmusok. A köznyelvben, illetve a történelmi megemlékezések szóhasználatában egyszerűen Szent István koronázására összpontosított államalapítás-gondolat közjogtörténeti szempontból ugyancsak pontosításra szorul. Első királyunk uralkodásának közjogtörténeti jelentősége mégis olyan horderejű, ami az előzményekhez képest lényegesen új korszak kezdetének tekinthető: ez a jogi értelemben vett állam kialakulásának korszaka (amikor a hatalmi struktúra már nem csak a fegyverekkel fenntartott ténylegességen alapul, hanem azt – részben évszázadok távlatából is visszakövethető – jogi rendelkezések alapozzák meg és támogatják), amely nem egyetlen aktus által előidézett, időben pontosan meghatározható pillanatnyi változás, hanem egy fejlődési folyamat. A következő jelentős korszakhatárt keresve a szakirodalomban, egyaránt találkozunk a tatárjárást követő évtizedek, különösen az 1267. évi dekrétum körüli történelmi események jelentőségének kiemelésével vagy éppen az Árpád-korra jellemző személyes királyi hatalom XIV. század végéig történő kiterjesztésével. Amikor az Árpád-házi királyok korát önálló közjogi korszakként kezeltem, magam sem az idegen mintákon nevelkedett Anjou Károly Róbert hatalomgyakorlásának esetleges eltéréseit, hanem az Árpád vérvonalától történt elszakadás által előidézett legitimációs hiátus kérdését emelem ki, ami elvezet a közjog-elméleti szempontból jelentős koronaeszméhez, és ekként a későbbi századok Szentkorona-tanával is kapcsolatba hozható.

2.) A királyi jog elemein keresztül alapvonásaiban leírható az Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedése. Az Árpád-kori királyi jog elemei a királyi hatalomgyakorlás formáival, illetve az ezekre vonatkozó jogszabályokkal azonosíthatók. Az uralkodónak az állami működésben betöltött központi szerepéből eredően – különösen az úgynevezett személyes királyságban – ezek lényegében lefedik a hatalmi-közjogi berendezkedés központi szintjét. Kezdetben a király tekinthető az egyetlen közjogi-hatalmi tényezőnek, a hatalomgyakorlásban – valamely feladatkört ellátva – esetleg közreműködő minden más szereplő tevékenysége és feladatköre a király hatalmára és akaratára vezethető vissza.

3.) Az általános rendszerelmélet alapfogalmaival, a rendszerelemek funkcióin keresztül az Árpád-kori királyi jog elemei párhuzamba állíthatók a mai államszervezettel. Az állam – hatalomgyakorlásra, annak fenntartására létesült – rendszer, és az állam feladatait ellátó állami szervek (az államszervezet elemei) is rendszert képeznek, amelyben minden elemnek megvan a maga funkciója. Ha a hasonló szervezettel legfeljebb igen kezdetleges formában rendelkező Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedést mint a kialakulóban lévő (*nasciturus*) államot is rendszerként próbáljuk leírni, arra jutunk, hogy a királyi hatalomgyakorlás egyes formáinak funkciói nagy hasonlóságot mutatnak napjaink állami szerveinek funkcióival. Ezek alapján megkísérelhetjük az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedés pontosabb megismerését elősegíteni napjaink közönsége számára is oly módon, hogy a középkori intézményeket saját társadalmi, hatalmi, kulturális és jogi környezetükre figyelemmel, de jelen korunkban használt és a ma is élő jogintézményeink alapján elsajátított fogalmak használatával írjuk le.

4.) A királyi jog elemei mint hatalomgyakorlási formák, egymástól már a királyság korai időszakában megkülönböztethetőek, majd fokozatosan valódi hatáskörökké kezdenek válni. Az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedés vizsgálata, a királyi jog elemeinek számbavétele is azt mutatja, hogy már ekkor megkülönböztethető a monarcha jogalkotó (törvényhozó), igazgatási, bíraskodási vagy éppen főhadúri tevékenysége. Idővel e feladatok bővülése természetszerűleg vezet el oda, hogy a király nem képes valamennyi hatalomgyakorlási formát kizárólagosan érvényesíteni, ezért megkezdődik valamiféle apparátus kialakulása. Ezzel párhuzamosan bővülnek a hatalomgyakorlási formákra vonatkozó jogszabályok is. E folyamatok vezetnek el oda, hogy a király mint egyetlen

közjogi-hatalmi tényező hatalomgyakorlási formái helyett mindinkább hatáskörökről beszélhetünk.

5.) A közjogi hatalom az Árpád-kor egészében alapvetően a király kezében összpontosul, és bár a hatalom gyakorolhatósága, tényleges terjedelme hullámzó, ennek korlátai még alapvetően nem közjogi jellegűek, valódi közjogi korlátok legfeljebb az Árpád-kor végén kezdenek megjelenni. A királyi hatalomgyakorlás formáinak differenciálódása, a feladatkörök delegálása és jogszabályi háttérük bővülése mellett is az uralkodó marad minden közjogi hatáskör eredője, hatalma azonban a diszkrecionális akaratérvényesítés széles lehetősége ellenére már a királyság hajnalán sem korlátlan. A magyar uralkodó Isten kegyelméből uralkodó keresztény király, ami alapvetően meghatározza uralkodásának kereteit, de nyilvánvaló és észszerű korlátja a királyi hatalomnak a mindenkori uralkodó politikai és gazdasági erőviszonyok által befolyásolt józan belátása, önkorlátozása is. Ezek a nem közjogi jellegű korlátok a hatalom tényleges terjedelmének hullámzásában az uralkodót előbb-utóbb arra készítetik, hogy saját akaratából és közjogi helyzeténél fogva olyan – törvényerejű – önkorlátozó ígéreteket tegyen, amelyek érvényesítéséhez is jogi jellegű garanciákat fűz, így megteremtve, elismerve saját hatalmának közjogi korlátait.

6.) Az Árpád-korban a király – bizonyos értelemben – alkotmányozó hatalmat gyakorol, az uralkodó „alkotmányozónak” tekinthető. Az Árpád-kori Magyarországon írott alkotmányról még nem beszélhetünk, a kialakuló állami működés kereteit a királyi akarat mellett döntően praktikus érdekek, a tényleges hatalmi-politikai viszonyok befolyásolták. A mai alkotmányok egyes elemei is csak kialakulóban vannak – mint a hatalmi berendezkedés alapvető hatásköri és szervezeti szabályai – vagy egyenesen hiányoznak – mint az igazságszolgáltatási alapelvek vagy az alapvető emberi jogok megfogalmazása. Ugyanakkor az Árpád-kor hatalmi-közjogi struktúrájának, a kialakulóban lévő államnak is kimutatható valamiféle tényleges szervezete, működése és e működést meghatározó jogi alaprendje, vagyis empirikus és jogi értelemben vett alkotmánya. A királynak e rendszerben betöltött központi szerepe alapján pedig mind a hatalmi berendezkedés működtetésének, mind a jogi alaprend meghatározásának letéteményese a személyes királyság korában nem lehet más, mint a monarcha. Ilyen értelemben tehát a király végső soron „alkotmányozó”.

2. A vizsgálat módszere és forrásai

A vizsgálat tárgyának gondolati kerete és az ebben megfogalmazott tézisek mellett értekezésem újdonsága a vizsgálat módszerében, a rendelkezésre álló forrásanyagból történő merítésben és a forráshasználat módjában áll.

Természetesen a hatalom kérdéskörére vonatkozó történeti ismeretek megszerzésében és a kifejezetten jogtörténeti összefüggések feltárásában is megkerülhetetlen a szakirodalmi források használata. A választott kutatási témára figyelemmel az Árpád-kori királyi hatalomhoz kapcsolódó intézményeket kifejezetten jogtörténeti vonatkozásban tárgyaló tankönyvek, monográfiák, tanulmányok és szakcikkek mellett – jog és társadalom szükségszerű összefüggéseiből adódóan – több, a korbeli hatalmi-közjogi viszonyokra nézve is hasznos megállapításokat tartalmazó történészi, társadalomtörténeti munkából is meríték.

A szakirodalom és az alábbi kiemelésre kerülő néhány különös forrás mellett azonban az Árpád-kori királyi hatalom és a királyi jog legfontosabb és – egyes írások esetleges koholt vagy hamisított jellegének igazolásáig – leghitelesebb megismerési forrásai a korabeli oklevelek. Ezek a – legtöbbször – latin nyelven fennmaradt és kódexekben összegyűjtött, immár elektronikus adatbázisban a közösségi hálón is nagyobb számban hozzáférhető

oklevelek képezik vizsgálatom legfőbb forrásanyagát. Bár e dokumentumok némelyike ma már magyar és angol nyelvű kiadásban is hozzáférhető, kutatásaim során ezek esetében is a latin nyelvű szövegek saját fordításon alapuló feldolgozására törekszem.

A saját fordításon alapuló forrásvizsgálat pozitív hozadéka a többes ellenőrizhetőség. Már az idegen nyelvű – különösen a hosszabb terjedelmű vagy más szövegekkel összefüggő – források pusztán fordítása magában hordozza a fordító általi értelmezést, így a magyar nyelven elérhető szövegek újrafordítása is egyes szövegrészek lényegében vagy akár csak árnyalataiban eltérő értelmét eredményezheti. Ezt a fordító maga is összevetheti a már rendelkezésre álló fordításokkal, ellenőrizve saját értelmezését vagy elfogadva mégis a korábbi fordítások által kínált értelmezés helyességét. Az olvasó számára pedig adott valamennyi fordítás és az értelmezés, valamint az ezekből levont következtetések ellenőrzésének és összehasonlító értékelésének lehetősége is.

Az alkalmazott vizsgálati módszer másik lényeges eleme a király hatalomgyakorlási formáinak, a királyi jog elemeinek az állam és az államszervezet fogalmain keresztül rendszerelméleti keretben történő elhelyezése. E módszer alkalmas lehet arra, hogy a rendszer és elemei funkcióinak párhuzamba állításával az intézmények nyilvánvaló különbségei ellenére is kapcsolatot teremtsünk az Árpád-kor és napjaink közjogi-hatalmi rendszerének működése között. Ugyancsak e megközelítés teszi lehetővé azt, hogy az Árpád-kor hatalmi-közjogi berendezkedésének működését napjaink közjogtudományi gondolkodásának fogalomrendszerével írjuk le anélkül, hogy egyenlőségjelet próbálnánk tenni például a mai és a korabeli „törvényhozás”, „igazgatás” vagy éppen „bíráskodás” nyilvánvalóan megváltozott jellege és mechanizmusai között.

2.1. Az okleveles források

A fejedelemség korának társadalmi-hatalomgyakorlási jelenségeire a tárgyi források, leletek mellett a – vélhetően – hasonló felépítésű és működésű társadalmak történelméből, a magyarsággal érintkezésbe kerülő népek írásos emlékeiből, valamint a későbbi krónikák és oklevelek visszautalásaiból lehet következtetni. Szent István korától kezdődően azonban már találunk – eleinte kisebb, majd a XIII. századtól a királyi kancellária felállításának köszönhetően jóval nagyobb számban – latin nyelvű hazai okleveleket,³ amelyek e korszak jogi mechanizmusainak is a legfontosabb és leghitelesebb megismerési forrásai. A középkori írástudók kisebb száma, a hordozóanyagok nehezebb hozzáférhetősége és költséges volta miatt pedig az Árpád-kori okleveles forrásaink jellemzően nagy horderejű, jogi relevanciával is bíró tényekről, eseményekről, nyilatkozatokról tanúskodnak.⁴

Eme okleveles források összessége, jellegük és tárgykörük alapján is megállapítható, hogy az Árpád-kori magyar jog elsődlegesen szokásjogi jellegű. Igaz ez akkor is, ha a szokásjog tartalmát is írott dokumentumokból, főleg oklevelekből ismerhetjük meg. A szokásjogot közvetítő források közé tartoznak mindenekelőtt a deliktuális felelősséget megállapító vagy egyéb (magánjogi) jogvitát rendező bírói ítéletek, de említést érdemelnek a királyi adománylevelek is, amelyekben az adományozás és az adománybirtok jogi jellege mellett sokszor felismerhetők a birtok királyi kézre háramlásának esetei is. A szokásjog elemei azonban fellelhetők szinte bármely, jogi kérdést érintő oklevélben, amikor az írott törvényekben nem szereplő jogi norma alkalmazását látjuk, vagy amikor e források

³ ENGEL 2001a, 19. o.

⁴ ENGEL 2001a, 20. o.

kifejezetten is utalnak a „régől való” szokásra és jogra, de a szokásjog részben beépülhet az írott jog forrásaiba is.

Az írott jog a hivatali írásbeliség intézményrendszerének kiépülését megelőzően, majd még annak kezdeteikor is csupán egyes, az adott időben nagyobb jelentőségű kérdésekkel foglalkozik, de nem fedheti le a jogilag releváns életviszonyok egészét, még a királyi közjogi állása vonatkozásában sem. A királyi hatalom működésének megismerésében mégis kiemelt jelentőségük van a királyi okleveleknek, ezek között is leginkább az alaki vagy külső jogforrásoknak, a korabeli jogalkotási terméknek tekinthető, normatív tartalmú királyi okleveleknek, az Árpád-kor írott törvényeinek, szokásos megkülönböztetésük szerint a dekrétumoknak és a privilégiumoknak. Ezek mellett persze már az Árpád-korból is szép számmal maradtak fenn a királytól különböző kútfőtől származó – királynéi, nádori, érseki, káptalani – oklevelek. A királyi jog elemeit érintő szabályokat azonban a hatalom jellegéből adódóan jellemzően a királyi oklevelekben kell keresnünk, más forrásból származó oklevél a királyi jog elemeit legfeljebb említi, de nem keletkeztetheti és nem csorbíthatja.

Az oklevelek értékelése során megkerülhetetlen a hitelesség megítélésének és jelentőségének kérdése. Az Árpád-korból fennmaradt okleveles források túlnyomó többségének hitelességét a történeti és jogtörténeti irodalom nem kérdőjelezte meg, azonban a forráskiadásokban és a forrásokat feldolgozó tudományos művekben többször találkozunk olyan szerkesztői vagy szerzői megjegyzéssel vagy fejtegetéssel, amely szerint adott oklevél hamis vagy legalább kétes hitelű lehet. Különösen a nagyobb terjedelmű oklevelek esetében azonban egyes részek tartalmi hamissága nem jelenti feltétlenül az oklevél egészében foglalt tartalom hamisságát, illetve az oklevél formálisan hamis volta sem feltétlenül jelent tartalmi hamisságot.⁵ Nem zárható ki ugyanis, sőt, olykor észszerűen magyarázható, hogy valamely tényleges intézkedésről vagy rendelkezésről készülhetett olyan formálisan hamis oklevél, amely a benne foglalt intézkedést vagy rendelkezést egyébként a valós történéseknek megfelelően írja le. Ennek oka lehet például oklevél nélküli alapításokat, rendelkezéseket követő iratkoholás vagy az eredeti oklevél eltűnése miatti utólagos koholás, amely esetekben az intézkedés vagy rendelkezés ténylegességét egyéb írásos források utalásai mellett például a régészeti kutatások eredményei igazolhatják (vagy cáfolhatják). Ebből következik, hogy olykor még egy jelenlegi ismereteink szerint formálisan hamis vagy kétes hitelű, esetleg a későbbiekben ilyennek bizonyuló oklevél is hasznos információval szolgálhat az Árpád-kori hatalmi-közjogi berendezkedésről, a királyi hatalomgyakorlás működéséről, főleg ha olyan jó minőségű hamisítványról van szó, amelynek készítője adott kor viszonyait ismerve törekedett arra, hogy hamisítványának tartalmát a lehető legkorhűbb módon írja le.

Az Árpád-kori – különösen a XI–XII. századi – oklevelek kisebb száma ellenére ifjabb Kubinyi Ferencz úgy értékeli e források összességét, hogy az Árpádok korából fennmaradt eredeti oklevelek a hazai történelmi kútfők között mind számra, mind tartalomra nézve kiváló helyet foglalnak el.⁶ Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül az Árpád-kor óta eltelt évszázadok hazai történései, amelyek során az egyes oklevelek tartalmába valamely érdekelt által történő szándékos beavatkozás (hamisítás) mellett háborús pusztítás és esetleg egyéb katasztrófák, például tüzesetek során tömeges forráspusztulás is bekövetkezhetett. A hamisítás problémája és a források teljes megsemmisülése mellett azonban ifjabb Kubinyi Ferencz felhívja a figyelmet arra is, hogy még a leggyakrabban hivatkozott forrásgyűjteményekben is számos hiányos, hibás, esetleg eredetileg oda nem tartozó szövegrészekkel – jószándékúan vagy okatlanul – kipótolt forrásszöveg található, amelyeket az oklevélgyűjtők folyamatos

⁵ BÓNIS 1956, 92–93. o.

⁶ CDA, XVIII. o.

munkássága alapján lehet idővel korrigálni, ahogy erre ő maga is kísérletet tett kiadványában.⁷

2.2. Az Árpád-kori jog különös megismerési forrásai

A kötelező magatartási szabály megjelenési formájaként azonosítható alaki vagy külső jogforrások (és a jogszabályt keletkeztető anyagi vagy belső jogforrások) mellett legtágabb értelemben jogforrásnak szokás nevezni a jog megismerési forrásait, amelyek normatív jelleggel nem rendelkeznek, és igen változatos formában és műfajban jelenhetnek meg. Az Árpád-korból latin nyelven fennmaradt ilyen források az Intelmek, a legendák és a geszták. E források egyik közös jellemzője, hogy találhatóak bennük a királyi hatalomgyakorlás mozzanataihoz, így a királyi közjogi állásához kapcsolódó témák, leírások. A korabeli közjogi viszonyok, a királyi jog megismerése keretében történő vizsgálatuk során azonban – normatív jellegük hiánya mellett – tekintettel kell lenni keletkezési körülményeikre, rendeltetésükre és műfaji sajátosságaikra is.

2.2.1. Intelmek

A Szent István nevében készült és fiának, Szent Imre hercegnek címzett, az ország kormányzásával, a helyes uralkodói magatartás és hatalomgyakorlás formáival kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazó Intelmek műfaja: királytükör.⁸ Keletkezési körülményei pontosan nem ismertek, és bár a történeti irodalom olykor Szent Gellért püspöknek tulajdonítja azt,⁹ valójában tisztázatlan, hogy ki a szerzője,¹⁰ és hogy a tartalom kidolgozásában mekkora volt a király, illetve az írásba foglaló személy szerepe.¹¹ Még az 1930–31-ben ünnepelt Szent Imre-év alkalmából megjelent ünnepi kötet szerzője, Révay József is arra hívja fel a figyelmet, hogy Szent Imre herceg életéről igen kevés adat maradt az utókorra,¹² és a „legendáskönyvnek” nevezett terjedelmes munkájában elbeszélte történetekről, legendákról pedig – például amikor Szent Gellért püspök az Intelmek fejezeteit olvastatja a herceggel – elismeri, hogy ezek többségében saját invenciójából származnak.¹³

Elfogadva, hogy az Intelmek valóban Szent István korabeli¹⁴ – feltehetően 1020 körül, de mindenképpen Imre herceg halála (1031) előtt keletkezett¹⁵ – forrás, hiteles korrajzot állíthat keletkezésének időszakáról. Vannak azonban olyan felvetések is, miszerint a mű – vagy legalább annak egyik-másik része – az egyház számára igen kedvező iránymutatásai alapján a Szent István halála és szentté avatása közötti időszakban keletkezhetett, az egyház elvárásait is valószínűleg első királyunk intelmeként feltüntetve.¹⁶

Az Intelmeknek a korabeli hatalmi-közjogi viszonyok megismerésében betöltött szerepét növelheti, hogy az vélhetően első királyunk valamiféle iránymutatása vagy inkább

⁷ CDA, XVIII–XX. o.

⁸ HOLUB 1944, 36. o., THOROCZKAY 2020, 71. o.

⁹ MÁRKI 1914, 148. o.

¹⁰ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 201. o., THOROCZKAY 2020, 74. o.

¹¹ GYÖRFFY 1977, 126. o.

¹² RÉVAY 1929, Előszó XII. o.

¹³ RÉVAY 1929, Előszó XIII–XIV. o., 183–184., 200–201., 205–206., 234–236., 253–255. o.

¹⁴ THOROCZKAY 2020, 71. o.

¹⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 201. o.

¹⁶ BÓNIS 1956, 137–139. o.

jóváhagyása mellett készülhetett, így többé-kevésbé jól tükrözheti annak hatalomgyakorlással kapcsolatos nézeteit. Bónis György megállapításai alapján – Szent István dekrétumaihoz hasonlóan, de a műfajból eredően közvetettebb módon – az Intelmeken is érezhető a kánonjog hatása; azt azonban kifejezetten vitatja, hogy e műben a római jog egyes elemeinek tudatos áttemelését és továbbélését kellene látnunk, csupán egyes római jogi kifejezések közvetítése figyelhető meg, ez is többnyire a római jogtól eltérő jelentéstartalommal.¹⁷ Másutt egyébként Bónis „a latin stílusművészet kis remekének” nevezi az Intelmeket, annak szerzőjéről pedig azt írja, hogy az ismeretlen pap antik irodalmi műveltsége és Biblia-ismerete mellett főleg a VIII–IX. századi Karoling publicisztikában lehetett járatos.¹⁸

Ugyanakkor a hatalmi-közjogi viszonyok bemutatásában az Intelmek hitelességét csökkentheti, hogy – nevelő, iránymutató jellegéből és a keletkezésében feltehető egyházi közreműködésből eredően – vélhetően idealizált képet fest az uralkodó és országa kapcsolatáról, nem feltétlenül tükrözi minden tekintetben a Szent István korabeli mindennapok valóságát, inkább tekinthető a keresztény uralkodó eszményképe leírásának. Szent Imre herceg korai halála miatt továbbá az is kérdéses, hogy a mű az eredeti céljához mértén kifejtett-e bármilyen hatást a későbbi uralkodók munkásságára. Mert ugyan a személyes királyság korában minden közjogi hatalom forrása végső soron a király,¹⁹ azért az Árpád-házi királyok háromévszázados uralma alatt is folyamatosan változnak a társadalmi és a hatalmi-befolyási viszonyok. Továbbá az Árpád-házi királyok nem Szent István, hanem unokatestvére, a trónutódlásra kegyetlen módon alkalmatlanná tett Vazul leszármazottai voltak, ezért – a közjogi berendezkedés és egyes törvények továbbélése mellett is – kérdéses, hogy a személyesebb hangvételű Intelmeket mennyire érezték a személyükhöz szólónak. I. András udvarát például Györffy György kifejezetten olyan környezetnek írja le, amelyből „nem hiányzott az ellenszenv Istvánnal szemben”.²⁰ Hóman Bálint pedig arra utal, hogy Vazul fiai csak hatalmuk megszilárdítása érdekében, célszerűségből fogadták el Szent István szellemi örökségét.²¹ Változást, de legalább valódi kivételt ebben Szent László hozhatott, aki törvényeiben lefektette, illetve megerősítette a Szent István-kultusz alapjait,²² de az aligha tárható fel, hogy ez mennyiben volt Szent László személyes meggyőződése, és mekkora szerepet játszott benne a királyi hatalom egyik támaszát jelentő keresztény egyház magyar szentek avatásával történő megerősítésének (Kristó Gyula szavaival: a magyar keresztény egyház ő- és hőskultusza megteremtésének²³) politikai célja; illetve mennyiben szolgálták a szentté avatások a Szentszék részéről a magyar király politikai támogatásának elnyerését a pápa és a császár viszálykodásában.²⁴

2.2.2. Legendák

Az Árpád-kori társadalmi, hatalmi és jogi berendezkedés különös műfajú megismerési forrásai a korszakban élt személyekhez kapcsolódó legendák is. Ezek alanyainak életútja jellemzően kapcsolódott valamilyen módon az Árpád-házhoz, az ország-, illetve államépítéshez és a királyi hatalomhoz, vagy éppen a királyok közül került ki azok főhőse. A

¹⁷ BÓNIS 1972, 16–21. o.

¹⁸ BÓNIS 1956, 136. o.

¹⁹ DEGRÉ 2009, 73. o.

²⁰ GYÖRFFY 1977, 126. o.

²¹ HÓMAN 1938b, 309–310. o.

²² HÓMAN 1938b, 308. o.

²³ KRISTÓ 2007, 133. o.

²⁴ ECKHART 1935, 49–50. o., GYÖRFFY 1977, 388–389. o.

legendákban ezért gyakran találkozunk olyan események leírásával, amelyekből következtetések vonhatók le a királyi hatalomgyakorlás milyenségére is. Szent Imre herceg legendája utal például a pannonhalmi apátság alapítására és Szent Istvánnak a kereszténység hazai terjesztésében, az egyházi szervezet kialakításában játszott szerepére, Szent Gellért püspök legendái ugyanezek mellett a királyi adományok és a tisztségek adományozásának gyakorlatára, Orseolo Péter és Aba Sámuel trónra lépésének körülményeire, valamint a király tanácsának működésére, Szent Margit legendájában pedig olvashatunk a király főhadúri jogára és a diplomáciai kapcsolatok működésére utaló szövegrészeket.²⁵ A királyi hatalomra vonatkozó legtöbb utalás azonban érthető módon a szent királyok legendáiban található.

Szent István Árpád-kori legendái (amelyek sorát kiegészíti a XVI. század elején a „Névtelen Karthauzi” szerzetes által írt legenda²⁶) három gyűjteményben maradtak az utókorra. A legkorábbi lehet az ismeretlen szerzőtől származó „nagy legenda”, amely első királyunk szentté avatása (1083) előtt, vélhetően éppen ennek elősegítésére születhetett 1077 körül,²⁷ igaz, Kristó Gyula például egyik írásában 1080 körülre,²⁸ másutt már a szentté avatás utánra teszi a keletkezését.²⁹ Alighanem a szentté avatást követően keletkezett – minthogy annak eseményeit is leírja – az ugyancsak ismeretlen szerzőtől származó „kis legenda”, amelynek „bár forgathatjátok ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet”³⁰ mondata éppen a nagy legendára utalhat vissza.³¹ A kanonizáció után a kis legenda ábrázolása már realisabb, élettelibb a nagy legenda „hústalan-vértelen szent király” képével szemben.³² A legkésőbbi és legterjedelmesebb az úgynevezett Hartvik-legendája, amelynek első mondatából kiderül, hogy azt bizonyos Hartvik püspök – aki egyes adatok szerint német földről érkezett bencés szerzetesként a győri püspökséget viselte³³, máshol Arduin győri püspökként azonosítják³⁴ – Kálmán királynak ajánlja, majd arra is utal, hogy maga a király rendelte meg a művet. A Hartvik-legendája lényegében magában foglalja a két korábbi legenda szövegrészeit is, de eseményleírásait az utókor kevésbé tartja pontosnak.³⁵

A legendák értékelése során két körülményt feltétlenül figyelembe kell venni, amelyek alapján e források hitelessége a korabeli dekrétumokhoz és privilégiumokhoz, de még az Intelmekhez képest is óvatosabban kezelendő. Egyrészt, e legendák mintegy fél évszázaddal első királyunk halála után keletkeztek, így a személyes tapasztalás helyett főleg közvetett és szóbeli (szájhagyományon alapuló) források – és esetleg a jóindulatú képzelőerő – állhattak a szerző rendelkezésére. Felmerül továbbá a keletkezés-korabeli, illetve a köztes időszak egyes társadalmi jelenségeinek vagy – ahogy arra Bónis György az Intelmek kapcsán is utal³⁶ – a szerző érdekkörei igényeinek beszűrődése a valós adatok közé. Másrészt, a legendák műfajukból eredően – a tudományosan nem bizonyítható természetfeletti jelenségek, csodák tételezésén túl is – erősen idealizált képet festenek főhősük életéről és hatalomgyakorlásáról. Még inkább igaz lehet rájuk az Intelmek kapcsán tett megállapítás, miszerint ezek is inkább a keresztény uralkodó eszményképe leírásának tekinthetők.

²⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 63., 68–71., 79., 82–83., 110., 118–120. o.

²⁶ KIRÁLY 1987, 139–146. o.

²⁷ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 187. o.

²⁸ KRISTÓ 1983, 361. o.

²⁹ KRISTÓ 2007, 133. o.

³⁰ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 16. o.

³¹ MARCZALI 1880, 2. o.

³² KRISTÓ 1983, 361. o.

³³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 187. o.

³⁴ RIHMER 2016, 1027. o.

³⁵ SZENTIRMAI 2021c, 43–46. o.

³⁶ BÓNIS 1956, 137–139. o.

Szent László legendái ugyancsak több szövegváltozatban maradtak az utókorra. Ezek vizsgálata során is tekintettel kell lenni arra, hogy nem a „lovagkirály” korában, hanem az 1192-ben történt szentté avatása után, feltehetően a XII–XIII. századok fordulóján keletkeztek – különböző leirataiban utalást találunk az 1192. évre, a szentté avatás tényére, illetve az 1204. esztendőre is.³⁷ Szerzőjük személyében egyelőre nem azonosított pannonhalmi bencés szerzetes lehetett.³⁸ Értékelésüket ugyancsak árnyalják a Szent István legendái kapcsán kifejtett szempontok.

A bennük leírt események valóságának és pontosságának elfogadhatóságát illetően óvatosságra intő körülmények ellenére Szent István és Szent László legendái nem értéktelen források az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlás és a királyi jog működése megismerésének szempontjából.³⁹ A jog tekintetében aligha releváns misztikus elemek zárójelbe tétele mellett ugyanis feltételezhető, hogy a legendákban leírt eseményeknek legalább részben van valós tényalapja. Alappal gondolhatjuk azt is, hogy szerzőik bizonyos mértékben igyekeztek a leírt eseményeket korhű történelmi közegben megjeleníteni, vagyis a szövegekből kiolvasható jogintézmények, jogi jelenségek többé-kevésbé reálisan tükrözhetik első királyunk, illetve a „lovagkirály” korát. E feltevések ellenőrzésére pedig az egyéb korabeli forrásokkal történő tartalmi összevetés szolgálhat.

2.2.3. Geszták, krónikák

Többé-kevésbé az irodalmi források módjára használhatók a középkorból fennmaradt hazai geszták, illetve krónikák is. Ahogy arra az e fogalmak jelentését közlő lexikonok (például a Magyar Katolikus Lexikon és a Kislexikon) is rámutatnak, a geszta és a krónika fogalmának pontos elhatárolása nem egyöntetű, ezért ehelyütt is – jog- és nem irodalomtörténeti vizsgálódásról lévén szó – megelégedhetünk azzal, hogy történetírásunk legkorábbi, alapvetően időrendbe szedett forrásanyagáról van szó.

A történettudományi kutatások alapján az Árpád-kori gesztairódalom két ismertebb termékét, Anonymus és Kézai Simon munkáit megelőzően már létezett egy, a magyar történetet vélhetően Szent László koráig leíró, eredeti alakjában fenn nem maradt, azonban a későbbi krónikákba részben vagy egészben beépült úgynevezett „ősgezsza” vagy „nemzeti krónika”.⁴⁰ Ennek tartalmát a szerzője által feltehetőleg használt forrásanyag, valamint a későbbi írásokban kimutatható leszármazása alapján – különösen a krónikairódalom termékei és az Árpád-kori legendák, valamint külföldi források alapján – Hóman Bálint megkísérelte rekonstruálni. Kutatásának eredményeként az általa Szent László-kori *Gesta Ungarorum*-nak nevezett forrást a X–XI. századok tekintetében „részben igen jól értesült, hiteles forrásokra, részben személyes tapasztalatokra támaszkodó s – erősen kiélezett pártállását nem tekintve – minden tekintetben megbízható” forrásnak titulálta.⁴¹

E műfaj ismert példája Béla király – méghozzá a történettudományi viták eredményeként megállapíthatóan III. Béla – jegyzőjének, Anonymus mesternek *Gesta Hungarorum* című, az írott kútföket és a szájhagyományt a szerző saját képzelőerejével gyakran kiegészítő – saját kora társadalomtablójának mozaikjaiból összeállított és azt háromszáz évvel korábbra

³⁷ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 101–102. o.

³⁸ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 215. o.

³⁹ KRISTÓ 1983, 368. o.

⁴⁰ KATONA 1977a, 7. o., MARCZALI 1880, 39., 77–80. o.

⁴¹ HÓMAN 1925, 93–97. o.

visszavetítő⁴² – munkája azonban éppen Szent István korának kezdetével zárul, arról mindössze annyi említést tesz, hogy „Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte”.⁴³

A gesztairódalom másik jelentős Árpád-kori terméke Kézai Simonnak az 1280-as évek első felére tehető munkája, a hun krónikával kiegészített *Gesta (Hunnorum et) Hungarorum*, amelynek ugyan Hóman Bálint jelentős szerepet tulajdonít az „ösgeszta” rekonstruálásában, azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy Kézai művét már III. András korában az eredeti hangvételtől különböző, IV. László korát kritikusan szemlélő formában írták át.⁴⁴ E geszta jelentőségét növeli, hogy azt a későbbi hazai krónikák is alapnak tekintették, és – ahogy Rácz Lajos írja – az államhatalom eredetével és korlátaival kapcsolatos nézeteket Magyarországra átültetve, hazai egyetem és államelméleti irodalom hiányában lényegében a Hármaskönyv születéséig ez a mű maradhatott a legfőbb közjogi hatalommal kapcsolatos nézetek meghatározó forrása.⁴⁵ Kézai munkájára is igaz azonban, hogy szemléletmódját erősen befolyásolták a keletkezési időszakának zavaros politikai viszonyai,⁴⁶ illetőleg ebben is található az egyes szereplők cselekedeteit a történettudomány eredményei alapján mára elfogadottnak mondható ismereteinktől jelentősen eltérő színben feltüntető leírások – például amikor kifejti, hogy halála előtt Szent István Vazult szánta utódjának a trónra, majd miután ezt megakadályozandó, Gizella királyné megvakíttatta Vazult, András, Béla és Levente (akik Kézai írásában Szár László fiai) a király tanácsára menekültek Csehországba.⁴⁷

Természetesen az Árpád-kor után keletkezett hazai krónikákban – így a szélesebb körben ismert Képes Krónikában, valamint Thuróczy János krónikájában – is találhatunk a XI–XIII. századra vonatkozó leírásokat.⁴⁸ Ezek értékelésekor az Árpád-kori gesztákhoz hasonló szempontokra kell figyelemmel lenni, tartalmukat a megírásuk során felhasznált korábbi források mellett jelentősen befolyásolhatta – különösen a forráshiányosabb részeknél – a szerző képzelőereje, valamint az aktuális hatalmi-politikai és kulturális környezet, amelyben a szerző működött és alkotott. Önmagában a tárgyalt időszakról, az egyes eseményektől eltelt hosszabb idő sem feltétlenül hozza magával a véletlen vagy akár szándékos történelmi tévedések, csúsztatások korrekcióját, például a XIV. század közepi Képes Krónika Vazul megvakításának, valamint András, Béla és Levente külföldre távozásának körülményeit Kézai Simon művéhez hasonlóan írja le,⁴⁹ de így meséli el az eseményeket Thuróczy krónikája is a XV. század végén.⁵⁰

⁴² KRISTÓ 1983, 391–392. o.

⁴³ KATONA 1977a, 8–17., 132–133. o.

⁴⁴ HÓMAN 1925, 60–61., 93. o.

⁴⁵ RÁ CZ L. 2016, 72. o.

⁴⁶ RÁ CZ L. 2016, 73. o.

⁴⁷ KÉ ZAI (é.n.), 17. o.

⁴⁸ MAR CZALI 1880, 48–65. o.

⁴⁹ KATONA 1986, 92., 314. o.

⁵⁰ KATONA 1980, 100–101. o.

II. Az Árpád-kor közjogi jelentősége

A magyar királyság csaknem évezredes történetének első korszaka, az Árpád-kor Szent István koronázásától III. András haláláig gyakorlatilag a XI–XIII. századokat öleli fel. A közjogi fejlődés jelentősebb határvonalai azonban nem feltétlenül húzhatók meg ilyen élesen, és a korszakolást befolyásolhatja a szemlélő nézőpontja is. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az Árpád-kor kezdete és vége milyen közjogtörténeti jelentőséggel bír, akkor Szent István uralkodásának esszenciáját az államalapítás kezdeti folyamataiban játszott szerepében látom, III. András halála pedig a királyi hatalom legitimitációjában hozott fontos változást.

1. Az állam fogalma és a Szent István előtti államiség kérdése

Szent Istvánban a köznyelv a magyar állam alapítóját tiszteli, uralkodásának közjogi szempontú jellemzése azonban éppúgy nem egyszerűsíthető az „államalapító” jelzőre, ahogyan az állam – és az államalapítás – meghatározása sem egyöntetű sem jogi, sem történeti megközelítésben.

Az államnak nincs egyetlen, tértől, időtől és megközelítési módtól független, minden tudományág számára irányadó definíciója, hanem a különféle – történeti, szociológiai, politológiai, jogi – megközelítések lehetősége miatt (is) számos meghatározása ismert. A definiálást nehezíti, hogy az állam is azok közé a fogalmak közé tartozik, amelyek sokkal később keletkeztek, mint az általuk leírt jelenség.⁵¹ Ez felvetné a kérdést, hogy szólhatunk-e azonos fogalmi rendszerben a jelenkori és a középkori államalakulatokról,⁵² de éppen a „modern nyelvhasználat” előnye az, hogy az állam szót különböző korok formációira is használhatjuk.⁵³ Egy nemrég megjelent, a modern állam kialakulásával foglalkozó tanulmány pedig éppen arra a tendenciára mutat rá, amely – igaz, gyakran a nemzetállam kategóriájának háttérbe szorításával – az európai modern államok kialakulását mind hosszabb folyamatnak láttatja, és azok születésének kezdetét az „érett középkorig”, a XI–XIII. századokig vezeti vissza.⁵⁴

Egyfajta minimális, a történeti alakzatokra is figyelemmel lévő leírásként elfogadhatónak vélem Petrétei József megállapítását, miszerint „az állam komplex képződmény, összetett, intézményesített, monopolizált és centralizált hatalmi szervezet, ami az idők folyamán állandó változáson ment keresztül, és jelenleg is különböző formákban és hatásmechanizmusokban jelenik meg”.⁵⁵ E definíciót nézve, a korabeli források alapján az Árpád-kori királyi hatalom is nyilvánvalóan monopolizált és centralizált, a személyes királyságban látszólag nehezen értelmezhető szervezeti jellegre, a komplexitás és összetettség kérdéseire pedig a későbbiekben térek vissza.

Az állam a nemzetközi jogon alapuló és az államok egymáshoz való viszonyának értelmezését is elősegítő jogi fogalma szerint, a Georg Jellineknek tulajdonítható „háromelemű tan” mentén: az államalkotó népnek a körülhatárolt államterületen az egységes

⁵¹ SZABADOS 2010, 203., 207. o.

⁵² TÉGLÁSI 2018, 15. o.

⁵³ MÁTHÉ 2021, 14. o.

⁵⁴ ZSINKA 2022, 197., 199., 203–207. o.

⁵⁵ PETRÉTEI 2009, 241. o., TÉGLÁSI 2018, 18. o.

államhatalom alatt tartósan szervezett hatás- és döntési egysége,⁵⁶ vagyis egy meghatározott terület feletti tartós, intézményes és független főhatalom.⁵⁷

E fogalmi elemek alapján a történettudományban (amely az írásos források mellett széles körben támaszkodik és eredményeivel vissza is hat a régészet, a nyelvtudomány, a hittudomány, a néprajz, de még az ember-, állat- és növénytan kutatóinak eredményeire is⁵⁸) ismert olyan megközelítés, amely szerint az első magyar állam, egy „sztyepei magyar nagyfejedelemségnek” nevezhető nomádállam már a honfoglalás előtt, az etelközi szállásterületen létrejött, nagyjából Álmos fejedelemmé választásával.⁵⁹ Anélkül, hogy e forrásszegény, valamely magyar közhatalmi tényezőtől származó jogalkotási forrásnak pedig teljesen híján lévő időszak hatalmi-közjogi viszonyait megkísérelném alaposabban feltárni, érdemes kiemelni azokat a szempontokat, amelyek alapján első királyunk uralkodása hatalomgyakorlási-közjogi szempontból és a háromelemű államfogalom fényében is megkülönböztethető a korábbi korszakok uralmi rendszerétől.

Az államalkotó nép és az államterület alakulását illetően a Kárpát-medencében történő letelepedést megelőző korok tekintetében a történelemtudományban a mai napig is vannak viták (László Gyula optimistább megközelítésében ez őstörténetünk termékeny bizonytalansága⁶⁰). A különféle szakmai álláspontok egyenként és kétséget kizáróan nem cáfolható elemei alapján annyi mégis megállapítható, hogy a honfoglalásig tartó vándorlás korában, a IX. század végéig a szállásterület folyamatos – legalábbis többszöri – változása mellett a népesség folyamatosan kapcsolatba került és részben keveredett is a környező népekkel. A magyarok szállásterülete ráadásul nem esett egybe a portyázásokkal érintett nagyobb kiterjedésű uralmi körzettel.⁶¹ A honfoglalásig ezért aligha beszélhetünk pontosan beazonosítható és tartósan kialakult államalkotó népről és államterületről.

A Kárpát-medencei területek elfoglalásával – ami feltehetően eleve a tartós letelepedés szándékával történt, és amiről a későbbi századok bebizonyították, hogy ténylegesen megvalósította a tartós letelepedést – az államterület és az államalkotó nép elvileg könnyebben behatárolhatóvá, azonosíthatóvá válik, és folyamatos alakulása ellenére is az előbbi korokhoz képest nagyobb állandóságot mutat. Igaz ez annak ellenére is, hogy a honfoglaló magyarok eleinte nem népesítették be a Kárpát-medence egész területét,⁶² de például még a Szent István korabeli Dél-Magyarország vármegyéinek kiépülése és területe igen nehezen azonosítható.⁶³ Az elfoglalt területeken kezdetben a központi lakott területekről a gyepű irányába történő belső migráció volt jellemző, a XI. századvégi stabilizáció azonban lehetővé tette, és mintegy szükségszerűen előidézte a valódi expanzió megindulását.⁶⁴

Az Árpád-kori királyság idején, a saját okleveles források megjelenésével már a királyi oklevelek első mondata, az úgynevezett *intitulatio* is gyakran utal az uralkodó által viselt (vagy igényelt) címekre,⁶⁵ amiből többnyire alapos következtetések vonhatók a magyar korona uralmi területére – ilyen értelemben az államterületre is. E források időrendi sora alapján pedig a felsorolt területek gyarapodásából visszakövetkeztethető azok tényleges

⁵⁶ PETRÉTEI 2009, 243. o., TÉGLÁSI 2018, 15–16. o.

⁵⁷ SZABADOS 2010, 209. o.

⁵⁸ LÁSZLÓ 1981, 12–14. o.

⁵⁹ KÉPES 2018, 77–78. o.

⁶⁰ LÁSZLÓ 1981, 24–25. o.

⁶¹ KRISTÓ 2007, 83. o.

⁶² ECKHART 1935, 21. o.

⁶³ ROKAY 2001, 130–132. o.

⁶⁴ FONT 2009b, 56–57. o.

⁶⁵ Például: „... rex Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, Seruiae, Ramae, ...”, stb.

uralom alá vonásának vagy „igénycímként” történő megjelenésének időszaka.⁶⁶ A király uralma alá tartozó népeket – az államalkotó népet – pedig ekkor származásra és jogállásra tekintet nélkül, alapvetően területi alapon és a tényleges hatalom alá vonás alapján határozhatjuk meg. Erre utalhat az is, hogy az uralmi terület növekedésével a kezdeti „magyarok királya” (*rex Hungarorum*) megjelölést felváltja az uralmi területre utaló megnevezés.⁶⁷ Kezdetben azonban még semmiképpen sem beszélhetünk a mai értelemben vett államhatárról, mivel a megtelepedett magyarság az idegen szomszédok felé terjedelmes lakatlan területet, gyepűt hagyott, amelynek útjait és ösvényeit ugyan fegyveresek tartják szemmel, de az ország területe valójában addig tart, ameddig a király hatalma ténylegesen elér.⁶⁸

Még több vitára adhat alapot a közjogi szempontból leglényegesebb kritérium, az egységes államhatalom kérdése, amely mint az állam „legállamibb tulajdonsága”,⁶⁹ általános, a történelmi alakzatokra is alkalmazható értelmezésben „a társadalmi együttélés rendjének és egységének fenntartását, a közösségi lét biztonságának, stabilitásának, tartósságának garantálását és külső védelmét jelenti, amely meghatározott állami célok követését és állami feladatok ellátását feltételezi, és amelyhez a joghoz kötött, legitim állami kényszer (monopóliuma) társul”.⁷⁰ E meghatározás elemei az Árpád-korban részben (például a külső védelemben, bizonyos körben a kényszer monopóliumában) már megjelennek, ha nem is deklarált célként, de tényleges uralkodói törekvésnek, a Szent István uralkodása előtti századok hatalmi berendezkedésének milyenségéről azonban a történettudományban megoszlanak a vélemények. Az írott források kisebb száma és ellentmondásai mellett a különböző álláspontok közös nevezőjeként megállapíthatónak látszik, hogy Álmos és Árpád fejedelmek idején a fejedelmi (központi) hatalom erősödött, de ennek jellegéről nem állnak rendelkezésre részletes és vitathatatlan adatok, mitöbb, még a kettős (vagy többes) fejedelemség és – ennek elfogadása esetén – a fejedelmek hatalommegosztásának kérdése sem tisztázott.⁷¹

Kristó Gyula például a kalandozó magyarokról írva kiemeli a belső hatalmi rend és a kalandozások kereteinek összefüggéseit, rámutatva arra, hogy a források alapján a honfoglalás előtti időkre tehető a kalandozások erősebb, törzsszövetség általi irányítása, míg a X. századi kalandozásokban a törzsszövetségi jelleg, azaz az egy központból való irányítás már háttérbe szorul.⁷² Engel Pál egyenesen úgy fogalmaz, hogy a korabeli törzsekről „inkább csak azt tudjuk, több-kevesebb bizonyossággal, hogy mit nem szabad róla gondolnunk” (tudniillik hogy nem valódi, elkülönült országterülettel rendelkező területi-etnikai csoportok),⁷³ Kristó szerint azonban még 950 körül is „eleven, élő realitás” a magyar törzsszervezet, a magyarság fejedelmei egy-egy törzs élén állnak, de ezeken kívül további törzsek és részben azok szállásterületei is azonosíthatók.⁷⁴ Ez utalhat az egységes központi hatalom gyengülésére (esetleg időleges megbomlására is), de arra is, hogy a kalandozások már nem újabb szállásterület felkutatására (hanem zsákmányszerzésre és a katonai kíséret igényeinek kielégítésére⁷⁵) irányulnak, vagyis hogy a magyar nép (állam)területe tartósan kialakult. Máshol úgy fogalmaz Kristó, hogy a honfoglalás után a X. század közepére visszaesett a

⁶⁶ KISTELEKI 2013, 72–74. o.

⁶⁷ KISTELEKI 2013, 73. o., RÁCZ L. 2000, 20. o.

⁶⁸ BAKAY 1978, 223. o.

⁶⁹ KRÜGER 1966, 819. o. (idézi: PETRÉTEI 2009, 257. o.)

⁷⁰ PETRÉTEI 2009, 257–261. o.

⁷¹ KÉPES 2018, 78–80. o.

⁷² KRISTÓ 1980, 442. o., KRISTÓ 1985, 44–46. o.

⁷³ ENGEL 2001b, 23. o.

⁷⁴ KRISTÓ 1980, 442–443., 446., 453–454., 464–465. o.

⁷⁵ GYÖRFFY 1977, 43. o.

fejedelemség központi irányító szerepe, és megerősödött a törzsi szeparatizmus, illetve hogy az egységes és erős magyar nomádállam a ekkorra nomád törzsi államokra hullott szét, majd miután a fejedelmi hatalom Géza és István korában újra megerősödött, „István alatt új államiság alapjai jöttek létre Magyarországon”.⁷⁶

Bár Kristó nem a háromelemű tan mentén vizsgálja a fenti kérdéseket, az egységes államhatalom kritériumát tekintve Szent István uralkodásának jelentősége éppen ez utóbbi megállapításában ragadható meg, és itt oldható fel a királyság előtti időszak államiságának kérdése. Ugyanis amíg Kristó – igaz, bevallottan egy tágabb értelemben – államnak tekinti az Álmos és Szent István kora közötti időszak társadalmi berendezkedését (a honfoglalás-kori nomád államot, majd a X. századi törzsi államokat), elismeri, hogy első királyunk uralkodása másfajta, minőségileg többletet hordozó államiság megjelenését jelentette.⁷⁷ Hasonlóképpen a nomád államot felváltó „új magyar állam”-nak nevezi Szent István uralmi rendszerét Szekfű Gyula, kiemelve, hogy annak egyik leglényegesebb eleme a magánbirtoklás megjelenése.⁷⁸ Az újabb irodalomban pedig – a törzsek jelentőségét vitató nézetekkel is vitába szállva – Kristóhoz hasonló álláspontot foglal el, és a törzsek Kárpát-medencei „államszerű” működését hangoztatja Thoroczkay Gábor, a külföldi hatások ellenére sem elvitatva azonban Szent István államalapítói érdemeit.⁷⁹

A IX–X. századi hatalmi folyamatokat hasonlóan írja le Bónis György is, azzal, hogy a XI. századot megelőző időszokról előbb átalakuló pásztortársadalomként beszél,⁸⁰ később azonban – már Szent István államalapító munkásságáról szólva – úgy fogalmaz, hogy „az államalapítás folyamata a magyar népnél is megindult már a X. században, csirái megjelentek már a fejedelem külön fegyveres erejében, kezdetei kibontakoztak Géza fejedelem alig ismert szervező munkájában”, Gézát pedig a magyar államalapítás megindítójának nevezi.⁸¹ A XI. század előtt kialakuló államiság mellett foglal állást Marczali Henrik is, aki már az Álmos- és Árpád-korabeli társadalmi berendezkedésben a törzsektől elkülönült, azok fölött álló és viszonyaikat szabályozó állam megjelenését látja, amely alkotás – mint ősi magyar alkotmány – „egészen a nemzet saját érdekeinek alapján megy végbe, saját politikai észjárásának szüleménye”.⁸² A Géza korában újra megerősödő fejedelemség után végül – úgy látja – a Koppány elleni győzelem adja meg Szent Istvánnak a hatalmat a keresztény királyság és a vele szorosan összefüggő állami és társadalmi intézmények szervezésére.⁸³

Bakay Kornél Géza fejedelem munkásságát és a fejedelem történelmi megítélését összemérve jut arra a megállapításra, hogy bár Géza kezéhez sok vér tapadt, azonban a fejedelem nem külső ellenségekkel, hanem a fejedelmi hatalom megerősítése érdekében a belső ellenségeivel szemben vívta – sikerrel – harcait.⁸⁴ Bakay ezeket a harcokat már államszervező harcoknak nevezi, és arra a – történettudományunkban nem példátlan – következtetésre jut, hogy Géza jelentőségének háttérbe szorítása Szent István felmagasztalásának szükségszerű hozadéka volt.⁸⁵

Az előbbiektől eltér Györffy György korrajza, ő ugyanis úgy véli, hogy a katonai műveletek irányítása a X. században is mindvégig egy központi – fejedelmi – hatalom kezében maradt,

⁷⁶ KRISTÓ 2007, 77., 83., 110. o.

⁷⁷ KRISTÓ 2007, 82. o.

⁷⁸ SZEKFŰ 1917, 30–31., 35–38. o.

⁷⁹ THOROCZKAY 2020, 15–19., 24–26. o.

⁸⁰ BÓNIS 1956, 8–11., 19–22. o.

⁸¹ BÓNIS 1956, 27., 39. o.

⁸² MARCZALI 1998, 35. o.

⁸³ MARCZALI 1998, 62. o.

⁸⁴ BAKAY 1978, 36–43. o.

⁸⁵ BAKAY 1978, 35., 45. o.

és csupán a hadászaton kívüli nomád gazdálkodó életmód állt törzsenként elkülönült irányítás alatt.⁸⁶ Ennek ellenére még Géza fejedelem munkásságát is csak központosítási törekvésként jellemzi, és csupán Szent Istvánnál beszél államszervezésről.⁸⁷ Hasonló álláspontot foglal el Eckhart Ferenc, aki szerint „a honfoglalás korántsem jelentett egyet országalapítással és államalkotással”, mivel a régi törzsi szervezet csak háború idején ismert el maga fölött más hatalmat;⁸⁸ később pedig Szent István munkásságát összefoglalva az írja róla, hogy benne méltán tiszteljük államunk megalapítóját.⁸⁹ Hóman Bálint azt emeli ki, hogy Szent István az új társadalmi berendezkedés kiépítése mellett nem rombolta le a régi intézményeket, az új kormányzati rendszer és a királyi magángazdasági szervezet mellett részben továbbélt a vérségi, nemzetségi szervezet is, első királyunk – aki „újító volt, de nem forradalmár” – az „egészséges történelmi evolúció útját egyengette”, és az általa kialakított közhatalmi szervezet „lett alapjává a magyar államszervezetnek”.⁹⁰ Pauler Gyula pedig az Árpád-kort tárgyaló kétkötetes munkáját azzal a kijelentéssel kezdi, hogy a magyarok fővadjája, Géza halála után a helyébe fia, István lépett, aki „az európai Magyarországot megalapította”.⁹¹ Géza – és elődeinek – hatalma ugyanis „addig tartott, míg ereje vagy ellenfeleinek gyengesége”, e hatalom mögül azonban az „intézmények, szervezet, melyek a népet, nemzetet állandóan összetartsák, a székek szövetségéből országot csináljanak, a fővadját hatalmának gyakorlásában folytonosan támogassák, gyöngébb kormányzók erejét pótolják, hatalmát fenntartsák, hiányoztak”.⁹²

2. Szent István és az „államalapítás” kezdete

Az államiséggel kapcsolatos álláspontok ellentmondásai annyiban nem is feloldhatatlanok, hogy a XI. századot megelőző időszak hatalmi berendezkedését államnak nevező szerzők is jellemzően valamilyen jelzővel ellátott államként jelölik meg azt, és elismerik, hogy Szent István működése új szintre emelte a magyar államiséget. Ismertek azonban olyan nézetek is, amelyek szerint még az első királyunk által kialakított hatalmi berendezkedés sem tekinthető államnak vagy az államalapítás kezdetének. Engel Pál szerint e hatalmi-politikai rendszer „még évszázadokig messze volt attól, hogy államnak lehessen nevezni”, ezért is beszél Szent István-i állam helyett annak birodalmáról.⁹³ Ezzel Engel alighanem felülbíráltja saját korábbi álláspontját is, amikor még első királyunk tevékenységét államalapításnak nevezve Szent István államáról beszélt, és e királyságot egyenesen kora „legtekintélyesebb és valószínűleg a legerősebb államalakulatának” nevezte.⁹⁴ Hasonlóan látja e korszak hatalmi-politikai berendezkedését Font Márta is, aki szerint a Szent István által létrehozott struktúra nem meríti ki az állam fogalmát, mivel „az államszervezés nem fejeződött be, és az állami intézményrendszer megalapozásának csak a kezdeti történetek meg”, amely rendszer ráadásul – az utókor által is igazoltan – sérülékenynek bizonyult.⁹⁵

⁸⁶ GYÖRFFY 1977, 40–41. o.

⁸⁷ GYÖRFFY 1977, 92–109., 163–176. o.

⁸⁸ ECKHART 1935, 25. o.

⁸⁹ ECKHART 1935, 45. o.

⁹⁰ HÓMAN 1938b, 230–231. o.

⁹¹ PAULER 1899, I. k. 1. o.

⁹² PAULER 1899, I. k. 23. o.

⁹³ ENGEL 2001b, 26–29. o.

⁹⁴ ENGEL 1990, 121. o.

⁹⁵ FONT 2009a, 92–93. o.

Ezzel szemben Kristó Gyula Szent István államának létezését (e minőségében is) vitathatatlannak ténynek nevezi,⁹⁶ Szűcs Jenő szerint pedig – hatalmi, strukturális és az államterület kritériumával is összefüggésbe hozható megközelítésben – a Szent István-i állam „nagyon is megfogható politikai, intézményi és területiális valóság volt”.⁹⁷ Kifejezetten a Szent István-i állam létezését tagadó nézetekkel vitába szállva írja Makk Ferenc is, hogy a Szent István által létrehozott „dinasztikus állam” mint politikai-hatalmi szervezet egyebek mellett a keresztény legitimációval, a területi elven szervezett közigazgatással, az új típusú királyi tanáccsal, az új (keresztény) ideológiával, továbbá a haderő, a törvénykezés és a tulajdonviszonyok átalakításával gyökeres változást, illetve teljes szakítást jelentett a korábbi politikai struktúrával.⁹⁸ A Szent István-i állam hatékonysága és életképessége mellett érvelve pedig rámutat arra is, hogy a korabeli hatalmi struktúra államnak minősítésének kérdésében nem vezethet tévútra az a körülmény, hogy az államot a középkori gondolkodás a mai fogalmaink szerinti értelmezésekben még nem definiálta.⁹⁹

Egyetértve a Makk Ferenc által kiemelt változások jelentőségével, mégis erőteljesebben jogi szempontú megközelítés mentén, Szent István munkásságában nem egyszerűen az államiság megreformálását, más szintre emelését, hanem a jogi értelemben vett állam kialakításának megkezdését látom. Korábban ugyanis sem Árpád fejedelmi leszármazottainak, sem más személynek nem volt elegendő hatalma és ereje ahhoz, hogy a törzsfőkkel szemben meghatározott eszme és elvek mentén akár politikai eszközökkel, akár fegyveres kézzel folyamatos, békeidőben is érvényesülő egyszemélyi, központosított uralmi rendszert tudjon kiépíteni és fenntartani. Ahogy Degré Alajos fogalmaz, hiányzott az államalapításhoz szükséges felülről szervezett erő, amely a kibékíthetetlen (osztály)ellentéteket egy uralkodó (osztály) javára szolgálóan szabályozhatta volna.¹⁰⁰

Jelenlegi fogalmi- és ismeretrendszerünkben – jogi, jogtörténeti szempontból – mégis helytelennek tartom az államalapítást akár Szent István megkoronázásához vagy teljes uralkodói életművéhez,¹⁰¹ akár az Árpád-kor bármely másik konkrét, egyébiránt jelentős eseményéhez kötni. Az államalapítás nem egyenlő a királlyá koronázással, sem az ellenségek legyőzésével, a Kárpát-medencében élő népeknek a királyi hatalom alá vonásával, az országépítéssel. Nem egyetlen aktussal, intézkedéssel vagy rendelkezéssel, és nem egy meghatározott pillanatban történik, hanem folyamat,¹⁰² amelyben fokozatosan jelennek meg azok az intézmények és hatalmi-jogi megoldások, amelyeket – jelenlegi fogalmi rendszerünk segítségével, de az adott kor körülményei között gondolkodva – a jogilag szabályozott társadalmi-hatalmi struktúráként megjelenő állam kritériumának, ismérvének tartunk. E folyamatban jelennek meg az egyéni céloktól elkülönült állami célok, feladatok, és épül ki az egységes államhatalom. A rendelkezésre álló forrásokban is fellelhetők olyan elemek, amelyek az államiság kritériumainak megjelenésére, fejlődésére, az államalapítás folyamatára utalnak, de hogy e folyamaton belül ki-kik melyik időszakban véli felismerni az államiságnak elegendő jellemzőjét ahhoz, hogy működő államról beszéljünk, nagyban függ attól is, hogy magunk mit gondolunk az államról. Annyiban tehát egyetértünk a Szent István-i struktúra állami minőségét vitató nézetekkel is, hogy az általa megkezdett folyamatok nem fejeződtek

⁹⁶ KRISTÓ 1995, 332. o.

⁹⁷ SZÜCS 1974, 364. o.

⁹⁸ MAKK 2010, 24–25. o.

⁹⁹ MAKK 2010, 25–27. o.

¹⁰⁰ DEGRÉ 2009, 31. o.

¹⁰¹ DEGRÉ 2009, 60–61. o.

¹⁰² RÁCZ L. 2000, 30. o.

be első királyunk haláláig,¹⁰³ ebben azonban nem látom akadályát annak, hogy Szent István uralkodása – jogi értelemben – az államalapítás kezdetének legyen nevezhető.

Első királyunk uralkodása a hatalomgyakorlás mikéntje mellett társadalmi és jogi szempontból is jelentős változásokat hozott. Ennek három elemét szokás kiemelni: a nemzeti uralmi központok felszámolását, a keresztény egyház kiépítését („a nemzeti sajátosságok e szerves beépítését a keresztény világ civilizációs hagyatékának mély integrációs keretébe”)¹⁰⁴ és az uralkodó vallásának általánossá tételét, valamint a vármegyerendszer kialakítását. Ezek mentén és összefüggéseiket is vizsgálva azonban megvilágítható egy összetettebb, rendszer-szintű építkező munka, amely a közhatalmi-közjogi berendezkedés új, a korábbiaknál magasabb szintű szervezettségét hozta el, és amely ekként jogi értelemben is az állam alapjainak lefektetéseként fogható fel. Mindezek pedig kiegészülnek a magyar királyi hatalomról (is) szóló külföldi forrásokban felismerhető külpolitikai elismertségben megnyilvánuló szuverenitással.¹⁰⁵ Belátható, hogy ezek a változások nem egyik napról a másikra mentek végbe, hanem az új intézmények megjelenésével párhuzamosan időlegesen még továbbéltek és csak fokozatosan veszték ki a korábbi társadalmi berendezkedésre, a pogány, nomád, törzsi életmódra jellemző egyes vonások, úgy a mindennapi életben, mint a normarendszerben (a jogban).¹⁰⁶

Szent István fegyverrel legyőzte az országon belüli ellenségeit, a törzsi rendszerből visszamaradt vezetőket, hadurakat, uralma alá vonta azok követőit, ezzel párhuzamosan lefektette országában a keresztény egyház szervezetének alapjait, és e vallás követését irányozta elő alattvalóinak. E két folyamatot a közbeszéd – és néha a szakirodalom is – akként mossa össze, hogy ez volt a kereszténység harca a pogányság ellen. E megállapítás valóságfokának alaposabb vizsgálata nélkül inkább azt a közhatalmi-jogi szempontú összefüggést emelem ki, hogy az új társadalmi berendezkedés kiépítésének e két fontos részfolyamata mögött már ott állt és összekapcsolta azokat egy magasabb szintű, elvi elgondolás. Szent István ugyanis már nem a fejedelmi hatalom megszilárdítására jellemző, legfeljebb valamiféle totemisztikus eredetmítoszból táplálkozó legitimációval¹⁰⁷ megtámogatott, erőszakos uralom alá hajtás alapján, hanem keresztény királyként – több szerző szerint is Karoling mintára¹⁰⁸ –, az Istentől származtatott hatalomra és legitimációra (az Isten kegyelméből uralkodó király keresztény eszméjére)¹⁰⁹ alapítva építette ki rendszerét.

Az egyházi szervezet és annak tisztségviselői, valamint a kiépülő vármegyerendszer és annak tisztségviselői az új társadalmi berendezkedés működésében a királytól igazgatási és bíraskodási feladatokat is kaptak.¹¹⁰ Az ország kormányzásában azonban a központi szerepet, a jogkörök eredetét és beszámítási pontját maga a király jelentette, aki keresztény királyként immár nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – közjogi értelemben ugyan elvileg korlátlan, mégis az isteni jog, valamint a törvényt megelőző és törvényrontó erejű szokás által valamelyest keretek közé szorított¹¹¹ törvényekkel kormányozza országát.¹¹²

¹⁰³ FONT 2009a, 93. o.

¹⁰⁴ ALZATI 1991, 17. o.

¹⁰⁵ SZABADOS 2010, 210–211. o.

¹⁰⁶ KRISTÓ 2007, 110. o.

¹⁰⁷ KRISTÓ 2007, 93. o.

¹⁰⁸ ECKHART 1935, 39. o., GYÖRFFY 1977, 148. o., SZEKFŰ 1917, 34–36. o., SZUROMI 2017, 191. o.

¹⁰⁹ DEÉR 1938, 79. o., HOLUB 1944, 33–35. o., KRISTÓ 2007, 93. o.

¹¹⁰ ZSOLDOS 2001b, 49., 51. o.

¹¹¹ HÓMAN 1938b, 129–133. o.

¹¹² ECKHART 1935, 38–39. o., KRISTÓ 2007, 96. o., MARCZALI 1998, 65–68. o., SZEKFŰ 1917, 36. o.

Szent István korának közjogtörténeti jelentőségét növeli egy további tényező is. A személyes királyság elvileg korlátlan királyi főhatalma keretében igaz, hogy a király kötelező magatartási szabályt meghatározó akarata annak megjelenési formájától függetlenül: törvény.¹¹³ Ekkor még sem a törvényeknek, sem bármilyen más közhatalmi aktusnak, semmilyen írásbeliséggel kapcsolatos formai kelléke nem volt, nem alakult még ki a kötelező hivatali írásbeliség. Ahogy Jánosi Monika megfogalmazta, „István országában is a kimondott szó elsőrendű szerepet játszott a leírt szöveggel szemben”.¹¹⁴ A kötelező írásbeliség vagy más formai követelmény hiánya persze nem jelenti a megfelelő közzététel, a kor viszonyaiból – az írástudás általánosnak tekinthető hiányából – adódóan a szóbeli kihirdetés nélkülözését, annak éppen hogy kiemelkedő jelentősége van a jogkövetés és a kikényszeríthetőség biztosításában.¹¹⁵ Alighanem azonban Szent István rendelkezéseinek, szervező-alakító munkásságának volumenéből és jelentőségéből, valamint a dekrétumaiban foglalt rendelkezések korabeli kiemelkedő fontosságából adódott, hogy éppen ebből a korszakból maradtak fenn írásos formában az első saját – magyar közhatalmi tényező által kibocsátott – jogforrásaink. Ez egyfelől az államiság megjelenésére utaló tényező – hiszen e forrásokban követhető nyomon a hatalmi struktúra eljogiasítása, így a jogi értelemben vett államalapítás –, másfelől pedig e saját (jog)források – még kissé kazuisztikus, hézagmentesnek korántsem mondható szabályozásuk ellenére is – minden más forrásnál hitelesebb képet mutathatnak a korszak jogi berendezkedéséről.

3. A Szent Istvánnal kezdődő korszak lezárásának kérdése

Amíg a (jog)történeti irodalom az államiságról és az államalapításról vallott nézetek különbözősége ellenére is egyetérteni látszik abban, hogy Szent István uralkodásával a hatalmi-közjogi berendezkedésünk új korszaka vette kezdetét, arra vonatkozóan, hogy e korszak vége mikorra tehető és milyen szempontok alapján határozható meg, még jelentősebb különbségekkel találkozunk.

Bónis György, aki a Szent István korától kialakult hatalmi berendezkedést – a királynak a birtokok fölött fennálló uralma jellegére koncentrált szemlélettel szemben – patrimoniális királyság helyett a hatalomgyakorlás jellegét előtérbe helyezve személyes királyságnak nevezi, a király személyes uralmának érvényesülésével jellemezhető korszak végét 1222-re, az Aranybulla születésének idejére teszi.¹¹⁶ Degré Alajos szerint elvileg egészen a XIV. század végéig a király a hatalom egyetlen birtokosa, akinek hatalmát még a királyi tanács jelenléte sem korlátozza; és bár a rendek kialakulására irányuló törekvések már a XIII. században kimutathatók, országosan szervezett rendi fellépésről csak a XIV. század legvégétől, még inkább a XV. századtól beszélhetünk.¹¹⁷ A középkori államfelfogásnak, a királyi hatalom korlátozott jellegének a koronázási eskü formáján alapuló megközelítése szerint pedig már a XII. század végén megjelenik hazánkban az egyház előjogai mellett a világiak kiváltságait is megerősítő koronázási eskü, de még jelentősebb változás az, amikor az öntudatra ébredő nemesség III. András koronázása alkalmával már az általa szabott feltételek esküvel történő elfogadásához köti az uralkodóra történő felesküvését.¹¹⁸

¹¹³ BÉLI 2000b, 44. o.

¹¹⁴ JÁNOSI 1996, 86. o.

¹¹⁵ JÁNOSI 1996, 88–89. o.

¹¹⁶ BÓNIS 2003, 86., 90–91. o.

¹¹⁷ DEGRÉ 2009, 69., 73., 81–82. o.

¹¹⁸ RÁCZ L. 2016, 71–73. o.

Hosszabb időtávot ölel fel az a szemlélet, amely szerint a Szent István által létrehozott korai feudális államban a XIII. század végére elhatalmasodott az ország területének széttagolódása és az uralkodó osztályon belüli állandó harcok által jellemzett feudális anarchia, ami a (valódi) feudális állam kialakulásához vezetett. Ezen belül azonban Kovács Kálmán a papi rend megjelenésének nyomait 1222-ben, a nemesi rendét a XIII. században, illetve 1351-ben, míg a polgári rendét 1405-ben, illetve a XV. század közepén látja kimutathatónak.¹¹⁹ A korszakhatár kijelölésében még óvatosabb, de a valósághoz legközelebb állónak tűnik Mezey Barna megközelítése, amely azt hangsúlyozza, hogy a patrimonális királyságot felváltó rendi-képviselői monarchia nem a korai állam egy meghatározott pillanatban történt összeomlásával és annak helyébe új állammodell emelkedésével alakult ki, hanem a patrimonális hatalom alapjainak már a XI. században megkezdődött és hosszan elhúzódó felbomlásával párhuzamosan alakultak ki és erősödtek a rendek, a rendiség, majd a rendi állam alapjai.¹²⁰ E folyamatban a király egyre kevésbé viselkedhetett földesúrként, uralma fenntartásához mind nagyobb szüksége volt támogatókra, szövetségesekre, ezért az adományozások folyamata és az adományozott birtokok köre szélesedett, míg az Árpádok tradicionális tekintélye csökkenésnek indult, ezzel párhuzamosan pedig erősödött a bárók törekvése a kisebb nemesek, serviensek fölötti hatalomszerzés iránt.¹²¹ Makk Ferenc egyenesen arra jutott, hogy a Szent István által létrehozott dinasztikus államot valójában csak Luxemburgi Zsigmond uralkodását követően váltotta fel „a középkori nyugat-európai állam újabb változata”, a rendi állam.¹²²

A (jog)történeti irodalom tehát a Szent István által kialakított hatalmi-közjogi berendezkedés végét jellemzően nem kapcsolja össze az Árpád-ház uralkodói ágának kihalásával. Mégis, 1301-ben az Árpádok – köszönhetően III. András ama törekvésének is, hogy hatalmának erősebb legitimitációja érdekében koronáját Szent István koronájával azonosítsa¹²³ – „egy államot hagytak örökül, és azt a megingathatatlan hitet, hogy az országot az jogosult kormányozni, aki Szent István koronáját hordja”.¹²⁴ E megállapítás közjogi esszenciáját, az Árpád-ház uralkodói ága kihalásának jelentőségét abban kell látnunk, hogy a honfoglaló ősökig visszavezetett uralkodói vérvonal megszakadásával a trónutódlásban a korábbiakhoz képest szükségszerűen legitimitációs hiátus keletkezett. E hiátus kitöltésének szüksége pedig a korábbi uralkodók hatalmi viszonyrendszerével történő folytonosság igényével kiegészülve vezetett el a – későbbi Szentkorona-tan egyik alapjául is szolgáló – koronaeszme legitimitációs folytonosságot biztosító értelmezésének születéséhez.

4. A koronaeszme és a királyi hatalom legitimitációja

Ahogy arra Bertényi Iván is rámutat, a király koronájához fűződő jogi nézetek hazánkban megfigyelhető Árpád-kori megjelenése nem egyedülálló az európai jogfejlődésben, ő maga a hazai eszmetörténetet az angol, francia, cseh és lengyel példával hasonlítja össze.¹²⁵ A (jog)történeti irodalom pedig általában egyetért abban, hogy az Árpád-kori forrásokban is több alkalommal megjelenő „korona” jelentéstartalma jelentős változáson ment át a királyság első századaiban. Kezdetben a korona a királyi méltóság és főhatalom jelképe, amely nem

¹¹⁹ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 88–89., 94. o.

¹²⁰ MEZEY 2003, 55–60. o.

¹²¹ MEZEY–GOSZTONYI 2020, 83. o.

¹²² MAKK 2010, 29. o.

¹²³ BENDA–FÜGEDI 1979, 27–29. o.

¹²⁴ BENDA–FÜGEDI 1979, 30. o.

¹²⁵ BERTÉNYI 1986, 149–150. o.

válík el a király személyétől. Ebben az értelemben tehát a korona mint a királyi méltóság megtestesítője, lényegében a királyság, a kormányzás megfelelője.¹²⁶

A király és a korona gondolati egysége megbomlásának korai jelei többek szerint már Kálmán uralkodása alatt megfigyelhetők. Kristó Gyula és Makk Ferenc a király és Álmos herceg szembenállása kapcsán emelik ki, hogy ekkorra már a hatalmi viszonyok alakulását érdemben befolyásolta az uralkodó osztály vezető csoportjainak magatartása, például amikor a főurak nem kívántak egymás ellen harcolni, így a király és testvére kénytelek voltak – legalább időlegesen – megbékélni.¹²⁷ Ebből – Dümmerth Dezső szavaival – a király érezte, hogy politikai hatalmának erősödése ellenére a méltóság ereje csökken, a nemesek kezdenek öntudatra ébredni.¹²⁸ Ezért Kálmán – a környezetéből kiemelkedő műveltsége alapján talán személyes, pragmatikus elgondolásából fakadóan – a Hartvik-féle Szent István-legenda megrendelőjeként a pápai koronaküldés tanának első megfogalmazásán és az apostoli királyság tételén túl (hogy tudniillik a király a népet és az egyházat királyként és főpapként egyaránt kormányozza) „a korona tárgyi jelentőségének felmagasztalását az első király személyével összekötve” tulajdonképpen magyar királymítoszt kívánt teremteni, felszámolva „az Árpádok sámán-nemzetségében a személyes uralkodáshoz fűződő varázserő eleven király-misztikumát”.¹²⁹

A Mezey Barna által is képviselt, uralkodónak tekinthető jogtörténeti álláspont szerint azonban – a koronának a korabeli oklevelekben megfigyelhető jelentésváltozására is figyelemmel – igazán csak a XIII. századtól indult meg a király személyének és a koronának elválasztása, addig a koronaeszme lényege a királyi méltóságnak, a királyi jogok összességének és a koronának azonosítása volt, „a koronaeszme jegyében a király és korona értelmezése még nem vált külön”.¹³⁰ A Kálmán-korabeli gondolatok szerint pedig a korona „egyszerre fejezte ki az uralom legitim birtoklását, jogosította az uralkodót a hatalom gyakorlására, és szolgált a hatalomátruházás rituális ékszerként”, a koronázási ékszer tehát nem csupán a törvényes uralom szimbóluma, hanem az egyházi közrehatás kifejezője is volt.¹³¹ A XIII. századtól azonban éppen a király és a korona elválasztása által jelenik meg a magyar koronaeszmet a külföldi példáktól megkülönböztető jelleg, minthogy hazánkban a király személyétől elválasztott koronafogalom nem elvont, hanem egy konkrét tárgyhoz, a Szent Istvánnak tulajdonított koronához kapcsolódott.¹³² Ezzel Rác Lajos szerint kialakult egy állandó – a nyugati szokásoktól eltérő – közjogiasuló gyakorlat, amelynek értelmében csak a hagyomány szerint Szent Istvánnak tulajdonított korona, a *Sacra Corona* bír legitimáló erővel.¹³³

E jelentésváltozás kapcsán Bertényi Iván felveti a III. Honorius pápa által 1225-ben a királyi birtokadományozás tárgyában II. Andrásnak, illetve Béla ifjabb királynak írt levelek jelentőségének kérdését, mivel a pápai üzenet szerint a király „köteles a koronája tisztességét épségben megőrizni”.¹³⁴ Maga is erősen kérdésesnek tartja azonban azt, hogy a pápa konkrétan a Szent Koronára utalt volna, mivel levele a koronát a koronázási esküvel összefüggésben említi, azonban ilyen esküről II. András esetében a történettudomány más forrásból azóta sem tud (igaz, látszólag Timon Ákos és mások is tényként fogadják el II.

¹²⁶ BENDA-FÜGEDI 1979, 50. o.

¹²⁷ KRISTÓ-MAKK 1988, 142–143. o.

¹²⁸ DÜMMERTH 1980, 318. o.

¹²⁹ DÜMMERTH 1980, 313., 315., 317. o., KRISTÓ-MAKK 1988, 143–146. o.

¹³⁰ MEZEY 2003, 96. o.

¹³¹ MEZEY-GOSZTONYI 2020, 65. o.

¹³² BERTÉNYI 1986, 152. o., TIMON 1920, 5. o.

¹³³ RÁCZ L. 2016, 298. o.

¹³⁴ CD III/2., 47–48. o.

András efféle esküjét a Szent Korona elméletének megalapozása körében¹³⁵). III. Honorius tehát vélhetően a korabeli Európában szokásos koronázási szertartásokból kiindulva utalt II. András esküjére, miközben valójában ő sem ismerte annak tartalmát, és eskütételre ekkor talán még nem is került sor.¹³⁶ A koronaeszmevel foglalkozók többsége szerint is inkább az 1250-es évektől figyelhető meg az, hogy az oklevelekben a korona – és egyre inkább a Szent Korona – kifejezés már valóban konkrétan a Szent Istvánnak tulajdonított koronára utal, és végül III. Andrásnál válik nyilvánvaló ez az értelmezés, minthogy ő a koronát a Szent Király koronájának nevezi.¹³⁷

Az Árpád-kori központi hatalom pályáját összefoglalva Szekfű Gyula azt írja, hogy Szent István a királyság alapítójaként ugyan megfosztotta népét politikai szervezetétől, de a régi helyett magasabb rendű újat adott neki; gondoskodott arról, hogy utódai épségben tartsák életművét; és bár egyes utódok gyengének bizonyultak, az életerős dinasztia végül minden akadályt legyőzve a nemzeti fejlődés folytonosságát mindig helyreállította; ugyanakkor – jegyzi meg – III. András halálakor az országban élő nagybirtokosok hatalma már olyannyira megnőtt, hogy azt szinte a késő középkor önálló német fejedelmeinek hatásköréhez lehetne hasonlítani.¹³⁸ Engel Pál szavaival pedig: már III. András halála előtt a központi hatalom egyre inkább az ország középső vidékeire korlátozódott, de a bárók megerősödésének folyamata némileg még rejtve maradhatott, mert egy részük még elismerte az Árpád-házi király fennhatóságát – azonban 1301 után „néhány évre felrémlt az a lehetőség, hogy az egységes magyar királyság életképtelen kisállamok halmazára bomlik fel”.¹³⁹ A királyi hatalom legitimitációja kapcsán Szekfű azt emeli ki, hogy ugyan Árpád leszármazottai – e kapcsolat folytán – kétségtelenül birtokában voltak a trónöröklési jognak, a királyi jogok gyakorlásához mégis szükséges volt, hogy az egyház őket Szent István koronájával (a hagyomány szerint neki tulajdonított koronával) megkoronázza.¹⁴⁰ Innen fakadhatott III. András halála után a trónbetöltés kérdésének az a megközelítése is, hogy ha már nincs fiú utód, az uralkodó legyen lehetőleg az Árpádok leányági leszármazottja, Szent István koronájával megerősítve.¹⁴¹

E folyamatokból szinte előrevetíthető a koronaeszme további alakulása, hogy tudniillik az Árpád-kor utolsó időszakától kezdődően mindinkább közjogiassá váló királyi pozíció lehetővé tette a korona állami főhatalmat szimbolizáló szerepének felerősödését, majd miután a XIV. századra a korona már rendre a király mellett jelenik meg, a XV. századtól – mint az ország koronája – az államhatalom képviselője, így a rendek oldalán mindinkább az uralkodót korlátozó intézménnyé vált.¹⁴² A korona közjogi attribútumait idősorba rendezve Máthé Gábor is elsőként említi a koronának a király személyétől történő – egyébként az angol jogi megoldáshoz hasonlítható – elválasztását, majd a XV. századtól az államszemélyiség jogalanyivá válását.¹⁴³ Más megfogalmazásban: a *Sacra Corona* önálló hatalma majd a hatalomnak a király és a rendek közötti megoszlásakor alakul ki.¹⁴⁴ Hasonló következtetésre jut a koronaeszme Árpád-kori fejlődésében Kálmán király jelentőségét hangsúlyozó Dümmerth Dezső is, aki szerint a Kálmán által megalkotott – illetve az általa megrendelt Hartvik-legendába foglaltatott – eszme „megfelelő szellemi talaj híján tévútra ment”, nem

¹³⁵ TIMON 1920, 5–6. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 220–221. o., HORVÁTH A. 2020, 121. o.

¹³⁶ BERTÉNYI 1986, 150–152. o.

¹³⁷ BENDA–FÜGEDI 1979, 25–27. o.

¹³⁸ SZEKFŰ 1917, 41–42., 55. o.

¹³⁹ ENGEL 1990, 262–263. o.

¹⁴⁰ SZEKFŰ 1917, 69. o.

¹⁴¹ BENDA–FÜGEDI 1979, 31., 39. o.

¹⁴² BERTÉNYI 1986, 152–154. o., HORVÁTH A. 2020, 121–122. o., MEZEY 2003, 97. o.

¹⁴³ MÁTHÉ 2016, 52–53. o.

¹⁴⁴ BIRÓ 2018, 57. o.

válhatott valódi király-kultusz alapjává, hanem azt éppen a nemesség sajátította ki hatalmának erősítésére a királyi hatalommal való osztozásban.¹⁴⁵ A koronának – és a koronaeszmének, illetve az eszme legitimációs funkciójának – legfontosabb korszaka azonban, ahogy Mezey Barna is rámutat, a vegyesházi királyok korában jött el, mivel ekkor az uralkodók arra kényszerültek, hogy regnálásuk jogszerűségét politikai-ideológiai argumentumokkal is alátámasszák.¹⁴⁶

Itt jutunk el ahhoz – a fentiekben már körvonalazódni látszó – gondolathoz, amelynek alapján az Árpád-ház kihalása a dinasztikus határvonal mellett közjogi szempontból is valódi korszakhatárnak tekinthető. Az Árpád-korban ugyanis a trón betöltésébe a nemzet nem szólhatott bele¹⁴⁷ – nem is volt oka rá –, mivel az Árpád-házi leszármazók sorát „az ország lakossága szemében születése, a család hagyományos hivatottsága alkalmassá tette az uralkodásra; a családi viszályok fegyverrel való elintézése után a győztest elismerték királyuknak, természetes uruknak”.¹⁴⁸ Fügedi Erik szavaival, ekkor még az uralkodó család tekintélye „az örökléssel szemben minden kételyt kizár”.¹⁴⁹ Ha voltak is trónharcok, a főhatalomért versengő felek egyaránt az első király nemzedékébe, végső soron a honfoglaló Árpád-nemzetségbe tartozás okán léphettek fel trónigényükkel, és győzelmük esetén leszármazásuk biztosította (volna) uralmuk legitimációját. Igaz ez akkor is, ha az ellenfelek már a királyság korai időszakában nem egyszer külföldi segítséget is igénybe vettek harcuk eredményes megvívása érdekében, aminek pedig nyilvánvalóan megvoltak a maga politikai-gazdasági költségei, ellentételezései is.¹⁵⁰

Az Árpád-ház uralkodói ágának kihalását és a köznyelvben általában – bár Engel Pál szerint a király hiányára utaló megnevezés és az önjelölt trónkövetelők és a „kiskirályok” nagy száma közötti ellentmondás miatt helytelenül¹⁵¹ – interregnumnak nevezett időszakot követően ténylegesen és tartósan uralkodó I. (Anjou) Károly (Róbert) is fegyverrel volt kénytelen megerősíteni hatalmát,¹⁵² azonban nála már hiányzott a Szent Istvánnal, illetve Árpáddal fennálló vérségi kapcsolat és az ebből fakadó misztikus eredetű legitimáció. Éppen e hiátust felismerve törekszik I. Károly a Szent Koronán keresztül tudatosan visszavezetni és összekapcsolni hatalmát a Szent István koronázása körül kialakult hagyománnyal,¹⁵³ az isteni megerősítést kifejező pápai koronaküldéssel. Amíg tehát III. Andrásnál az Árpád-házi leszármazásának elfogadtatása mellett a Szent István koronájával történő koronázás hangsúlyozása inkább csak a hatalma egyébként meglévő legitimációjának szimbolikus erősítését szolgálta, addig I. Károly uralomra jutásának és koronához való viszonyának jelentősége közjogi-legitimációs szempontból már valóban új és megkerülhetetlen, mert csak így vált az ő uralma – szándéka szerint is – a koronának a pápától nyert szentsége folytán kikezdetlennek.¹⁵⁴ Ekkor fogalmazódik meg tehát a később nagy szerepet játszó elv, miszerint csak a Szent Koronával – és további alakítások mellett – történő királykoronázás érvényes, ezzel pedig a korona „politikai töltésű relikviává vált”, és egyre közeledett az idő, amikor „szinte vallásos tisztelet övezi majd, és a szentkorona-tan misztikus állameszméje kötődik hozzá”.¹⁵⁵

¹⁴⁵ DÜMMERTH 1980, 317–318. o.

¹⁴⁶ MEZEY 2003, 97. o.

¹⁴⁷ FRAKNÓI 1921, 13., 15. o.

¹⁴⁸ ECKHART 1935, 105. o.

¹⁴⁹ FÜGEDI 1974, 38. o.

¹⁵⁰ PAULER 1899, I. k. 137–138. o.

¹⁵¹ ENGEL 1990, 262. o.

¹⁵² SZEKFŰ 1917, 58. o.

¹⁵³ BIRÓ 2017, 163. o., RÁCZ L. 2000, 25. o., ZSOLDOS 2001a, 43–44. o.

¹⁵⁴ BIRÓ 2018, 56. o.

¹⁵⁵ ENGEL 1990, 264. o.

Mindezek alapján kijelenthetőnek vélem, hogy III. András halálával az Árpád-ház uralkodói ágának kihalása a létrejövő legitimációs hiátus okán szükségszerűen hozta el a már kialakulóban lévő koronaeszme valódi és egyben legfőbb legitimációs tényezővé válását, és bár ezzel a legitimáció forrása látszólag meg is változott, valójában az egy konkrét koronára, a hagyományosan Szent Istvánnak tulajdonított Szent Koronára történő utalással a koronaeszme legitimációs funkciója egyfajta legitimációs folytonosságot is teremtett Szent István (és az Árpádok), valamint I. Károly (és utódai) hatalomgyakorlása között.¹⁵⁶

Ennek pedig az Árpád-korban kialakulóban lévő államiság kérdése szempontjából is nagy jelentőséget tulajdoníthatunk, mert bár a magyar állam születése egyetlen konkrét időpontban vagy kellően rövid időintervallumban talán soha nem lesz mindenki számára elfogadható módon meghatározható, a koronaeszme legitimációs funkciójának III. András halálát követő megjelenése a jogi értelemben vett állam létezése szempontjából is iránymutatással szolgálhat. Egy a jogi értelemben vett állam jellemzőivel nem rendelkező országot ugyanis esetleg még el lehet foglalni pusztán fegyveres erővel, és az akár – legalább időlegesen – legitimáció nélkül vagy teljesen új, eredeti legitimációs forrás kijelölésével is uralom alatt tartható. Ha azonban a korábbi legitimációs forrás – esetünkben az Árpádtól való leszármazás – kimerülése után az uralmat ténylegesen megszerezni szándékozó és arra képes utód – esetünkben I. Károly – a hatalmának legitimációját a korábbi hatalommal folytonosan igyekszik és egyben kénytelen meghatározni, az nyilvánvalóan arra utalhat, hogy az uralni kívánt hatalmi-társadalmi struktúra már jogi szempontból is értelmezhető, az uralkodó személyétől függetlenül önazonossággal bíró entitás, amit – egyéb jellemzői mellett – már alighanem államnak nevezhetünk.

A Bónis György által a magyar királyság első – igaz, szerinte inkább 1222-ig tartó – időszakára alkalmazni javasolt személyes királyság megnevezést, valamint Degré Alajosnak azt a megállapítását, miszerint elvileg egészen a XIV. század végéig a király a hatalom egyetlen birtokosa, összevetve a koronaeszme és a legitimáció kérdésével, az Árpád-kor a leszármazáson alapuló misztikus legitimációval megerősített személyes királyság korszakának nevezhető (az Árpád-kor és a rendi állam intézményeinek megszilárdulása közötti időszak pedig a koronaeszmevel megerősített személyes királyság korszaka lehet).

¹⁵⁶ MÁTHÉ 2021, 14–15. o.

III. A királyi jog (*ius regium*)

A jogtörténet-tudományban a királyi jog (*ius regium*) számos meghatározása ismert. Ezek közül alighanem a legismertebb a Werbőczy István Hármaskönyvében leírt definíció, mely szerint: „habár a királyi jog majdnem mind azon nemesi jószágokra vonatkoztatható és kiterjeszhető, a melyek bármely módon vagy czímen királyi adományozás alá esnek; mégis ha az urak vagy nemesek valamelyike hűtlenség bélyegét magukkal hozó és okozó esetekben és bűnökben vált vétkessé és hibássá, vagy ha (mostanában) magvaszakadtan halt el: akkor az ilyenek vagy ilyeneknek javait és jószágait nem egyszerűen királyi jog czímén szokták adományul kérni, hanem (megmagyarázott) hűtlenség vagy az elhalt ember magvaszakadása czímén; mi mellett az efféle adománylevélbe gyakran be szokták a fölkérők tétetni a királyi jogot is (hogyha a jószágban egyébként ilyen is volna)”.¹⁵⁷ Werbőczynél tehát a királyi jog a nemesek birtokai királyra háramlásának szubszidiárius jogcíme. E definíció az Árpád-kor tekintetében sem érdektelen, mert bár a Hármaskönyv a XVI. század elején született, az döntően szokásjogi szabályok – különösen az úgynevezett nemesi magánjog szokásjogi normáinak – foglalata, és számos jogintézménye bizonyosan visszavezethető az Árpád-korig is. Hogy ezt maga Werbőczy is így látta, annak igazolására elég felidézni, hogy a törvénykezésben megtartandó szokás(jog) eredet szerint megkülönböztethető alapelemei között elsőként említett „országos rendelmények és végzések” sorában több Árpád-kori dekrétumot is nevesít.¹⁵⁸

A korona birtokjogához kapcsolódik az a meghatározás is, amely szerint a királyi jog a tradicionális magyar jogban – az ősiség törvényében megjelenő elidegenítési és terhelési tilalom, valamint a szomszédok megváltási joga mellett – a tulajdon korlátjaként megnyilvánuló elidegenítési tilalom. Ebben az értelemben a *ius regium* nem más, mint az adományos jószágon – a szabad rendelkezés joga biztosításának kivételes esetét kivéve – fennálló, lappangó dologi jog, amely korlátozza (lényegében kizárja) az adományos rendelkezési jogát az adománybirtok felett, és amely alapján a jószág az öröklésre jogosultak körének kimerülésével vagy hűtlenség okán „visszaszáll” a királyra (a koronára), aki arról ismét szabadon rendelkezhet.¹⁵⁹

Párniczky Mihály a királyi hatalomgyakorlás birtokkal összefüggő megnyilvánulásaira, a korona birtokjogára koncentráló munkájában a királyi jog – általam is irányadónak tekintett – tágabb fogalmát határozza meg. Eszerint a *ius regium* nem más, mint a király közzogi állását meghatározó olyan jogszabályok összessége, amelyek a király számára valamely politikai vagy gazdasági előnyt biztosítanak.¹⁶⁰ Nemzetközi kitekintésben – egyebek mellett a *Jus Feudorum Longobardicum*, az *Edictum Theodorici*, a *Lex Baiuvariorum*, a *Lex Visigothorum* és a *Grand Coustumier de Normandie* alapján – Párniczky azt is kimutatja, hogy e tágabb értelemben vett királyi jog elemei jelentős átfedést mutatnak a középkori Európa több jogrendszerében, akkor is, ha az egyes részjogosítványok pontos tartalma az azonos megnevezés mellett is jelentős területi eltéréseket mutathat.¹⁶¹

Ilyen jellegzetes, politikai vagy gazdasági lényegű uralkodói jogosítványok – korszakok és országok szerint részleteikben némiképp esetleg eltérő tartalommal – a törvényhozás, a

¹⁵⁷ WERBŐCZY 1894, 104. o.

¹⁵⁸ WERBŐCZY 1894, 289–291. o.

¹⁵⁹ BÉLI 2000c, 72–73. o.

¹⁶⁰ PÁRNICZKY 1940, 7. o.

¹⁶¹ PÁRNICZKY 1940, 6–11. o.

bíráskodás (az igazságszolgáltatás szervezése), az adók, a vámok, a halászlé és a sójödék szedése, a városok szolgáltatásai, a vagyoni büntetés, a pénzverés, a fontosabb tisztviselők állítása, a fegyverkezés és a hadsereggel rendelkezés. Lényegében e jogosítványokat sorolja fel Degré Alajos is a középkori magyar királyi hatalom megnyilvánulási formáiként.¹⁶²

Párniczky különbséget tesz nagyobb (törvényhozás, tisztségek adományozása, pénzverés, adóztatás, kegyelmezés, stb.) és kisebb (bírságok, vámok, stb.) királyi jogok között, megjegyezve, hogy utóbbiak egyenként vagy általánosságban is átruházhatók, míg előbbieket átruházására leginkább a nagyobb méltóságra emeléssel kerülhet sor. Érdekesebb azonban a Párniczky által alkalmazott másik felosztás, amely a *ius regium* elemein belül – a nem vagyongerdekű jogoktól – megkülönbözteti a *fiscalia regum*, az úgynevezett vagyongerdekű előjogokat, amelyek elkülöníthető köre már a germán népjogokban élesen kirajzolódott, és amelyeknek távolabbi gyökerei a római *res ad fiscum pertinentes* intézményében kereshetők.¹⁶³ Az adók, vámok, jövedékek szedésében, a vagyoni büntetések behajtásában vagy éppen az örökös nélkül maradt jószág megszerzésében megnyilvánuló jellegzetes vagyongerdekű jogosítványok kapcsán megjegyzi Párniczky azt is, hogy egyes források a királyi jogot ezekre az elemekre szűkítik – míg ő maga ezeket nevezte szűkebb értelemben vett királyi jogoknak –, illetve hogy elsősorban nem vagyongerdekű uralkodói jogosítványok is vagyoni jelleget ölthetnek, ha azokat a király ellenszolgáltatás fejében gyakorolja (vagy engedi át).¹⁶⁴

A két jelenség definiálása nélkül is a királyi jog és a *fiscalia regum* azonosítása olvasható ki Degré Alajos gondolataiból is, amikor a királyi hatalom megnyilvánulási formái körében az „államvagyon” és a királyi magánvagyon elkülönülésének hiányát taglalva megjegyzi, hogy a király magánbirtokai, illetve a vámok, a vásárjödelmek, a bányajogból és a nemesérc-monopóliumból származó jövedelmek, a sójödelem és a pénzverés haszna mint királyi jog (*jus regale*) címén szedett pénzjödelmek közös kezelés alatt állnak.¹⁶⁵ Ezzel összefüggésben Bónis György – előrebozsátva, hogy „a regálék Európa-szerte a király személyéhez és méltóságához kapcsolódnak” – megjegyzi, hogy a személyes királyság korában a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjödelmek a király kincstárába folynak be.¹⁶⁶ E *fiscus* pedig mint királyi (állami) vagyont kezelő szerv „jogi személy volt, amely a király és a szent korona vagyoni érdekeinek védelmét látta el, a *ius regium* alapján eljárva”.¹⁶⁷

Ismertek olyan meghatározások is, amelyek a fenti, látszólag jelentősen különböző megközelítések elemeit összekapcsolva megmutatják a *ius regium* szűkebb és tágabb értelmezéseinek összefüggéseit. Csizmadia Andor például a királyi jog tulajdonságait korlátozó jellege mellett a *fiscalia regum* elemeit emeli ki: a *ius regium* – a középkorban is használt kifejezés értelme szerint – nem más, mint a „feudális” tulajdonjog korlátját képező királyi főhűbérúri vagy főtulajdonjog. Ez magában foglalja a magvaszakadt elhunytak, valamint a hűtlenek birtokjogainak királyra (koronára) háramlását, az ilyen birtokjogok feletti szabad rendelkezést (annak megtartásáról vagy újabb adományozásáról való döntést), illetve a királyi jogról történő lemondás – a birtok elidegenítéséhez szükséges királyi hozzájárulás – jogát is.¹⁶⁸

¹⁶² DEGRÉ 2009, 73–74. o.

¹⁶³ PÁRNICZKY 1940, 6., 8–9. o.

¹⁶⁴ PÁRNICZKY 1940, 8. o.

¹⁶⁵ DEGRÉ 2009, 74. o.

¹⁶⁶ BÓNIS 2003, 82. o.

¹⁶⁷ BÉLI 2000c, 54. o.

¹⁶⁸ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 276., 278–280. o.

Megint máshol a királyi jog az Árpád-kori királyi főtulajdonjogi jellegének hangsúlyozása mellett a rendi korszakra nézve mint visszaháramlási jog vagy mint a rejtett királyi jog felhívása, a királyi adományozási jogcímek egyikeként jelenik meg önállóan vagy más adományozási jogcím – magszakadás vagy hűtlenség – mellett, szubszidiárius jelleggel.¹⁶⁹ Ez az értelmezés ugyancsak megjelenik Degré Alajosnál a királyi adomány jogcímeinek tárgyalásánál.¹⁷⁰ Az egyik újabb kiadású hazai alkotmánytörténeti tankönyvben pedig Mezey Barna szintén a királyi jog háramlási jellegét kiemelve mutat rá annak vagyonerdekű előjog-jellegére. Eszerint a király jogkörét személyes és uralmi felségjogok képezik, és az uralkodó „messzemenő pénzügyi jogosítványokkal rendelkezett, a háramlási jog (*ius regium*) alapján megillette az elhagyott, uratlan jószágok birtokbavétele, hűtlenség esetén a vagyonekbevételek”.¹⁷¹

A *ius regium* fenti értelmezéseitől megkülönböztethető – a királyi jogtól mégsem teljesen független – jelentéssel bír a fentebb Bónis és Degré megállapításai kapcsán már említett regálék fogalma. E kifejezés általában mint a királyi jövedelmek egyik típusa jelenik meg. Kovács Kálmán rendszerezésében például a királyi birtokok jövedelmei és a különféle adók mellett királyi jövedelmek a „*regale*” jövedelmek, vagyis a királyi felségjogból származó bevételek, királyi haszonvételek – így a kamara haszna, a bányabevételek, a sójövedelmek és a harmincad.¹⁷²

Ha végül a királyi jog megjelenését vizsgáljuk az Árpád-kori írott forrásokban, arra juthatunk, hogy miközben a szűkebb és még inkább a tágabb értelemben vett királyi jog elemei – jogi jelentőségüknél fogva – gyakran köszönnek vissza különösen a királyi oklevelekben, addig maga a *ius regium* szóösszetétel ritkán fordul elő. A kifejezést használó talán legkorábbi forrás IV. Béla 1252. évi oklevele, amelyben hű szolgálataiért Protáz fia Péter ispánnak adományozza az örökös nélkül elhunyt Nymhir és Róbert *serviensek* egykori földjeit, amelyek – mint mondja – királyi jogon az ő kezére háramlottak.¹⁷³ A nagyobb számú korabeli forrást feldolgozó Párniczky Mihály is kimutatja, hogy bár a királyi jogok érvényesülésére már Szent István törvényeiben található adatok, azonban a *ius regium* kifejezést az oklevelekben következetesen csak IV. Béla korától kezdik használni.¹⁷⁴

E jelentős időbeni eltérés oka az lehet, hogy az Árpád-kori oklevelekben a *ius regium* kifejezés a szűkebb értelmében, a birtokok háramlásának valamely alakzatához kapcsolódóan jelenik meg, ezért jellegzetesen a birtokra vonatkozó valamilyen jogügyletet vagy jogvitát leíró oklevelekben található meg, ezek száma pedig csak a XIII. századtól – a kancellária fejlődésével – kezdett nagyobb mértékben gyarapodni. Ezzel szemben a tágabb értelemben vett királyi jog, a király közjogi állását meghatározó jogosítványok köre – eltekintve a korábbi fejedelmi jogoktól – (legalább) egyidős kell legyen a királyság intézményével. A *ius regium* ugyanis – továbbgondolva Párniczky Mihály definícióját – kijelöli a királyi hatalom közjogias kereteit, annak mibenlétét, meghatározza a király közjogi jellegű előjogait. Egyszerűbben fogalmazva, a *ius regium* az, amittől tartalmi értelemben király a király (e tartalmi elemeket egészítik ki a királlyá válás formális kellékei, valamint a királyi hatalmat megalapozó legitimációs források). A királyi jog tágabb és szűkebb értelmezéseinek összefüggésével kapcsolatban pedig ki kell emelni, hogy a birtokok királyra háramlásának szubszidiárius jogcímeiként, háramlási jogként vagy elidegenítési tilalomként felfogott királyi jog – amint

¹⁶⁹ MEZEY 2007, 81., 99., 111–112. o.

¹⁷⁰ DEGRÉ 2009, 155. o.

¹⁷¹ MEZEY–GOSZTONYI 2020, 133–134. o.

¹⁷² CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 145–146. o.

¹⁷³ ÁÚO VII., 340. o.

¹⁷⁴ PÁRNICZKY 1940, 20., 49–50. o.

Párniczky Mihálynál is – a tágabb értelemben vett királyi jog egyik vagyoni jellegű (vagyonérdekű) elemeként vagy jogcsoportjaként is megjelenik.

Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy a *ius regium* határozza-e meg *a priori* jelenséggént a király jogállását, vagy inkább a mindenkori uralkodó tényleges hatalma determinálja-e a királyi jog tartalmát, az alábbi megállapítások tehetők. Egyrészt, a királyi jog tartalmi megközelítése során – a középkort tekintve is – látható, hogy vannak tipikus uralkodói jogosítványok, amelyek helytől és időtől nagyrészt függetlenül (legfeljebb mértékükben és gyakorlási módjukban különbözve) az uralkodó jogállásának mellőzhetetlen elemei. Másrészt, a *ius regium* legfontosabb elemeinek (mint a törvényhozás, királyi jövedelmek beszedése, pénzverés monopóliuma, a főbb tisztségek adományozása, a királyhoz hűtlenség megbüntetése, a kegyelem gyakorlása vagy a hadsereggel rendelkezés) tényleges gyakorolhatósága hiányában egyetlen monarcha sem tudta tartósan fenntartani uralmát. A bárók, úgynevezett kiskirályok vagy éppen az ellenkirályok megerősödése, hatalma is jellemzően arra épült, hogy egyes királyi jogokat kezdtek gyakorolni, bitorolni. Tényleges hatalomgyakorlásuk azonban egyfelől területileg nem érte el a legitim király uralmának földrajzi kiterjedtségét, másfelől esetükben hiányoztak azok a ceremoniális, szimbolikus elemek, valamint az a legitimációs háttér, amelyek miatt formális értelemben király a király. E megállapítások inkább arra mutatnak, hogy a királyi jog határozza meg a király közjogi hatalmát és jogállását. Igaz azonban az is, hogy a *ius regium* meghatározó elemeinek tényleges működésére visszahat a királyi hatalom aktuális állapota, ez kényszerítheti a királyt (de az Árpád-korban még nem közjogilag, hanem szigorúan politikailag, célszerűségből) kedvezmények biztosítására, olykor változások eszközölésére a hatalomgyakorlás formáiban.

IV. A vizsgálat rendszerelméleti kerete

A jogtörténeti vizsgálódások során figyelemmel kell lenni arra, hogy a középkor hatalmi-közjogi viszonyai nem azonosíthatók és egy az egyben nem is írhatók le a mai (alkotmány)jogi fogalmainkkal. Az Árpád-kori jelenségeket vizsgálva mintegy hétszáz–ezer éves vizsgálati tárgyat kell leírnunk, miközben jogi gondolkodásunk és fogalomkészletünk alapvetően a mai jogrendszerhez igazodik, jogi gondolkodásunk e keretben gyökerezik és fejlődik. Ahogy Schlett István fogalmaz, „igen könnyen félreértésekhez vezet a mai közbeszédben, de a mai tudományos nyelv kategória-rendszerében is az alkalmazott szavak történeti használata.¹⁷⁵ Mégis, amennyire helytelen az időben és jellegben is igen távoli korszakok között kellő történelmi-tudományos bizonyítékkal alá nem támasztható párhuzamok, összefüggések vizionálása, éppúgy elutasítandó volna e nehézségek miatt elengedni a régi magyar jog alapos vizsgálatának igényét. E két véglet és a középkori jogi jelenségek mai fogalmi rendszerünkkel történő leírását megkísérlő köztes megoldások hátterében húzódó elvontabb dilemma – hogy tudniillik miért és hogyan foglalkozunk régebbi jogtörténelmünkkel – jóval túlmutat e dolgozat keretein. Ha azonban a jogtörténetben mintákat keresünk (és talán találunk is) például arra, hogyan reagál a hatalom és a jog egyes egyéni vagy társadalmi kérdésekre, konfliktusokra, úgy az Árpád-kor berendezkedése és a jelenkor (alkotmány)jogi fogalomrendszere között – jogfolytonosság hiányában is¹⁷⁶ – kapcsolódást kereshetünk a mindkét korszakban jelentkező kérdéseken, feladatokon keresztül.

A közjogtörténet vonatkozásában nyilvánvalóan nem irreleváns politikai gondolkodás történetét tárgyalva Schlett István hasonló problémára hívja fel a figyelmet, példája szerint éppúgy helytelen Wesselényi részéről Szent Istvánon, I. (Nagy) Lajoson vagy Hunyadi Mátyáson számon kérni a „nemzetiség terjesztésének” elmulasztását, mint Szent Istvánt azért tartani nagy uralkodónak, mert „elindította a Magyarországot az Európai Unióba vivő fejlődést”, minthogy az efféle összevetés nem más, mint a történelemről való megfélekedés.¹⁷⁷ Olyan megközelítés szükséges tehát, amely az Árpád-kor közjogi-hatalmi berendezkedése és napjaink államberendezkedése, alkotmányjoga között ténylegesen ki nem mutatható közvetlen kapcsolat és jogfolytonosság képzetének hajszolása nélkül mégis segíthet rámutatni a szabályozandó kérdések és jelenségek bizonyos fokú hasonlóságából eredően a különböző korok intézményei és megoldásai között fellelhető hasonlóságokra. Ezek pedig igazolhatják a jogtörténeti kutatás (és oktatás) létjogosultságát a jog egészének alaposabb megismerésében és a jogásszá válás folyamatában.

1. Általános gondolati keret

Megközelítésemben az államot, államhatalmat korszakoktól függetlenné emelni képes – így az Árpád-kori viszonyoknak a mai közjogi fogalmainkkal leírható vizsgálatában használható – legfontosabb fogalmak: a rendszer és a funkció. Az állam mint rendszer és annak funkciói jelenthetnek párhuzamot a különböző korok hazai közjogi rendszerei között, nem vitatva persze, hogy az idő haladtával az állam funkciói is alakulnak, változnak, bővíthetnek is, de egyes funkciók jelentősége csökkenhet vagy meg is szűnhet.

¹⁷⁵ SCHLETT 2018, 39. o.

¹⁷⁶ BÉLI 2000c, 19. o.

¹⁷⁷ SCHLETT 2018, 37. o.

A történelmi alakzatokra is értelmezhető államfogalom alapján, miszerint az „komplex képződmény, összetett, intézményesített, monopolizált és centralizált hatalmi szervezet”,¹⁷⁸ látható, hogy az állam – bár lényegét illetően a szemlélő szándéka és nézőpontja szerint más és más fogalmi elemeit emelhetjük ki – aligha értelmezhető a hatalom kategóriája nélkül. Az állam feltételez valamilyen hatalmi viszonyt önmaga és az államalkotó nép között, függetlenül attól, hogy e népet csupán alattvalóknak vagy már állampolgároknak tekinthetjük, és függetlenül e hatalmi viszony demokratikus vagy diktatórikus jellegétől is. Az állam fogalmának jogi megközelítéséből pedig adódik, és a történelmi alakzatok esetében a rendelkezésre álló források is azt mutatják, hogy az állam léte és működése feltételezi valamilyen – terjedelmét és minőségét tekintve igen változatos, de legalább a társadalom egyes rétegeire nézve általános és kikényszeríthető – normarendszer (vagyis jog¹⁷⁹) létezését. Az államhatalom ugyanis a politikai uralom jogilag rendezett formája.¹⁸⁰ Azoknál a társadalmaknál, amelyek nem jutottak el a társadalmi fejlődés ilyen szintjére, államról aligha beszélhetünk, míg azok az államok vagy ideológiák, amelyek megkíséreltek a jogról lemondani, hosszú távon – egyéb, például gazdasági okokkal is kiegészülve – nem bizonyultak működőképesnek.

Más megfogalmazásban: az állam politikai döntési egység és eljogiasított hatalmi szervezet a társadalom számára.¹⁸¹ Az állam tehát jogilag szabályozott hatalmi struktúra, amelyben a jogi szabályozottság kettős. A jog egyfelől hatalmi eszköz az állam kezében, ő maga jogot alkot, jogként ismer el, a jogot érvényesíti, kikényszeríti, ezáltal maga határozza meg az államalkotó néppel szembeni viszonyát is. Másfelől a jog keret – korlát – is az állam működésére nézve. Ez napjainkban aligha szorul részletes magyarázatra, hiszen az államok működésére nyilvánvaló hatással van a nemzetközi jog – legszélesebb körben a nemzetközi *ius cogens* –, de léteznek szupranacionális jogok is, mint az Európai Unió jogrendszerének egyes szegmensei.¹⁸² Az állam számára azonban saját joga is hordoz – jogelvekben, alapvető jogokban, eljárási szabályokban megtestesülő – korlátokat.

E kritériumok kapcsán az Árpád-kor tekintetében kijelenthető, hogy a fennmaradt korabeli forrásokban is találunk a (köz)hatalmi viszonyból eredő kikényszeríthető szabályokat, létezett tehát a jog mint hatalmi eszköz. A jog mint a hatalom keretének kérdése összetettebb, mivel a klasszikus európai nemzetközi jog rendszere¹⁸³ csak később – a szupranacionális jog még később – jelenik meg.¹⁸⁴ Máthé Gábor szavaival, a X–XI. századokban születőben lévő erős monarchia nemzetállamainak cselekvési szabadságát ugyan ténylegesen korlátozza a császári és pápai hatalom, de a XII. századtól – amikor a szuverenitás fogalma is kialakul – az államok mint az európai politika alapegységei és nemcsak nemzeti, hanem független szuverén államok, nem ismernek el magukra kötelezőnek semmilyen szupranacionális jogot vagy intézményt.¹⁸⁵ A saját (belső) jognak mint a hatalmi viszony konkrét tartalmát is meghatározó jognak a hatalom bizonyos kereteként való működését azonban az Árpád-kor esetében is érdemes vizsgálni, különös tekintettel például az okleveles forrásokban a Szent István törvényeire, valamely privilégiumra vagy éppen az ország szokásjogára mutató hivatkozásokra.

¹⁷⁸ PETRÉTEI 2009, 241. o.

¹⁷⁹ VISEGRÁDY 2003, 88–89. o.

¹⁸⁰ PETRÉTEI 2009, 258. o.

¹⁸¹ PETRÉTEI 2009, 267. o.

¹⁸² BRUHÁCS 2008, 34–37., 80–82. o.

¹⁸³ BRUHÁCS 2008, 41–42., 47. o.

¹⁸⁴ MÁTHÉ 2021, 17. o.

¹⁸⁵ MÁTHÉ 2016, 53. o., MÁTHÉ 2021, 15–16. o.

2. Egyszerűsített rendszerelmélet

Az állam tehát jogilag szabályozott társadalmi-hatalmi struktúra és mint ilyen: rendszer. Az általános és a politikai rendszerelméletek, mint elvileg az államra is alkalmazható elméletek – például Karl Ludwig von Bertalanffy, Anatol Rapoport, David Easton, Gabriel Almond munkássága – is azt mutatják, hogy az állam leírható rendszerként. A politikai rendszerelméletek változatossága, az állam fogalmának különféle felfogásai és – különösen manapság – az államok összetettsége alapján alighanem az is kijelenthető, hogy az állam nem is csak egyetlen és kizárólagos módon írható le rendszerként. Ez teszi lehetővé, hogy az általános- és politikai rendszerelméletek által is gyakran alkalmazott alapfogalmak – például a rendszerelemek,¹⁸⁶ a funkció(k),¹⁸⁷ az információ és kommunikáció,¹⁸⁸ a folyamatos mozgás melletti állandóság,¹⁸⁹ a statika és dinamika,¹⁹⁰ valamint a rendszer határai és környezete¹⁹¹ – mentén és azok legalapvetőbb megállapításaiból kiindulva felállítsunk egy (egyszerűsített) rendszerelméletet, amely elméleti keretként alkalmas lehet arra, hogy megkíséreljük áthidalni az Árpád-kor közjogi-hatalmi rendszerének intézményei és a mai közjogi gondolkodásunk és fogalomrendszerünk közötti távolságot.

A rendszerelméleti alapfogalmak mentén tehát az állam – illetve az Árpád-kor kialakulóban lévő állama – mint rendszer feltételezi rendszerelemek létezését, amelyek önálló feladattal, funkcióval bírnak. Az állam egyszersmind több, mint az egyes elemeinek statikus összessége. Az elemek között dinamikus kapcsolat, kölcsönhatás (kommunikáció) áll fenn, továbbá a rendszernek is van az egyes elemekét meghaladó, rendszerszintű célja és feladata. A rendszernek megvannak határai, ezek mentén értelmezhető a rendszeren belülség és a rendszeren kívülség, de a rendszer kapcsolatba is lép (kommunikál) a környezetével, a rendszeren kívüli elemekkel és más rendszerekkel. A rendszert és elemeit a rendszer környezete és belső működése által is impulzusok érik (*input*), de ezek is visszahatnak a rendszer környezetére, illetve a többi rendszerelemre (*output*). A rendszer statikus részét képezik az adott pillanatban létező határai, elemei, a rendszer és a rendszerelemek funkciói, míg a dinamikus oldalt a rendszer és elemeinek működése, kölcsönhatásai, interakciói képezik, kiegészülve az időbeli alakulással, változásokkal. A rendszer és elemeinek e folyamatos dinamikája ellenére maga a rendszer állandó (önazonos) marad.

Mint hogy az állam jogi szabályozó rendszer, annak elemei (illetve azok funkciói) között értelemszerűen meg kell találnunk a szabályalkotó, -végrehajtó és -kikényszerítő elemeket is. Mert bár a mindenkorra érvényes, abszolút állami célok tanát a mai közjogi gondolkodás alapvetően elutasítja,¹⁹² a mindenkori történelmi fejlődés igényeivel összhangban meghatározható relatív állami célok tanában¹⁹³ is találunk olyan elemeket, amelyek az Árpád-kor közjogi-hatalmi berendezkedésére is értelmezhetők. Ilyenek mindenekelőtt a kizárólagos állami célok vagy állami alaptevékenységek, mint a jogalkotás, a végrehajtás-államigazgatás, valamint a bírászkodás.

Mindezek alapján az egyszerűsített rendszerelméletben állami feladatként (funkcióként) rendszerelemnek tekinthető az általános jellegű, kikényszeríthető magatartási szabályok

¹⁸⁶ ALMOND-POWELL 1966, 14. o., BERTALANFFY 1968, 38., 55–56. o., RAPOPORT 1986, 79. o.

¹⁸⁷ BERTALANFFY 1968, 196. o.

¹⁸⁸ BERTALANFFY 1968, 41–43. o.

¹⁸⁹ BERTALANFFY 1968, 196. o., EASTON 1965, 74. o., RAPOPORT 1986, 8. o.

¹⁹⁰ EASTON 1965, 132–133. o., RAPOPORT 1986, 239. o.

¹⁹¹ ALMOND-POWELL 1966, 14. o., EASTON 1965, 59. o.

¹⁹² PETRÉTEI 2009, 265. o.

¹⁹³ PETRÉTEI 2009, 265–266. o.

meghatározása, vagyis a jogalkotás és a jogként való elismerés (törvényhozás), e szabályok működtetése, végrehajtása és a belső rendfenntartást (végrehajtás, igazgatás, rendészet), valamint e szabályok kikényszerítése egyedi esetekben, (jog)vita vagy valamely (jog)szabály megsértése esetén (bíráskodás). Igazgatási jellegük ellenére önálló funkcióknak tekinthetők a rendszeren kívüli elemekkel és más rendszerekkel történő kommunikációt biztosító folyamatok, ami magában foglalja a békés (diplomáciai) kapcsolatokat és a fegyveres konfliktusokat (hadüzenet, hadviselés, békekötés) is, valamint a közhitelességgel is összefüggő állami (hivatali) írásbeliség működtetése. A rendszer fontos elemei azok is, amelyek a működés gazdasági alapját biztosítják, az állam esetében – mai kifejezésekkel – a fiskális politika és a pénzgazdálkodás megjelenésével a monetáris politika. Végül, de nem utolsósorban megemlítendő – különösen történeti tekintetben, de egyes államokban, jogi kultúrákban ma is – az ideológiai funkció, ennek keretében az állam és egyház viszonya.

A fenti rendszerelemek a mai állami működésben meghatározott állami szervek – jellemzően alkotmányos szervek – funkciói, amely szervek rendeltetése az állam céljainak valóra váltása, feladatainak ellátása.¹⁹⁴ Ez napjainkra vonatkoztatva nem más, mint az állami szervek rendszere, vagyis az államszervezet, amely „az állam felépítését és megjelenését jelenti, vagyis az állam az állami szervek rendezett összességéeként olyan szervezet, amelyben az egyes szervek és intézmények rendszert alkotnak: meghatározott az egymáshoz való viszonyuk, és a közös – állami – feladatok megvalósításában elfoglalt helyük”.¹⁹⁵

E napjainkban is érvényes rendszer(eleme)k és funkciók középkorra vetítésének lehetősége és indokoltsága pedig – túl azon, hogy az általános és politikai rendszerelméletek is alapvetően korszakoktól függetlenül érvényesnek tekinthető sémákat kívánnak felvázolni – lényegében egyenesen következik a hatalom – ehelyütt megengedve: az államhatalom, de lényegében bármilyen hatalmi struktúra – alapvető jellegéből. A hatalom ugyanis, legyen az egy parlamentáris államhatalom vagy egy középkori monarchia, a konkrét történelmi, társadalmi, kulturális (stb.) különbségek mellett is magától értetődően alapvetően ugyanazt akarja: dönteni (parancsolni, engedélyezni, tiltani), döntéseit kikényszeríteni és önmagát (anyagi és eszmei tekintetben) fenntartani. Ismét Schlett István példájával élve, az egyes korszakok politikai szereplői ugyanazért, ugyanarról és ugyanazon módon gondolkodnak, de mégsem ugyanúgy jutnak eredményre, és nem ugyanazt gondolják, mert az idők során mind az emberek, mind a körülmények, mind az ideológiák jelentős mértékben változnak.¹⁹⁶ Mindeközben azonban a politikai – így a hatalomhoz és az államhoz kapcsolódó egyes alapvető – fogalmak, szavak, szimbólumok jelentése módosul, „mégis, bizonyos tér- és időbeli határok között megőrzik tartalmi azonosságukat”.¹⁹⁷

Az Árpád-korban a maihoz hasonló államszervezet még nem alakult ki, annak legfeljebb igen korai kezdeteit figyelhetjük meg, akár már Szent István korában az első vármegyék és püspökségek (illetve egyházkerületek) létrejöttével.¹⁹⁸ Az országépítés és az állam jegyei kialakulásának korai szakaszában is megfigyelhető a mai fogalmainkhoz hasonló – de természetesen a kor viszonyainak megfelelő és ma már különböző állami szervekhez kapcsolódó – feladatok, hatalomgyakorlási formák elkülönülése, még ha ezek eredője kivétel nélkül a király személyére és előjogaira mutat is. A korszakból fennmaradt okleveles forrásokból látszik, hogy az uralkodó hatalomgyakorlása más és más tevékenységi formában nyilvánul meg, amikor például ítélkezik, dekrétumot alkot vagy birtokot adományoz; és az egyes hatalomgyakorlási formák eltérő módozatai mögött megjelenő valamiféle kezdetleges –

¹⁹⁴ PETRÉTEI 2009, 268–270. o.

¹⁹⁵ PETRÉTEI 2009, 270. o.

¹⁹⁶ SCHLETT 2018, 37. o.

¹⁹⁷ SCHLETT 2018, 43. o.

¹⁹⁸ KRISTÓ 1988, 63–64., 91–92. o., ÉRSZEGI 1991, 29–30. o.

de az évszázadokkal későbbi hatalommegosztási gondolattal még összefüggésbe nem hozható – gondolati háttér létezését mutatja például Szent István Intelmeinek tematikája és szerkezete is.¹⁹⁹ A királyi jog elemeiben tehát valóban a királyi hatalomgyakorlás főbb formáit láthatjuk.

Mivel azonban – ahogy észszerűen belátható – a király egymaga nem képes gyakorolni a kialakulóban lévő állam funkcióihoz kapcsolódó valamennyi hatalmi tevékenységet, ezért a feladatkörök mentén szükségszerűen, de – mint látni fogjuk – kezdetben még feltétlenül a király akaratából és annak keretei között megjelennek más (esetleg vagy tisztségviselés idejére királyi hatalommal felruházott) közreműködő személyek vagy szervek, akik és amelyek a királytól feladatul, de nem hatáskörbe kapják egyes közjogi jelentőségű feladatok ellátását. A személyes királyság korában ugyanis ezek az előjogok végső soron továbbra is egyetlen hatalmi tényezőként a királyra mutatnak, ahogy Bónis György szemléletesen megfogalmazza az egyik legkorábbi közreműködő vonatkozásában: a király tanácsának lehet feladatköre, de nincs hatásköre.²⁰⁰ Ezért is nem volna helytálló a *ius regium* elemeit a király hatásköreinek nevezni, ez ugyanis további hatalmi tényező(k) elkülönült hatáskörét feltételezné, hanem helyesebb – a már említett megfogalmazással – a király hatalomgyakorlásának formáiként megjelölni azokat. Látható azonban, hogy nem ördögötől való az államszervezet jelenkori fogalmával történő gondolati összekapcsolás és az államszervezet korai kezdeteinek emlegetése ott, ahol valójában még egyetlen személy összpontosítja a közhatalmat.

Összefoglalva: az Árpád-kori *ius regium* jogosítványai azok a hatalomgyakorlási formák, amelyek mentén az államszervezetet alkotó főbb állami szerveket is a hatalommegosztás jegyében a későbbi évszázadok során egymástól elkülönítették. És jóllehet, a hatalommegosztás újkori elvének deklarálását és érvényre juttatását Montesquieu és követői nevéhez szokás kötni,²⁰¹ a személyes királyság monarcháinak tevékenysége pedig elsődlegesen még az országuk, alattvalóik feletti uralkodást, hatalomgyakorlást célozza és ennek eszköze, azonban a hatalomgyakorlási formák között a gyakorlatban már ekkor – a cizellált elméleti megalapozást megelőzően – megmutatkoznak a differenciálódás jelei. Ebben az elméleti keretben vizsgálom a továbbiakban a kialakulóban lévő állam rendszeréhez mérten a szabályalkotó funkciót mint jogalkotást (törvényhozás), a szabályvégrehajtó funkciót mint igazgatást, a szabálykikényszerítő funkciót mint bíraskodást, továbbá a rendszer gazdasági alapját, illetve ideológiai háttérét képező és az egyéb funkciókat.

¹⁹⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 55–60. o.

²⁰⁰ BÓNIS 2003, 81. o.

²⁰¹ PETRÉTEI 2009, 159–161. o.

V. Törvényhozás

Napjainkban az államhatalom egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása az általános, mindenkire kötelező (magatartási) szabályok megalkotása, aminek felső szintjét a jogszabályi hierarchiában a törvényhozás jelenti. A rendszerelméleti megközelítésben – minthogy az állam szabályozó és szabályozott rendszer – e szabályalkotó funkciót alappal kereshetjük az Árpád-kori hatalomgyakorlás formái között is. Amíg azonban az alkotmányos demokráciákban ez a funkció valamilyen népképviselői elven működő testületi szerv hatásköre,²⁰² addig a valódi népképviselői és a kezdetlegesebb rendi képviselői korát is megelőző személyes királyság időszakában aligha indulhatunk ki más feltevésből, mint hogy a jogszabályalkotás legfőbb letéteményese az uralkodó lehet.

Az Árpád-kori törvényhozás vizsgálata során – részben megtörve az időrendiséget – célszerű elővenni a középkori jogforrásaink szokásos megkülönböztetése szerint dekrétumnak nevezett forrásokat. Ezek – kisebb számuk, ugyanakkor nagyobb terjedelmük és szélesebb szabályozási körük alapján – alkalmasak arra, hogy keletkezési körülményeikre is utalva felvázoljuk azt a társadalmi-hatalmi közeget, amelyben adott szabályozás megszületett. A dekrétumok elemzését követően kerülhet sor a korabeli törvényhozás egyéb megnyilvánulásainak – így a szokásosan privilégiumnak nevezett forrásoknak – vizsgálatára. E módszerrel a királyi jog további elemeinél már szükségtelen lesz e gyakrabban hivatkozásra kerülő források keletkezési körülményeinek ismételt taglalása.

A jogtörténeti irodalom általában dekrétumként említi Szent István két, Szent László három és Kálmán két törvényét, II. András 1222. évi és 1231. évi Aranybulláit, IV. Béla és fiai 1267. évi törvényét, IV. László két úgynevezett kun törvényét, valamint III. András két törvényét. Béli Gábor szerint a dekrétumok közé sorolhatók még a Kálmán uralkodása idején keletkezett zsinati határozatok,²⁰³ valamint a II. András és Jakab pápai legátus között 1233-ban a beregi erdőben kötött megállapodás.²⁰⁴ Még tágabb értelemben ide sorolhatjuk III. Béla rendelkezését is, amellyel 1181-ben Farkas nádor és Froa asszony ügyében arról rendelkezett, hogy a király előtti aktusokat a továbbiakban írásba kell foglalni,²⁰⁵ amely forrásban lényegében a királyi kancellária felállítását láthatjuk. Mindezek közül – a forráskiadások szerkezeti megoldásaira is figyelemmel – a Kálmán korabeli zsinati határozatokat tárgyalom a dekrétumok között. Különösen az Árpád-kor írott forrásokban szegényebb korai időszakát illetően azonban meg kell hagynunk annak a lehetőségét is, hogy az említettekén kívül más uralkodóink is hozhattak a felsorolt törvényeknek formálisan mindenben megfelelő rendelkezéseket, amelyek azonban – legalábbis törvény(könyv)ként összeállított formában nem maradtak az utókorra.²⁰⁶

1. Szent István dekrétumai

A jogirodalom szokásosan dekrétumként azonosítja Szent István első – feltehetőleg 1024–1025-ben született – és második – 1030 és 1038 közé tehető – törvényét,²⁰⁷ amelyek szövege

²⁰² PETRÉTEI 2009, 310. o.

²⁰³ BÉLI 2000b, 35. o.

²⁰⁴ BÉLI 2000c, 26. o.

²⁰⁵ CD II., 198–201. o., BÉLI 2000b, 37. o.

²⁰⁶ KISS 2000, 69. o.

²⁰⁷ BÉLI 2000b, 35. o.

kizárólag átírásokban, de mintegy tucat szövegváltozatban maradt fenn.²⁰⁸ Az Árpád-kori jog alapvetően szokásjogi jellegéből adódóan e dekrétumoktól egyébként is aligha várhatnánk, hogy lefedjék a jogilag szabályozott életviszonyok egészét, Kristó Gyula azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy e törvények eredetileg több rendelkezést tartalmazhattak,²⁰⁹ amelyek azonban a későbbi leírásokban fennmaradt szövegváltozatokból – ismeretlen okból – kimaradtak. Györffy György pedig arra mutat rá, hogy bár a fennmaradt rendelkezések túlnyomórészt saját jogalkotási munkának tekinthetők, egyes részeik valószínűleg nyugati minták (a bajor népjog és zsinati határozatok) alapján kerülhettek átvételre.²¹⁰ Hasonló következtetésre jut Jánosi Monika,²¹¹ de a germán jog és a kánonjog hatását emeli ki Bónis György is,²¹² Szentirmai Sándor pedig a Meroving kapitulárék egyes jegyeit véli felismerni első királyunk törvényeiben.²¹³

Rögtön Szent István első törvényének²¹⁴ előjáró beszédében olvasható annak deklarálása, hogy a keresztény király az isteni törvények mellé világi törvényeket alkotva kormányozza népét. Ezzel állítható párhuzamba az Intelmek előjáró beszéde, amely ugyancsak megjeleníti az isteni és világi törvények kettősségét mint a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erőket.²¹⁵ E gondolatokban a törvények általi kormányzás elvének kifejezőit láthatjuk. Az egyes rendelkezések normatív erejét Szent István első dekrétumában olyan szóalakok fejezik ki, mint: „akarjuk”, „királyi hatalmunknál fogva végeztük”, „királyi végzés szerint rendeltetik”, valamint „eme királyi végzésben rendeltetik”, a második dekrétumban²¹⁶ pedig egyebek mellett az „ilyen törvényt rendeltünk szerezni” fordulat olvasható. E kifejezések alapján a dekrétumok rendelkezései normatív erejének forrása a király akarata.

Ugyanakkor az első dekrétumban több utalás található a király tanácsára is: „tanácsunk végzése szerint”, „a királyi tanács végzése szerint”, „a királyi gyűlés végzése szerint”, „eme királyi gyűlésben végeztetett”, „a királyi tanáccsal egyetértve végeztetik”, valamint „eme közgyűlés döntése után”. Az első törvény „elrendeltük előkelőink gyűlésén” és „a tanács végzése szerint elhatároztuk”, valamint a második törvény „egyetértettünk tehát az egész tanács kérelmével” szófordulataiban pedig a királyi akarat és a tanács közreműködése együttesen jelenik meg.

A tanács összetételére, működésére és feladatkörére nézve első királyunk dekrétumaiban nem találunk további rendelkezést. Említést érdemelnek azonban az Intelmek 3. és 7. fejezetei, amelyekben a szerző (illetve a mű jellegéből és annak keletkezésében feltehető valamiféle szerepből adódóan a király) meghagyja Imre hercegnek (tulajdonképpen azonban valamennyi uralkodó utódnak), hogy vénei, főemberei a főpapok legyenek, illetve hogy a tanácsban főleg az idősebb, bölcsebb, tekintélyesebb, megbecsült vének üljenek, és ha a király meg is hallgatja az ifjabbak tanácsát, azt is mindig tárja a vének elé.²¹⁷ Szent István legendáinak leírásai szerint pedig első királyunk a püspökökkel és az ország főembereivel együtt bocsátotta ki törvénykönyvét, ezekkel tanácskozva vonta össze a haza védelmére országának fegyvereseit, amikor Konrád német császár az országra tört; illetőleg a pannonhalmi monostor alapítása – pontosabban vélhetően a már Géza fejedelem idejében letelepedett bencések

²⁰⁸ JÁNOSI 1996, 67. o.

²⁰⁹ KRISTÓ 2007, 96. o.

²¹⁰ GYÖRFFY 1988, 29–30. o.

²¹¹ JÁNOSI 1996, 60–66. o.

²¹² BÓNIS 1972, 15–16., 20–21. o.

²¹³ SZENTIRMAI 2021a, 31. o.

²¹⁴ DRMH I., 1–8. o.

²¹⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

²¹⁶ DRMH I., 9–11. o.

²¹⁷ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 57., 59–60. o.

kiváltságolása²¹⁸ – előtt is tanácsot tartott Isten kedveltjeivel.²¹⁹ E megállapítások arra utalnak, hogy a király tanácsa nem rendelkezett szervezettel, de még állandó összetételű sem volt. Ezt erősíti a legendáknak az a visszaemlékezése is, amely a nyugati papoknak az országába hívása kapcsán általánosságban is leírja, hogy a király a különféle ügyek elintézésében ezekkel tanácskozott, olykor közösen mindenekkel, olykor egyenként egyesekkel.²²⁰

Mínthogy a király – az előbbieket alapján – saját belátása szerint dönt arról, hogy mikor, mely kérdésekben és kikkel konzultál, ebből nemcsak a tanács szervezetének vagy állandó összetételének hiányára, hanem kikristályosodott és a király hatalmát esetleg korlátozó hatáskörének hiányára is következtethetünk. Szent István dekrétumai a tanács esetében sem önálló, sem a királlyal közös jogalkotási vagy egyéb hatalomgyakorlási kompetenciára utalást nem tartalmaznak. Ennek fényében pedig az is kijelenthető, hogy az Intelmek fejtegetése, miszerint a tanács „állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat”,²²¹ nem tekinthető valódi hatáskör-megjelölésnek. A Szent István-korabeli írott források alapján közjogi értelemben – szemben Györffy Györgynek a közös törvényhozásról szóló fejtegetésével²²² – az egyetlen döntéshozó (jogalkotó) a király. Az Intelmek előbb idézett gondolata pedig arra a praktikus szempontra világít rá, hogy a királynak uralma fenntartásához és országa működtetéséhez az akár erőszakkal történő hatalom alá vonás ténylegességén túl bizonyos mértékben meg kell nyernie legerősebb, a társadalmi rend előkelőbb szintjein álló alattvalóinak támogatását.

2. Szent László és Kálmán dekrétumai (és a zsinati határozatok)

A hagyományosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori jogforrásaink között különös jelentőséget tulajdoníthatunk Szent László és Kálmán királyok törvényeinek. A történeti irodalom a gyakran „lovagkirályként” említett Szent László esetében általában a vagyoni elleni deliktumok elleni szigorú fellépést, Kálmánnál pedig katonai sikerei és átlagon felüli műveltsége mellett az egyházzal és ugyancsak a vagyoni viszonyok védelmével kapcsolatos rendelkezéseket helyezi előtérbe. Amíg azonban a „lovagkirály” a magyar szent királyok rövid sorába került, Kálmán megítélése ellentmondásosabb (például öccse, Álmos és annak fia, Béla megvakíttatása miatt), a maga idejében és olykor a későbbi időszakokban pedig egyenesen rossznak mondható volt.²²³

A két király életműve azonban közjogtörténeti szempontból sem elhanyagolható, dekrétumaikban szép számmal találunk a királyi hatalommal összefüggő rendelkezéseket. E források jelentőségét növeli, hogy keletkezésük ideje az első saját írott forrásaink – Szent István kora – és az oklevelekben már gazdagabb XIII. század közötti mintegy két évszázados, forrásszegény időszak közepére tehető. Több ponton visszaköszönnek bennük az első királyunk törvényeiben is szabályozott kérdéskörök, így a hasonló tárgyú rendelkezések mentén egyes társadalmi és jogi viszonyok alakulása is – igaz, az időtávok miatt aligha hézagmentesen – nyomon követhető. Egyfajta általános jellemzésüket és történelmi jelentőségüket taglalva Závodszy Levente úgy fogalmaz, hogy Szent László törvényei a hazai kereszténység és a királyság továbbépítését szolgálták, azonban amíg előbbi körben a

²¹⁸ BÓNIS 1956, 128. o.

²¹⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37–38., 40., 44. o.

²²⁰ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 38. o.

²²¹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 59. o.

²²² GYÖRFFY 1988, 31–32. o.

²²³ DÜMMERTH 1980, 301–302. o.

nyugati egyházfejlődést követve külföldi mintákon alapultak, addig utóbbi rendelkezések már saját úton, a Szent István által lerakott alapokra épültek, azoknak „éltető táplálékát nem az idegen intézmények adják, hanem a hazai föld”.²²⁴ Kálmán dekrétumairól pedig azt írja, hogy amíg Szent László inkább még csak kiegészíti a Szent István által lefektetett alapokon nyugvó, de régi és újabb uralkodók mintáit követő törvényművet, addig Kálmán nyíltabban magyar alapokon építi tovább és újítja azt.²²⁵ Közjogi jelentőségüket szemlélteti Mezey Barna álláspontja is, miszerint Szent László és Kálmán munkássága teszi egésszé a Géza fejedelem és Szent István által megkezdett szisztematikus államszervezést.²²⁶

A „lovagkirálytól” három dekrétum maradt az utókorra: Szent László ügynevezett első törvénye²²⁷ az 1092. évi szabolcsi vegyes zsinat határozatait, az ügynevezett második törvénye²²⁸ az 1077. évi vagy rövidebb későbbi pannonhalmi gyűlés végzéseit jelöli, míg az ügynevezett harmadik törvényének²²⁹ keletkezési ideje nem tisztázott,²³⁰ azt egyes szerzők legalább részben 1077 előttre – tehát Szent László királyságának kezdete előttre – teszik,²³¹ mások Szent László korára és legalább részben 1083 utánra.²³² Ahogy Jánosi Monika is hangsúlyozza, a keletkezés pontos meghatározását – Szent István dekrétumaihoz hasonlóan – itt is nehezíti, hogy a rendelkezések meghozatalának akár számos különböző időpontjától különbözik azok törvénykönyvvé szerkesztésének ideje.²³³

Kálmán dekrétumainak közlés módja az egyes forráskiadásokban eltérő. Stephan Ladislaus Endlicher például Kálmánnak Albericus által összeírt rendelkezéseiként jelöli bizonyos tarcali gyűlés határozatait, majd külön cím alatt közli az országban élő zsidóknak adott törvényt.²³⁴ Ezek mellett szerepelnek a Kálmán korabeli első, 1100-ban vagy 1104–1105-ben tartott esztergomi zsinat és a „másik”, 1112. évi zsinat határozatai,²³⁵ valamint külön cím alatt további két zsinati cikkely.²³⁶ Ezzel szemben az Árpád-kori dekrétumok latin-angol kétnyelvű kiadásában a dekrétumok fejezetében mint „Kálmán törvénye” szerepelnek a tarcali gyűlés határozatai, míg a függelékben olvashatók a zsidókat érintő törvényei.²³⁷ Ugyancsak a függelékben található a zsinati határozatok esztergomi zsinatra utalással és 1105 és 1116 közé tett keletkezéssel, egy cím alatt folyamatosan közölve úgy, hogy az Endlichernél elkülönült három részt a forráskiadásban csak a cikkek számozásának eltérő nyomdatechnikai formátuma jelzi.²³⁸ A forráskiadáshoz fűzött jegyzetekből derül ki, hogy e zsinati határozatok keletkezési ideje és részben helye e szerzők szerint is ismeretlen.²³⁹ Létezik továbbá olyan megközelítés is, amely a zsidókra vonatkozó szabályokkal együtt a második dekrétum részének tekinti a zsinati határozatokat.²⁴⁰ Mindezek alapján a továbbiakban Kálmán első törvényeként hivatkozom a tarcali gyűlés rendelkezéseire, amelyek keletkezési idejét a

²²⁴ ZÁVODSZKY 1904, 57. o.

²²⁵ ZÁVODSZKY 1904, 83. o.

²²⁶ MEZEY 2007, 269. o.

²²⁷ DRMH I., 53–59. o.

²²⁸ DRMH I., 12–15. o.

²²⁹ DRMH I., 16–22. o.

²³⁰ BÉLI 2000b, 35. o.

²³¹ MARCZALI 1998, 94. o.

²³² PAULER 1899, I. k. 440. o.

²³³ JÁNOSI 1996, 118. o.

²³⁴ MA, 358–370., 371–372. o.

²³⁵ SZUROMI 2013, 119–120. o.

²³⁶ MA, 349–357., 373–374., 375. o.

²³⁷ DRMH I., 23–31., 66. o.

²³⁸ DRMH I., 60–65. o.

²³⁹ DRMH I., 123–124. o.

²⁴⁰ MEZEY 2007, 35. o.

szakirodalom többnyire 1096-ra²⁴¹ vagy 1100 körülre²⁴² teszi, második törvényeként pedig az országban élő zsidókra vonatkozó, valamikor 1116 előtt keletkezett²⁴³ rendszabásra. A feltehetően részben 1100 körül, részben 1116 körül keletkezett²⁴⁴ zsinati határozatok tekintetében Endlicher felosztását követve első vagy esztergomi és második zsinatot említek, nem megelégedve a további két zsinati cikkelyről sem.

Szent László úgynevezett első törvényének előszava szerint a király elnökletével, országa összes főpapjaival és apátjaival, valamint – és innen a vegyes zsinat megnevezés – minden előkelőjével, az egész papság és a nép tanúskodása mellett tartott zsinaton alkották annak határozatait, míg az úgynevezett második törvény előszava szerint népük ügyeinek rendezése végett Magyarország összes előkelői tartottak gyűlést. Utóbbi körbe külön nevesítés nélkül is nyilvánvalóan beletartoznak az egyházi előkelők és természetesen e gyűlés elnöklője is a király. Miközben e dekrétumok sem fogalmazzak meg a jogalkotásra vonatkozó eljárási vagy formai követelményt és e tekintetben a királyi tanácsra sem utalnak, a résztvevők körülírásából arra következtethetünk, hogy a pannonhalmi gyűlésen is a királyi tanács szűkebb személyi körénél nagyobb számban vettek részt előkelők, a főként egyházi és vallásgyakorlási kérdésekről tárgyaló szabolcsi zsinaton pedig még szélesebb volt – főleg az egyházi – résztvevők köre. Valójában azonban mindkét esetben a zsinat, illetve a gyűlés ugyanazt a tanácsadó, közjogi értelemben nem jogalkotó szerepet töltheti be, mint a királyi tanács.²⁴⁵ A rendelkezések normatív ereje e dekrétumokban is a király akarataként jelenik meg, az úgynevezett első törvény például a (pogány)lázadások miatt elpusztult vagy felégetett templomok újjáépítése kapcsán a király parancsára, míg a szentek előestéinek megünneplése kapcsán a király rendelkezésére utal azzal, hogy azt a vegyes zsinaton jelenlévők helyeselték és szentesítették.

A Kálmán első törvényét lejegyző Albericus, egyházi írástudó munkája előszavában – a leírásra utasítást adó esztergomi érseknek szóló ajánlásban – Kálmán rendelkezéseit Szent István törvényeivel kapcsolja össze, említést sem téve Szent László hasonló tárgyú rendelkezéseiről. Okkal feltehető, hogy a közvetlen előd említését – a két király alkatának, habitusának különbözősége miatt, és mert Szent László inkább Álmost szánta utódjának – tudatosan kerüli.²⁴⁶ Albericus a normaanyagot egyszerre nevezi a királyi rendelkezések gyűjteményének és az ország gyűlési határozatainak, majd elmondja, hogy a rendelkezések bizonyos tarcali gyűlésen születtek, amikor a király az ország előkelőivel összegyűlve, a tanács hozzájárulásával felülvizsgálta Szent István törvényeit. Arra nem utal, hogy a tanácsot ekkor vagy általában kik alkották, de előkelő állásukra következtethetünk Albericus megjegyzéséből, miszerint ő maga „bölcességének műveletlen volta, szerény állapota és lenézett szegénysége miatt” nem vehetett részt efféle tanácskozásokon.

A tarcali gyűlés érdemi rendelkezéseiben is találunk példát a tanácskozásba bevont elemek említésére („tetszett a királynak és a közönséges gyűlésnek”), de erőteljes túlsúlyban vannak a királyi akarat törvényerejét kifejező szóalakok („elhatároztuk”, „egyáltalán nem engedjük”, „elrendeltük”, „rendeljük”). A dekrétum egészének, különösen pedig a királyt illető halastavak visszavételéről szóló cikknek a megfogalmazásából („udvarunk”; „mi és akik hozzánk jönnek”, stb.) ugyanis kitűnik, hogy a többes szám első személyű szóalakok a

²⁴¹ MEZEY 2007, 35. o.

²⁴² BÉLI 2000b, 35. o., MARCZALI 1998, 101. o.

²⁴³ BÉLI 2000b, 35. o.,

²⁴⁴ BÉLI 2000b, 35. o., ZÁVODSZKY 1904, 95–96. o.

²⁴⁵ SZUROMI 2017, 191–194. o.

²⁴⁶ DÜMMERTH 1980, 302., 311. o.

királyra vonatkoznak. Ezt támasztja alá számos Árpád-kori királyi oklevél is,²⁴⁷ amelyekben a királyi tanácsról vagy a rendelkezések más közreműködőjéről nem esik szó, az uralkodót mégis rendszerint „mi” személyes névmással jelölik, cselekedeteit, rendelkezéseit többes szám első személyű igealakokkal írják le. Ugyancsak a királyi akarattal kapcsolja össze a rendelkezések kötelező erejét Kálmán második törvényének bevezető mondata, miszerint a király az országában lakó zsidóknak „eme törvényt szabta”. Az esztergomi zsinat határozatai pedig „mindenekelőtt megkérdendő a király” felütéssel kezdődnek, vagyis a zsinat tanácskozó jellege mellett is a király az, aki az egyházi előkelők kéréseinek saját akaratával eleget tesz és ezzel törvénné emeli azokat. Kálmán dekrétumai esetében is kijelenthető tehát, hogy mind az ország előkelőivel tartott gyűlés, mind az egyházi (és esetleg egyes világi) előkelőket felvonultató zsinatok szerepe – ha személyi összetételük különbözik is a szűkebb királyi tanácstól, akikkel a király számos Árpád-kori forrás tanúsága szerint egyes döntései előtt konzultál²⁴⁸ – a tanácséval egyforma: a király meghallgathatja őket, de véleményük nem köti az uralkodót, és továbbra sem jelennek meg a király nélkül, önálló jogalkotóként.

A törvények erejét és tekintélyét mutatják Szent László és Kálmán dekrétumaiban is azok az utalások, amelyek szerint a korábbi királyok rendelkezéseit, törvényeit (ahogy egyébiránt sok esetben szokásjogi szabályokat is) az uralkodó utódok is tiszteletben tartják, vagy éppen megerősítik a gyakorlatban esetleg megrendült, de továbbra is fenntartandó jogot. Ezzel összefüggésben ki kell emelni az Intelmek 8. fejezetében olvasható intést, miszerint a herceg mindig tartsa szem előtt atyja rendelkezéseit, hogy szerencséjét „mindenütt királyi gyeplő igazgassa”, illetve hogy a királyi méltósághoz illendő szokásait kövesse.²⁴⁹ A mű egész szerkezetéből, mondanivalójából ugyanis egyértelmű, hogy az nem az atyai nevelés mintái vagy magánéleti, társasági szokások követésének igényét, hanem a keresztény király uralkodói magatartásának, a törvények és hatalomgyakorlási formák, minták továbbvitelére adott utasítást kíván megfogalmazni.

Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma például a tíz dénárnál kisebb értéket lopó szabad ember, valamint a templomba menekülő, de utóbb beismerő tolvaj büntetése tekintetében utal vissza Szent István törvényeire – vélhetően második dekrétumának arra a cikkére, amely alapján ezek enyhébb büntetés alá esnének, mint a lopás egyéb esetei Szent László törvényei szerint. Kálmán első törvénye pedig kimondja, hogy aki sajátlag termelt dolgaiból ad el valamit a vásáron, Szent István törvénye szerint fizessen vámot. Első királyunk dekrétumainak fennmaradt szövegében ilyen rendelkezést nem találunk, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetett volna ténylegesen saját vagy az utókor által neki tulajdonított, az írásos forrásokból utóbb kimaradt vagy eleve íratlan, szokásjogként továbbélő vámfizetési rendelkezése. Ezt erősítheti e dekrétum egy másik utalása is, amikor a kereskedők és a szegények vámfizetése kapcsán régi, illetve szokott vámról beszél. Ugyancsak Kálmán idejéből az esztergomi zsinat rendelkezései a leányt elrabló vagy rajta erőszakot tevő nemes büntetése kapcsán Szent László rendelkezésére – minden bizonnyal úgynevezett első törvényének hasonló tárgyú rendelkezésére – utalnak vissza.

Érdekességként kiemelendő Szent László úgynevezett első dekrétumának az a rendelkezése is, amelyben a király megerősíti a Szent Péter ünnepét megelőző háromnapos böjtöt, amelyet elmondása szerint atyai nagybátyja, András király (vagyis I. András) fogadott és rendelt. I. András törvénye, ha volt is ilyen, hiteles oklevélben nem maradt fenn vagy ezidáig nem került elő, az Árpád-kori dekrétumok angol nyelvű kiadásában pedig szerkesztői megjegyzésként az

²⁴⁷ Vö. például: ÁÚO IV., 217–218., ÁÚO IX., 297. o., ÁÚO XII., 582–583. o., HO VI., 42–43. o., MA, 623–627. o.

²⁴⁸ Vö. például: ÁÚO I., 140–142. o., ÁÚO II., 149–151. o., ÁÚO III., 34–36. o., ÁÚO IV., 53–54. o., ÁÚO V., 30–32., 81–83. o., ÁÚO VII., 501–503. o.

²⁴⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 60. o.

olvasható, hogy a *Corpus Iuris Hungarici* első kiadásában még szerepelt ilyen dekrétum, az azonban utóbb hamisnak bizonyult, ezért a későbbi kiadásokból kimaradt.²⁵⁰ Ehelyütt is igaz azonban, hogy az írásos – eredeti – forrás hiánya nem jelenti azt, hogy I. Andrásnak egyáltalán nem volt a kérdéses bűjtre vonatkozó rendelkezése vagy olyan szokásjogi szabály, amit Szent László korában I. András idejéig vezettek vissza. Ugyanakkor az sem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy esetleg csak a rendelkezés tekintélyét kívánták valamely korábbi uralkodóra hivatkozással növelni.

A korábbi törvények tiszteletben tartásán túl a királyi hatalomgyakorlásnak – így a törvényhozásnak is – már az Árpád-korban meglévő gazdasági, észszerűségi, hatalmpolitikai és ideológiai korlátaira mutat rá a keresztény királyságnak a nyugati keresztény egyház mintáihoz történő – a XI–XII. századi dekrétumainkban is kimutatható – közeledése. Ennek szellemében fogalmazza meg Kálmán első törvénye azt, hogy a püspöknek járó tized fizetését az Ó- és Újszövetség is előírja, a Szentek intézkedéseit pedig még a királynak is tiszteletben kell tartania.

3. Az Aranybullák

A XIII. század talán legismertebb hazai okleveles forrásai az Aranybullák: II. András 1222. évi és 1231. évi dekrétumai, valamint IV. Béla és fiai – (V.) István ifjabb király és Béla herceg – 1267. évi törvénye. A köznapi és történelmi gondolkodásban is közkeletű álláspont szerint ezek a királyra a királyi *serviensek*, illetve a nemesek által „rákényszerített” szabadságlevelek, misztifikált státusztörvények. A kortárs történelmi irodalomban – közjogtörténelmi nézőpontból is üdvözölhető módon – leginkább Zsoldos Attila törekszik árnyalni ezt a narratívát.²⁵¹ Jogtörténelmi szempontból azonban inkább az emelendő ki, hogy e dekrétumok – a királyi *serviensek*, illetve a nemesek státuszának alapvető szabadságait is rögzítve – a privilégiumok egyes jellegzetességeit is magukon hordozzák, Béli Gábor szavaival: formájukra nézve kiváltságok.²⁵²

A történészek általában egyetértenek abban, hogy II. András korára a kincstár nehéz helyzetbe került, és a király ebből fakadó gazdasági törekvéseit, a sikertelen halicsi hadjáratokat, valamint a Gertrúd királyné környezetében lévő merániai németek és más idegenek pártolását az előkelők és az egyház sem nézték jó szemmel.²⁵³ Ebből is fakadhat, hogy II. András történelmi megítélése általában kedvezőtlen, a köztudatban élő kép szerint gyenge király volt, akinek „legjelesebb” tette, hogy a királyi *serviensek* rákényszeríthették akaratukat, ami az 1222. évi Aranybullában²⁵⁴ öltött testet.²⁵⁵ Miután pedig e rendelkezések és ígéretek sem igazán érvényesültek a gyakorlatban, és immár az egyháziak sérelmei is – részben éppen az 1222. évi dekrétum folytán,²⁵⁶ részben pedig az ugyancsak 1222-ben kiadott, az egyháziak szabadságait rögzítő királyi oklevélben²⁵⁷ foglaltak érvényesítésének igénye folytán – erőteljesebben felszínre kerültek,²⁵⁸ a király újabb ígéreteket tett 1231-ben, a második

²⁵⁰ DRMH I., 121. o.

²⁵¹ ZSOLDOS 2022b, 27–28. o.

²⁵² BÉLI 2000b, 37. o.

²⁵³ PAULER 1899, II. k. 39–44. o.

²⁵⁴ DRMH I., 32–35. o.

²⁵⁵ ZSOLDOS 2022a, 7–8., 10–12. o.

²⁵⁶ KRISTÓ 1976, 67–74. o.

²⁵⁷ BÉLI 2018a, 180., 184–185. o., MA, 417–419. o., SZOVÁK 2022, 38–43. o.

²⁵⁸ DEGRÉ 2009, 65. o., ZSOLDOS 2022a, 205–208. o.

Aranybullában.²⁵⁹ E forrást gyakran, de jellegét tekintve helytelenül nevezik „bullamegújításnak”, mert bár főbb vonalaiban követi az 1222. évi dekrétum rendelkezéseit, tartalmát tekintve nem egyszerűen annak átültetése, megerősítése; materiájában néhol szűkebb, máshol szélesebb annál, de formálisan sem tekinthető bullamegújításnak, minthogy maga sem utal a kilenc évvel korábbi dekrétumra. Mindezek mellett az 1231. évi dekrétum érdemben sem tudta megerősíteni elődjét, a korszakot vizsgáló történészek szerint annyira sem érvényesült, mint az 1222. évi Aranybulla, sőt, hosszú időre feledésbe is merült.²⁶⁰

Az 1222. évi Aranybulla bevezetése szerint a király rendelkezéseivel a (még régi szabadságuk szerint értett) nemesek és más kiváltságosok kéréseinek kíván eleget tenni, majd hozzáteszi: ahogy (tennünk) kell (*ut tenemur*). Már itt is találunk a régebbi törvények tiszteletére utalást, amikor megemlíti, hogy a Szent István által a nemeseknek és másoknak adott szabadságokat elődei olykor megsértették, majd kifejezi e szabadságok megerősítésének szándékát, és azokat ismét a Szent Király által engedetteknek titulálja. Az érdemi rendelkezések között pedig előbbieket a kezdetektől fogva nekik engedett szabadságokban, míg a várjobbágyokat a Szent Király által meghatározott szabadságaikban ígéri megtartani, a nyestbőr adójáról pedig kimondja, hogy azt a Kálmán király óta szokásos módon – pénzben – kell fizetni.

Az oklevél érdemi rendelkezéseit követő megerősítő záradékban a király azt rendeli, hogy engedménye és rendelése az ő és utódai idejében is örökké érvényes legyen, de megfogalmazza azt a követelményt is, hogy szabadságaiknak örvendvén a nemesek „meg ne tévedjenek”, a királyhoz és utódaihoz mindenkor hűségesek maradjanak, és a koronának járó szolgálatokat meg ne tagadják. Ez egyértelműen arra utal, hogy az Aranybullát II. András nem csak a királyi *serviensek* jogainak biztosítékául, de legalább annyira saját előjogainak biztosítékául is szánta, azzal számos tekintetben saját hatalmát is megerősítette.²⁶¹ Ennek fényében a dekrétum közismert ellenállási záradéka, miszerint a törvényben rögzített jogaik, kedvezményeik biztosítását a mindenkori püspökök, a király jobbágyai és a nemesek együtt vagy egyenként is a hűtlenség bélyege nélkül követelhetik a királytól, annak észszerű folyamánya, hogy az Aranybulla rendelkezései a király akaratát, saját vállalásait tartalmazzák, és az ellenállási záradék lényege is az, hogy ezeket ismeri el magára nézve is kötelezőnek.²⁶²

Az 1231. évi Aranybullában visszaköszönnek az 1222. évi dekrétum bevezetéséből fentebb kiemelt gondolatok. A *corroboratio* azonban némiképp különbözik a kilenc évvel korábbtól, azt hangsúlyozza, hogy a király és fiai kötelezőnek ismerik el a törvény rendelkezéseit: „és hogy ezek a mi és utódaink idejében szilárdan és rendületlenül fennmaradjanak, úgy magunk, mint fiaink, közös esküvel megszilárdítottuk, és mind magunk mind fiaink pecsétjével megerősítettük”. Az ugyancsak megváltozott ellenállási záradék szerint már csak az esztergomi érsek jogosult meginteni a királyt, ha nem tartaná tiszteletben saját vállalásait, ennek eredménytelensége esetén a kiközösítés (*excommunicatio*) fenytékével sújthatja a királyt. A kilenc évvel korábbi puszta deklaráció itt válik – legalább a törvényi rendelkezés szintjén – valódi és érvényesíthető ellenállási joggá azzal, hogy immár az ellenállás módja, valamiféle eljárási rendje is meghatározásra kerül.

Az 1222. évi és az 1231. évi dekrétumok születéséhez vezető folyamatokban észrevehető egy nem jelentéktelen, de még nem is túlgondolandó különbség. Az első Aranybullában ugyanis II. András törvényi ígéreteivel és az ezeket garantálni hivatott ellenállási záradékkal, ha szűk körben is, de korlátozza a királyi hatalmat annyiban, hogy az ott ígért jogaikban sértett *serviensek* ezt követően elvileg már nemcsak a korábbi királyoktól származtatott régi jogukra

²⁵⁹ DRMH I., 36–39. o.

²⁶⁰ DEGRÉ 2009, 65–66. o., MARCZALI 1982, 80–81. o.

²⁶¹ MARCZALI 1982, 79. o.

²⁶² BÉLI 2022, 140. o.

és a szokásra hivatkozhatnak, hanem az Aranybullára is. Ennek háttérében azonban ekkor még nem valamiféle szervezett és a jog által biztosított rendi fellépés, hanem a királynak saját érdekeit is védő észszerű belátása áll, ezért –mindkét dekrétumban – az „*ut tenemur*” kitétel még nem közjogi kötelezettséget, nem a királyi hatalom valódi közjogi korlátját kell látnunk.

A XIII. század eleji, a királyi birtokadományozás gyakorlatával, a külföldiek támogatásával és a királyi bevételek növelésére – vagy legalább az ispánsági jövedelmek átrendezésére²⁶³ – irányuló kísérletekkel kapcsolatos ellenérzések IV. Béla uralkodásának első szakaszában a birtokadományok visszavételéből fakadó, majd a kunok pártolása miatti elégedetlenséggel egészült ki.²⁶⁴ Mindezek mellett a tatárjárás pusztítása után a királynak a földbirtokosi szerkezetben helyenként kialakult vákuum betöltésére, az ország újjáépítésére és védelmi rendszerének fejlesztésére, továbbá saját hatalmának újabb lekötéseken alapuló megszilárdítására irányuló politikája a nemesség egy részének újabb csalódásokat okozhatott. Ahogy Kristó Gyula összegzi IV. Béla uralkodását, bár szervező és országépítő tevékenysége dicséretes volt, méltán nem örvendhetett nagy népszerűségnek e rétegek körében.²⁶⁵

A nemesek, valamint a királyi *serviensek* – azok a királynak szolgáló szabad állapotú népek, akiknek státusza II. András dekrétumai alapján is más szabadokhoz viszonyítva kiváltságos, de a nemesek szabadságánál még kevesebb, majd a tatárjárást követően mindinkább, 1267-re pedig lényegében (és a harmadik Aranybullában kifejezetten is) a nemességgel egyenlő és azonos²⁶⁶ – 1267-ben Esztergomnál királyi engedéllyel közgyűlést tartottak, hogy megtárgyalják a király és fiai elé viendő ügyeiket.²⁶⁷ Kérelmeik vissza is köszönnek a harmadik Aranybullában, de arról tanúskodnak, hogy a kérelmezők a királyi jog kereteivel is tisztában voltak, azokat tiszteletben tartották. E dekrétum²⁶⁸ legfontosabb előzménye és magyarázata ezért nem (közvetlenül) a nemesi elégedetlenségben keresendő, sokkal inkább a IV. Béla és fia, István ifjabb király (a későbbi V. István) hatalmi harcában. E hatalmi vetélkedés ugyanis a fegyveres ütközeteken túlmenően azt is jelentette, hogy a két szembenállónak minél erősebb támogatói bázist kellett kiépítenie maga körül, maga mellé kellett állítania azokat, akikre a – továbbra is Árpád vérvonalán belül maradó – hatalmi harcban támaszkodhatott, ezek pedig az egyháziak mellett a világi urak voltak.²⁶⁹ Utóbbiak persze egyre nyilvánvalóbban igyekeztek kihasználni a körülmények által kínált lehetőséget saját érdekeik körülbástyázására. A király és az ifjabb király a „kettős királyi kormányzat formális kiindulópontjaként” aposztrofálható, 1262. december 5. napját megelőzően kelt Pozsony-környéki egyezményben már létrehozták a két uralkodó elkülönült hatalmi szféráját,²⁷⁰ majd a nyúlzigeti, 1266. évi békéjükben a hatalommegosztás lényegi szabályait rögzítették, de nem érintették érdemben a királyi szolgák (nemesek) helyzetét, ezért azok Esztergomban gyűlést tartva lényegében petícióba foglalták jogaikat, amit azután IV. Béla a fiaival és a bárók bejegyzésével fogadott el.

A harmadik Aranybulla egyik fontos jellemzője tehát az, hogy a király és az ifjabb király egyezségeként, közös akarataként a további hatalmi vetélkedést, a támogatók megnyerését célzó „licitálás” lezárását hivatott szolgálni. A király és az ifjabb király nem csak arra vállalt garanciát, hogy a nemesek szabadságait biztosítják, és jogaikat nem sértik, de arra is, hogy ennél többet egyikük sem ígér nekik. Ez pedig a királyi jog terjeszkedése határainak kijelölése

²⁶³ ZSOLDOS 2022a, 43. o., ZSOLDOS 2022b, 15. o.

²⁶⁴ HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 518., 538. o.

²⁶⁵ KRISTÓ 1976, 106–129. o.

²⁶⁶ BÉLI 2008, 20–41. o.

²⁶⁷ SZŰCS 1984, 342–343. o.

²⁶⁸ DRMH I., 40–41. o.

²⁶⁹ KRISTÓ 1976, 138–145. o.

²⁷⁰ BÉLI 2013, 1–4. o., SZŰCS 2002, 164. o.

mellett annak rögzítését is jelenti, hogy a királyi jog határai sem sérthetők további korlátozások útján. Minthogy Béla herceg hatalma nem érhetett fel apja és bátyja hatalmával, az ő szerepe a dekrétum születésében leginkább azt fejezi ki, hogy a rendelkezések őt is kötik, kizárva annak lehetőségét, hogy a herceg atyja vagy bátyja mellé állva – és esetleg a nemeseket újabb ígérekkel megnyerve – lépjen fel a harmadikkal szemben.

A dekrétum bevezető része a nemesekkel immár azonosított *serviensek (nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur)* kérésére utalás mellett kifejezi, hogy az Béla király és István ifjabb király, valamint ifjabb Béla herceg közös és a királyi tanáccsal egyetértésben megalkotott törvénye. A király és fiai ugyanis a kérelmezőknél szűkebb körben, a „bárokkal tanácsot ülve és egyetértésükkel” alkották meg e törvényt, vagyis a nemesség egy szűkebb rétege, a király bárói látszólag már a közhatalom valamiféle részeseként, a jogalkotás közreműködőjeként jelennek meg.²⁷¹

Az első két Aranybullához hasonlóan az 1267. évi dekrétum is visszautal a nemesek Szent Istvántól kapott szabadságaira, az oklevél záró részében található ellenállási záradék pedig az 1231. évi dekrétumhoz hasonlóan az esztergomi érsek kezébe teszi le az ellenállás jogát az egyházi fenyíték, lényegében az *excommunicatio* eszközével.

4. IV. László kun törvényei

IV. Lászlónak, aki 1272-ben mindössze tízévesen lett Magyarország királya, tényleges hatalmát anyjának, Erzsébet anyakirálynénak inkább a kunok erejére, mintsem saját tehetségére támaszkodó – bujaságtól és fellengzősségtől sem idegenkedő²⁷² – hatalomvágya,²⁷³ majd még a király érettebb korában is a hatalom körül helyezkedő, egymással versengő bárói csoportok törekvései ásták alá.²⁷⁴ Tették ezt olyannyira, hogy IV. László korát a történetírás hol feudális anarchiaként írja le,²⁷⁵ hol azt emeli ki, hogy a király súlyos következményekkel járó – akár külpolitikai és katonai – intézkedéseit már nem annyira politikai szándék vagy legalább tekintélyének megőrzése, mint inkább személyes kedvteléseinek zavartalansága motiválta.²⁷⁶ Pauler Gyula leírása szerint a fiatal király ugyan értelmes, de fellobbanó természetű, a származása szerinti kun szokások követésére és ledérségre hajlamos férfiú volt, uralkodását, különösen annak kezdeti szakaszát pedig a királyság korában még nem látott mértékű országos zavar jellemezte, és a királyság túlélését is csak közel háromévszázados, megszilárdult alapjainak köszönhette.²⁷⁷ Hogy mindez nem csak a késői utókor értékítélete, azt jól tükrözi a Képes Krónika, amely előbb még kiemeli IV. László katonai sikereit és személyes vitézségét, de jellemzését azzal folytatja, hogy szíve a bujaságban megromlott, bárói és az ország nemesei is gyűlölték, a keresztény hittől és szokásoktól való eltávolodását és a kunok pártolását a pápaság is rossz szemmel nézte, országa veszíteni kezdett régi fényéből, és az állandó fosztogatások miatt egyre nagyobb méreteket öltött az elszegényedés.²⁷⁸

²⁷¹ BÉLI 2000b, 39. o.

²⁷² MARCZALI 1998, 173. o.

²⁷³ DÜMMERTH 1980, 478–480. o.

²⁷⁴ KRISTÓ 1976, 157., 162. o.

²⁷⁵ DÜMMERTH 1980, 478. o.

²⁷⁶ MARCZALI 1998, 178. o.

²⁷⁷ PAULER 1899, II. k. 333., 347. o.

²⁷⁸ KATONA 1986, 228–234. o.

A IV. László korabeli források közül dekrétumként szokás azonosítani az egymással tartalmilag jelentős átfedést mutató úgynevezett kun törvényeket: az első kun törvény²⁷⁹ az 1279. június 23-i budai tanácskozáson kinyilvánított végzeményeket jelöli, a második kun törvény²⁸⁰ pedig az előbbi alapján az 1279. július 13–25. napjai között tartott tétényi gyűlésen elfogadott végzéseknek a király 1279. augusztus 10. napján kelt oklevelébe foglalt szövegét takarja.²⁸¹ Hasonlóan az Aranybullákhoz, e törvények is jelentős mértékben valamely népelem – ezúttal a kunok – jogállását érintik, ezért a privilégiumok jellegzetességeit is magukon hordozzák, ezekre is mondható, hogy formájukra nézve kiváltságok. Privilegiális rendelkezéseik pedig ezúttal sem csak azt jelölik ki, hogy a kedvezményezettek mit várhatnak az uralkodótól, hanem – bár talán kevésbé látványosan – azt is, amit a király követelhet tőlük, aminél a királyi jog nem szenvedhet nagyobb csorbulást.

Az első kun törvény előjáró beszéde szerint a király a pápai követ, Fülöp fermói püspök előtt, az ország főpapjai és főemberei jelenlétében nyilatkozza ki ígéretét és esküjét, míg a második kun törvényt tartalmazó királyi oklevél úgy fogalmaz, hogy a király a bárókkal és nemesekkel ünnepélyes közgyűlésen egyeztetve kötelezte a kunokat arra, hogy letelepedjenek az írott módon és helyen. Mindkét oklevél szövegezése azt tükrözi, hogy a rendelkezések normatív erejének alapvető forrása továbbra is a királyi akarat. Emellett az első dekrétum „főpapok és főemberek” megjelölése – összevetve az Intelmekkel is – vélhetően megfeleltethető a továbbra is állandó szervezet nélküli királyi tanácsnak, a világi és egyházi előkelők ama szűkebb körének, akik közül általában kikerülnek azok, akikkel a király megvitatja az ország ügyeit. Már e forrás előretal egy a pápai legátus jelenlétében tartandó ünnepélyes közgyűlésre, valamint arra, hogy az ott elfogadásra és kihirdetésre kerülő további rendelkezéseket is királyi pecséttel megerősített oklevelébe foglalják majd. A második dekrétumban említett – az előbbiek szerint előre ígért – ünnepélyes közgyűlés (a tétényi gyűlés) pedig az első kun törvény tágabb körben történő megismertetését, legfeljebb megvitatását és legitimációjának megerősítését szolgáló, a királyi tanácsnál szélesebb részvételű, különös – rendszeres jogalkotási tevékenységre azonban összetétele folytán aligha alkalmas – gyülekezetre utal. A mindkét forrásban említett pápai követ sem törvényhozó, szerepe részben hasonló, de több is, mint a tanácsé: ő közvetíti a kereszténység megtartása és megerősítése érdekében a királyt befolyásolni igyekvő pápai akaratot. Ilyen értelemben lehet kezdeményezője, sugalmazója és ellenőrzője annak, hogy a király a pápai szándéknak is megfelelően regulázza meg a kunokat.

IV. László első dekrétumában is megjelenik az uralkodó elődök törvényeinek és a szokásjognak tiszteletben tartása, amikor a király megtartani ígéri a szent királyok törvényeit és az ezek által megtartott jó szokásokat, valamint mindazt, amire a királyok a koronázás alkalmával meg szoktak esküdni. A kunokra vonatkozó konkrét rendelkezések leírása előtt pedig a király kifejezetten ígéretet tesz nemcsak ezek, hanem az írásba nem foglalt további, a kunok és a keresztények helyzetét érintő rendelkezések betartására és megtartására is. Nem zárható ki, hogy ezek az írásba nem foglalt rendelkezések legalább részben a néhány héttel későbbi második kun törvény bővebb rendelkezéseivel azonosíthatók. Mindkét kun törvény végén visszaköszön a korabeli királyi oklevelek jellegzetes megerősítő záradéka is, kifejezve a rendelkezések örök érvényességének igényét, valamint a király pecsétjével történő hitelesítést és megerősítést.

²⁷⁹ MA, 554–558. o.

²⁸⁰ DRMH I., 67–70. o., MA, 559–565. o.

²⁸¹ BÉLI 2000b, 39. o.

5. III. András dekrétumai

Az utolsó Árpád-házi magyar királyt, III. Andrást az utókor korántsem illetve néhány elődjének (például a szent királyoknak vagy IV. Bélának) művéhez hasonló figyelemmel. Származásának leírása mellett a Képes Krónika is csak annyit közöl róla, hogy a hatalomból leszármazása jogán való részesedés reményében már IV. László halála előtt Magyarországra érkezett, később a bárók támogatásával királlyá koronázták, majd hamarosan legyőzte az osztrákokat, de később, már halálát megelőzően az ország egyes előkelői pápai segítséggel az ifjú Károly Róbertet próbálták a helyére állítani – sikertelenül.²⁸² A történészek megállapításai szerint III. András még Árpád-házi leszármazása, a Turul-nemzetség jogán foglalta el a trónt, de ezt már olyan korban tette, amikor királymítosznak, uralkodói varázsnak a gyakorlatban nyoma sem volt, és a legfőbb méltóságok viselői voltak a legnagyobb garázdák.²⁸³ A nemesség és – legalább Monoszló Lodomér esztergomi érseksége idején – a hazai egyház is elfogadta leszármazása miatt, és védelmet remélt tőle a bárókkal és egy esetleges idegen hatalomátvétellel szemben, ezért elismerték természetes uruknak, ő pedig koronázási esküjében megígérte követeléseik teljesítését.²⁸⁴ Ugyanakkor a bárók is elfogadták személyét, mert bár erős magyarországi gyökerek és régi hívek híján csoportosulásaik iránt elkötelezettsége nem volt, de a bárók saját hatalmi politikájuk dinasztikus szentesítőjét remélték benne, aki nem fog és nem tud majd fellépni ellenük.²⁸⁵

III. András tehát leszármazásának joga mellett nem saját és hívei fegyveres erőfölényére támaszkodva, hanem az egyházi és világi előkelők által – igaz, más-más megfontolásból – elfogadva, velük megállapodva kezdett uralkodni. Erre utalhat Dümmerth Dezső, aki szerint III. András uralmának jellege abban más, mint elődeié, hogy ő nem korlátlan úrként, hanem alkotmányos királyként lett király.²⁸⁶ Uralkodását azonban országán belülről és azon kívülről – néha mindkét irányból találkozva – ármánykodás kísérte végig. Származását vitatva, és részben az Árpád-ház nőtagjaival fennálló házassági kapcsolatokból eredően, részben vélt hűbéri jogukon igényt tartottak trónjára a Habsburgok, a nápolyi Anjouk és maga a pápa is.²⁸⁷ De országában is kezdett szertefoszlni a király sérthetlenségének mítosza, egyes bárói csoportokkal, akik olykor a külföldi trónkövetelőkkel történő szövetkezéstől sem riadtak vissza, újra meg újra hol politikai, hol fegyveres harcban állt, és 1292-ben az a szégyenteljes – de nem példa nélküli – sérelem is megesett vele, hogy Kőszegi Iván soproni és vasvári ispán három hónapra elfogta, és szabadságáért, valamint az elkövetők büntetlenségéért megzsarolta.²⁸⁸

A szokásosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori források közül III. András nevén kettő maradt fenn. Az első a koronázást követően, 1290-ben Óbudán tartott országos gyűlés végzéseit jelöli. Ennek több ponton hiányos szövegét a gyulafehérvári káptalan átíratában, 1291. évi keltezéssel, III. András király dekrétuma megnevezéssel közli az Árpád-kor legjelentősebb jogforrásait tartalmazó *Monumenta Arpadiana*.²⁸⁹ Az Árpád-kori dekrétumok latin-angol kétnyelvű kiadásában²⁹⁰ már a Szabó Károly által kiegészített²⁹¹

²⁸² KATONA 1986, 236–238. o.

²⁸³ DÜMMERTH 1980, 498., 501. o.

²⁸⁴ DÜMMERTH 1980, 498–501. o., MARCZALI 1998, 179. o.

²⁸⁵ DÜMMERTH 1980, 498. o., KRISTÓ 1976, 187. o.

²⁸⁶ DÜMMERTH 1980, 498. o.

²⁸⁷ DÜMMERTH 1980, 498–499. o., KRISTÓ 1976, 195–196. o., MARCZALI 1998, 180–181. o.

²⁸⁸ DÜMMERTH 1980, 498–499. o., MARCZALI 1998, 181. o., PAULER 1899, II. k. 438–439. o.

²⁸⁹ MA, 615–621. o.

²⁹⁰ DRMH I., 42–45. o.

²⁹¹ SZABÓ K. 1884, 473–482. o.

szöveg olvasható 1290. szeptember 1. napjára datálva, azzal a megjegyzéssel magyarázva az oklevél végén olvasható 1291. évi keltezését, hogy az erdélyi egyház káptalanja vélhetőleg a király által valamely nemeseknek és erdélyi szászoknak 1291-ben kiadott másolatot írta át.²⁹² III. András második törvénye pedig az 1298. augusztus 5-i pesti országos gyűlés végzeményeit²⁹³ tartalmazza, amelyek I. Ulászló átiratában maradtak fenn, és amelyet a *Monumenta Arpadiana* nem is András király törvényeként, hanem „Magyarország egyházi előjáróinak és nemesinek rendelkezései” megnevezéssel közöl.²⁹⁴ E törvény vonatkozásában mindenképpen utalni kell arra, hogy annak terjedelmét a *Monumenta Arpadianában* és a latin–angol kétnyelvű kiadásban szereplővel egyezően elfogadva, az utóbbi kiadásban 1300 körüli keltezéssel közölt,²⁹⁵ azonban számos álláspont szerint valójában az Árpád-kornál később keletkezett²⁹⁶ rendelkezések kívül esnek vizsgálódásaimon. III. András dekrétumai nagy számban tartalmazzák a (báróktól megkülönböztetett) nemesek jogállását meghatározó privilegialis rendelkezéseket, ezért – hasonlóan az Aranybullák és a kun törvények kapcsán írtakhoz – ezek is látványosan magukon hordozzák a privilégiumok jellegzetességeit is.

Az 1290. évi dekrétum bevezető része még a töredékes szövegváltozatában is jól kivehető módon két különböző gyűlésre utal: a püspökök, bárók, előkelők és valamennyi nemes egyetértésével tartott fehérvári koronázó gyűlésre, valamint – a más kiadásban kiegészített szöveg szerint – Óbudán tartott közgyűlésre, ahol a király megerősítette a nemesek és az egyház jogait, és amelynek rendelkezéseit, ígéreteit tartalmazza a királyi pecséttel megerősített oklevél. E gyűlések időbeli közelsége is mondathatta Kristó Gyulával azt, hogy e dekrétum a törvényhozási emlékek új típusa, koronázási hitlevél, amelyben a király megkoronázása fejében biztosítja a nemesek jogainak tiszteletben tartását.²⁹⁷ Bár a koronázási fogadalmak és az óbudai gyűlésen megvitatott ügyek között valóban lehetett átfedés, a dekrétum nem azonosítható a koronázási esküvel, az ugyanis aligha foglalkozott például a kiváltságlevelek kancelláriai árával vagy a perbeli esküvel. Az oklevél rendelkezései egyébiránt – ahogy Pauler Gyula írja – részben már egyébként is működtek a gyakorlatban, míg más, újabb keletű rendelkezésekbe az abszolutizmusra nem hajlamos király beletörődött.²⁹⁸

III. András második dekrétuma a főpapok, egyházi férfiak (a kalocsai érsek és számos püspök) és a nemesek (köztük szász és kun előkelők) részvételével, a bárókat kizárva tartott pesti gyűlést említi, utóbb hozzátéve, hogy a tanácskozásra a király és a bárók egyetértésével került sor. Létezik olyan álláspont, miszerint a király leszármazását és uralkodásra jogosultságát – az érdemi rendelkezések élén deklarálta – elismerő és tőle védelmet remélő nemesség kizárta a bárókat az 1298. évi tanácskozásból,²⁹⁹ jogi szempontból azonban pontosabbnak látszik az a megfogalmazás, hogy a rendelkezések szerkesztője ugyan a nemesség és a főpapság, de a király és a bárók erősítették meg azt.³⁰⁰ Mások e megoldásban a bárók megnövekedett hatalma elleni fellépésen túl a kétkamarás országgyűlés korai előzményét vélik látni.³⁰¹ Marczali Henrik például – aki e forrást törvényhozásunk egyik legnevezetesebb emlékének nevezi, amely összefoglalja az akkori politikai gondolkodás minden eszméjét – úgy fogalmaz, hogy a vezérek kora óta nem gyűlt össze a magyarok

²⁹² DRMH I., 109. o.

²⁹³ DRMH I., 46–51. o.

²⁹⁴ MA, 630–639. o.

²⁹⁵ DRMH I., 71–75. o.

²⁹⁶ DRMH I., 134. o.

²⁹⁷ KRISTÓ 1976, 188. o.

²⁹⁸ PAULER 1899, II. k. 416. o.

²⁹⁹ DÜMMERTH 1980, 501. o.

³⁰⁰ MEZEY 2003, 122–123. o.

³⁰¹ DRMH I., 115. o.

fegyveres közössége olyan egyetértéssel, mint e törvény születésekor; és amíg a király mellett működő szűkebb tanács – mint a messze jövő körvonala, előképe, rendi bizottság a király oldalán, amelynek ellenjegyzése nélkül a király parancsa nem érvényes – ellenjegyzőként a századok múlva megalakuló felelős nemzeti kormány előrajza, addig az összes főpap, báró és valamennyi nemes jelenlétével Szent György tizenötödik napjára előirányzott, további szabályok (törvények) alkotására hivatott rákosi gyűlés nem más, mint e tanácsot támogató és ellenőrző nemzetgyűlés.³⁰²

Közelebb állhat a valósághoz Marczali Henriknek egy másik megállapítása, miszerint a király összetart a főpapsággal és a nemességgel a rabló urak túlhatalmának megszüntetése végett, mivel magukban képtelen ennek végrehajtására.³⁰³ Mások arra mutatnak rá, hogy a tanácskozók a politikai játszmákban alighanem jártasabb bárók kizárásával sok praktikus tanácstól is megfoszthatták magukat,³⁰⁴ illetve hogy a törvénynek a királyi hatalomhoz való viszonyulása meglehetősen zavaros, mert miközben a bárókkal szemben nagy hangsúlyt fektet annak erősítésére, más vonatkozásban, a nemesekkel szembeni vállalásai körében szinte úgy kezeli az uralkodót, mint a hatalmaskodó bárók egyikét.³⁰⁵ Mindenesetre az egyházi előkelők és a bárók helyett (vagy legalább mellett) a népesebb, de kisebb tényleges hatalommal bíró nemesek növekvő befolyását mutatja, hogy az oklevél záró rendelkezései szerint azt a tanácskozó egyházi előkelők és a bárók – így vélhetően a legnagyobb világi tisztviselők – is pecsétjeikkel megerősítik. Továbbra is lényeges, és az egész folyamatot törvényerővel befejező elem azonban az uralkodói akaratot és jóváhagyást kifejező királyi pecsét, a király ugyanis az, aki a nemesség és az egyház igényeit, kéréseit a bárók hozzájárulása mellett egyetértő akaratával törvénné emeli.

A III. András első dekrétumához a gyulafehérvári káptalan által írt előszó szerint a király a nemesek régi szabadságait erősíti meg és egészíti ki, míg az oklevél megerősítő záradéka úgy fogalmaz, hogy a dekrétumban foglalt rendelkezéseket már a korábbi királyok is megtartották, az érdemi rendelkezések között pedig a tized fizetésének szabályainál találunk utalást a szent királyok törvényeire. Az 1298. évi dekrétum az örökös nélkül maradó egyházi birtokok és javak király általi elfoglalásának az egyházi vagyon megóvását szolgáló tilalmát nevezi az egyház régtől fogva rendelt jogának. Az uralkodó elődök rendelkezéseire vagy a régóta fennálló szokásjogra mutató hivatkozások ehelyütt is a mindenkorai törvények erejét és tekintélyét mutatják, továbbá a jogalkotás legitimitációját erősítik.

Nem annyira a törvény tekintélyét, mint inkább a korábban szabályozott kérdések újbóli rendezésének indokát mutatja az 1298. évi törvény előljáró beszéde, amikor kifejti, hogy ugyan a király a koronázását követően már pecsétes oklevelében – tudniillik első dekrétumában – megerősítette a nemesek szabadságait, azonban azok továbbra is sok sérelmet szenvedtek, ezért újabb királyi megerősítésre szorulnak. E cél köszön vissza a második törvény érdemi rendelkezéseiben is, amikor a király megfogadja, hogy mindkét dekrétumának rendelkezéseit és ígéreteit a koronázásakor tett fogadalmakkal együtt egyházi fenyték terhe mellett megtartja és megtartatja. Valójában azonban a célkitűzések és ígéretek véghezvitelére a királynak és a nemességnek külön-külön és együtt sem volt elég ereje,³⁰⁶ így a törvény – nyilván az Árpád-ház uralkodói ágának hamarosan bekövetkezett kihalásával és az ezt követő trónharcok korával is összefüggésben –, bár „nevezetes emlékek szaporítja az aranybulla számos változatát, mint minden elődje 1222 óta, írott malaszt sorsára volt kárhozthatva”.³⁰⁷

³⁰² MARCZALI 1998, 182–183. o.

³⁰³ MARCZALI 1998, 180. o.

³⁰⁴ PAULER 1899, II. k. 454. o.

³⁰⁵ KRISTÓ 1976, 201–202. o.

³⁰⁶ KRISTÓ 1976, 205. o.

³⁰⁷ MARCZALI 1998, 182. o.

6. Egyházi és szerzetesrendi alapító-, kiváltság- és adománylevelek

A szokásosan dekrétumnak nevezett források mellett már a királyság legkorábbi korszakától kezdődően több egyéb királyi oklevél maradt az utókorra. A legrégebbi, Szent Istvánnak tulajdonított oklevelekről áttekintő képet ad Karácsonyi János, aki ezek közül hatot (az 1037. évi ravennai adománylevelet, az 1001-re keltezett pannonhalmi kiváltságot, a pécsi és a veszprémi püspökségek 1009. évi, illetve a pécsváradi apátság 1015. évi alapítóleveleit, valamint a veszprémvölgyi monostor 1025. évi görög nyelvű, Kálmán király átíratában fennmaradt alapítólevelét)³⁰⁸ tart hitelesnek. További négyet (az 1006. évi nyitrai adománylevelet, a bakonybéli apátság 1037. évi alapítólevelét, valamint a zalavári apátság 1019-es és 1024-es keltezésű két alapítólevelét)³⁰⁹ koholmánynak tekint, és hamis voltukat – más szerzők álláspontjait is összevetve – meggyőzően bizonyítja.³¹⁰ A veszprémvölgyi monostor hitelesnek, de töredéknek vélt görög nyelvű alapítólevele kapcsán pedig arra mutat rá, hogy annak fordulatai eltérnek a latin oklevelek szokásos formuláitól, és a szövegben számos, a magyarországi viszonyoktól látszólag eltérő rendelkezés (például a szokásos tized helyett kilenced) szerepel, ami abból eredhet, hogy az oklevél szerkesztője nem ismerte kellően a hazai viszonyokat.³¹¹

Bár ezek az alapító- és adománylevelek privilegiális jellegűek, elsődlegesen a címzett egyházak vagy szerzetesrendek adományait, igazgatási és gazdasági jogosítványait taglalják, de jellemzően tartalmazznak olyan formulákat is, ami – esetleg szankciót is kilátásba helyezve – az egyházi és világi előjárókat, minden előkelő és szegényebb rendű személyt, vagy akár kifejezetten a királyt is eltiltja az oklevélben foglaltakra sérelmes magatartástól. A pécsi püspökség alapítólevele szerint például, aki megsérti az püspökségnek az oklevélben leírt határait, az egyházi átok mellett száz font tiszta arany büntetéssel lakol, de ugyanezt a büntetést rendeli a pannonhalmi kiváltság és a pécsváradi alapítólevelével is a monostor, illetve az apátság ügyeibe jogtalanul beavatkozókra.³¹² A veszprémi püspökség alapítólevelében ez a büntetés nyolcezer font arany a háromszáztizennyolc atyának átka mellett, a tilalommal kötelezett személyek felsorolása pedig utal valamennyi hercegre, határispánra, ispánra, püspökre, érsekre, alispánra, bíróra, adószedőre, továbbá az ország minden nagyobb és szegényebb személyére.³¹³ Ekként tehát ezek az oklevelek is meghatároznak kötelező és kikényszeríthető magatartási szabályokat, a kötelező erő kifejezése pedig lényegében kivétel nélkül összekapcsolódik a királyi akaratra utalással. Jó példája ennek a ravennai adománylevelével „királyi tekintéllyel rendeltük és szigorúan parancsoltuk” megfogalmazása.³¹⁴ Érdekes, hogy míg a veszprémi püspökség alapítólevelének Fejér György által közölt szövegében az áll: „királyi akaratból megengedtük, adományoztuk és ajándékoztuk”,³¹⁵ a Karácsonyi János által pontosabbnak tartott kiadás a „királyi akaratból” kitételt látszólag leválasztja a jelzett igealakokról.³¹⁶ Az oklevél e mondatában azonban további igealak nem szerepel, ezért – az egyéb szövegrészek tekintetében elfogadva Karácsonyi érveit³¹⁷ – a

³⁰⁸ CD I., 280–282., 289–292., 296–302., 312–313., 331–332. o.

³⁰⁹ CD I., 285–286., 304–310., 327–330. o.

³¹⁰ KARÁCSONYI 1891, 15., 103–145. o.

³¹¹ KARÁCSONYI 1891, 39. o.

³¹² CD I., 282., 292., 302. o.

³¹³ CD I., 290. o.

³¹⁴ CD I., 332. o.

³¹⁵ CD I., 289. o.

³¹⁶ HO VI., 1. o.

³¹⁷ KARÁCSONYI 1891, 56–57. o.

„regali nutu” szókapcsolat tekintetében mégis Fejér közlése tűnik helyesnek. A királyi akarat mellett pedig e források némelyikében is megjelenik valamilyen tanácsra utalás, így a pécsi püspökség alapítólevele szerint a király a pápai követ, valamint az egyházi és világi előjárók jelenlétében rendelkezett,³¹⁸ a pécsváradi apátság alapítólevele szerint pedig az ország minden előljárójának jelenlétében (Fejér közlésében egyetértésükkel) erősítette meg rendelkezéseit a királyi pecséttel.³¹⁹

Szent István privilégiumaiban is kimutatható, hogy azok rendelkezéseit az uralkodó utódoknak is tiszteletben kell tartaniuk. A ravennai adománylevelél azt az Árpád-kori forrásokban egyáltalán nem példa nélküli kitévelt tartalmazza, hogy a rendelkezéseket sem a király, sem utódai (sem a kincstárnokok) nem fogják megsérteni.³²⁰ Amíg Karácsonyi János az oklevél valóságára (pontosabban a hamisság bizonyítékainak hiánya) mellett érvel, addig Hóman Bálint annak hamisságát bizonygatja, nem elvitatva azonban egyes tartalmi elemek, királyi juttatások ténylegességét.³²¹ Az oklevelet a XIII. század elején alighanem hitelesnek tartották, minthogy egy 1233. évi oklevél³²² tanúsága szerint Béla ifjabb király annak hitelességéről meggyőződve még az ország és a kincstár rossz anyagi helyzete ellenére is megerősíti és újra teljesíteni ígéri az abban foglalt éves királyi juttatásokat.³²³

A Szent István halálát követő évtizedekből – még ha hitelessége nem is áll vitán felül³²⁴ – említésre érdemes I. András 1055. évi híres oklevele, a „tihanyi alapítólevel”,³²⁵ amely eleinte ugyan harmadik személyben beszél a királyról, azonban érdemi rendelkezéseinek végén már „rendeltünk” és „adtunk” szóalakok olvashatók. Itt utal a szöveg arra is, hogy az oklevelet a király saját pecsétjével látta el, majd megerősítés végett átadta azt híveinek, több egyházi és világi előkelőnek, akik tanúként írták alá azt. E forrásban is fellelhető a rendelkezések megsértése esetén általánosan, mindenkit fenyegető büntetés kilátásba helyezése. A normatív erőt hordozó királyi akarat és az örök érvényesség kifejezése, valamint az oklevélben foglaltakat megsértők büntetéssel fenyegetése mellett a nádor és az ország más főembereinek tanácsára és egyetértésére is utal I. Géza 1075. évi, a garamszentbenedeki apátságnak adott kiváltságlevele.³²⁶ E forrás kapcsán Szentpétery Imre arra utal, hogy miközben annak több későbbi átirata hamisítványnak tekinthető, és a forrás tartalmában kimutathatók későbbi módosítások, az oklevél „legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el”.³²⁷

A keresztény egyház hazai szervezetének kiépítéséhez és a szerzetesrendek működéséhez kapcsolódó privilegiális források az Árpád-kor későbbi időszakaiból is ismertek. Szent László korából például a kódexek mintegy két tucat oklevelet őriztek meg, amelyek többsége egyházalapító- vagy adománylevelél, és bár túlnyomó részben a címzett intézmény jogosítványait és az annak címzett királyi adományokat taglalják, de jellemzően tartalmazzák azokat a formulákat is, amelyek más egyházi és világi előjárókat, minden előkelő és szegényebb rendű személyt, vagy akár a mindenkori királyt is eltiltják mindennemű, az oklevélben foglaltakra sérelmes magatartástól.

Szent László privilégiumaiban is jellemzően a királyi akaratot megjelenítő és hangsúlyossá tevő kifejezésekben mutatkozik meg a rendelkezések normatív ereje, de a királyi akarral

³¹⁸ CD I., 291–292. o.

³¹⁹ CD I., 302. o.

³²⁰ CD I., 332. o.

³²¹ HÓMAN 1916, 87–88. o.

³²² CD III/2., 364–365. o.

³²³ KARÁCSONYI 1891, 23–24. o.

³²⁴ ÁKOKJ I/1., 6. o.

³²⁵ CD I., 388–394. o.

³²⁶ CD I., 428–439. o.

³²⁷ ÁKOKJ I/1., 8. o.

együtt több forrásban megjelenik az uralkodó mellett működő tanács is. A pannonhalmi apátság birtokait összeíró 1093. évi királyi oklevél érdemi részét például az „én, László király, országom minden előkelőjének tanácsából igyekeztem felsorolni” tagmondat vezeti be,³²⁸ a tihanyi apátság ugyanebből az évből való hasonló tárgyú oklevelében pedig „az egész tanács egyetértésével és tekintélyével helyesltem és kiváltságlevellemel jóváhagytam” kitétel olvasható.³²⁹ A zágrábi püspökség 1093. évi alapításáról szóló oklevél szerint pedig „a király eme és további nemesek tanácsából megalapította a zágrábi püspökséget”.³³⁰

Püspökségek alapítására is sor kerül még a XIII. század közepén és végén is,³³¹ továbbá a XIII. század közepéig csaknem kétszáz monostor jött létre hazánkban – igaz, csak csekély töredékük alapítólevele maradt fenn, és idővel a királyi alapítás mellett sor kerülhetett magánosok általi alapításra is.³³² Ezek mellett a már működő egyházi és szerzetesrendi közösségek kiváltságokkal és adományokkal történő megerősítése is folyamatosnak mondható a XII–XIII. századokban, és e források szövegében sokszor visszaköszönnek a XI. század elején is kimutatható jellegzetességek. A királyi tanács közreműködésére utal például az 1150-es keltezésű oklevél, amely szerint II. Géza több püspök, a bán, az udvarispán és más – meg nem nevezett – előkelők jelenlétében egyik udvarnokát annak fiaival együtt a szentmártoni apátságnak rendeli halászi szolgálatra, és kimondja, hogy aki az oklevélben foglaltakat megsérti, a király rendelkezése alapján ötven font arannyal fizet.³³³ Vagyoni büntetés helyett isteni bosszúval fenyegeti rendelkezéseinek megsértőit II. Géza 1157. évi, bizonyos sóvámokat az esztergomi egyháznak átengedő levele, amely a királyi tanácsra utalva bizonyos egyházi és világi tisztviselőket az oklevélben foglaltak tanúinak nevez.³³⁴ Isten haragja mellett a királyi nehezítés büntetését és heves szigorát helyezi kilátásba mindenkit tartózkodásra kötelezve Imre király 1197. évi, az aradi prépostság birtokait és jószágait megerősítő levele is, amelyből az is kiderül, hogy annak kiadását Richárd prépost kérte a királytól.³³⁵

A forrásokban gazdagabb XIII. század oklevélanyagában is visszaköszönnek a korábbiakban kialakult – a törvényhozás jellegére is utaló – tartalmi elemek és szövegformulák, még ha e források hitelessége vagy hamissága sem áll minden esetben vitán felül. A szentmáriahegyi (borsmonostori) apátság alapításával és kiváltságaival, adományaival kapcsolatos oklevelek vizsgálatának például Szentpétery Imre önálló kötetet szentelt, amelyben – a saját következtetéseivel ellentétes véleményeket is bemutatva – nyolcvanhárom forrásból tizenhatot talált hamisnak.³³⁶ A Szentpétery által hitelesnek elfogadott és a későbbi források szóhasználatára alapján *privilegium magnum* néven emlegetett 1225. évi, II. Andrásról kapott kiváltságlevel³³⁷ szövege például az érdemi rendelkezések előtt utal arra, hogy Bors ispán saját és leszármazói lelkének üdvéért kérte az ő és rokonai által az apátságnak tett adományok rögzítését és megerősítését, de a szöveg kétségtelenül a királyi akarat jelentőségét hangsúlyozza: „hogy minden, amit a királyi tekintély megerősít, ép és rendületlen maradjon [...] kiváltságunk által örökös szilárdsággal megerősítettük”; a *corroboratioban* pedig ismét

³²⁸ CD I., 482–484. o.

³²⁹ ÁÚO VI., 66–71. o.

³³⁰ CD I., 484–486. o.

³³¹ ÉRSZEGI 1991, 33. o.

³³² FÜGEDI 1991, 37–39. o.

³³³ ÁÚO I., 60. o.

³³⁴ ÁÚO VI., 92. o.

³³⁵ ÁÚO I., 85–86. o.

³³⁶ SZENTPÉTERY 1916, 107–134. o.

³³⁷ SZENTPÉTERY 1916, 67–68., 115. o.

kifejezi annak igényét, hogy a király rendelkezései az ő és utódai idejében is épen és sértetlenül maradjanak örökre.³³⁸

A politikai motiváció mellett gyakran a királyi akaratot befolyásoló személyes, jogon kívüli – hitbeli – tényező is megjelenik: amikor tudniillik az uralkodó a saját, esetleg felmenői vagy leszármazói lelkének üdvéért juttat adományt valamely egyháznak vagy szerzetesrendnek. Ennek példái egyebek mellett II. András Hidegkút helységet tárgyozó adománya a Szent Sír szerzetesei számára 1212-ből, IV. Béla csornai premonstreieknek 1246-ban juttatott adománya, valamint a turóci monostor alapításáról és adományairól tanúskodó 1251. évi oklevele.³³⁹ A királyi akarat normatív ereje mellett mindhárom forrásban kifejezésre jut az örök érvényesség igénye és mindenkinek eltiltása a rendelkezésekre sérelmes magatartásoktól. Hasonló elemek köszönnek vissza a II. András által a topuszkai apátságának 1213-ban, illetve 1213 körül adott kiváltságokban és adományokban, amelyek további érdekessége, hogy nem egy, hanem mintegy tíz hosszabb-rövidebb oklevélben maradtak fenn.³⁴⁰

Az egyház és a szerzetesrendek kiváltságai az Árpád-kor legvégén is a fentiekhez hasonló formát mutatnak. V. István 1272-ben örök érvényességet kívánó királyi pecsétetes levelének tekintélyével úgy erősíti meg a kerci apátságának 1264-ben, még hercegeként adott kiváltságokat, hogy elmondása szerint az apát bemutatta neki korábbi kiváltságlevelét, és kérte annak megerősítését.³⁴¹ Hasonló formában erősíti meg a monostor prokurátorának kérésére ugyanebben az évben az apja, IV. Béla által korábban a Szent Szűz szigeti monostornak tett, Kuldó nevű földet tárgyozó adományt.³⁴² IV. László 1277-ben a püspök kérésére, báróinak tanácsából és egyetértésével adományozza Gerzence várbirtokot a zágrábi püspökségnek, majd 1284-ben a püspök kérésére báróival ismét – ünnepélyesen és gondosan – megtárgyalva, de immár „a teljes érettség törvényes korát szerencsésen elérve” és „királyi tekintéllyel, visszavonhatatlanul és örök bizonyossággal” erősíti meg azt.³⁴³ III. András 1291. évi oklevele ugyancsak az apát és a konvent kérésére, a királyi tekintély megerősítő erejére és az örök érvényesség igényére utalva erősíti meg a borsmonostori apátság számára az 1225. évi *privilegium magnum* rendelkezéseit,³⁴⁴ de hasonló formulákkal erősíti meg ugyanebben az évben az erdélyi püspökség népeinek IV. László által engedett szabadságokat is.³⁴⁵

A borsmonostori apátság 1225. évi *privilegium*ához hasonló olyan királyi oklevelek is szép számban maradtak fenn, amelyekben nem vagy nemcsak a király juttat adományt, hanem valamely magánadományt hagy jóvá és erősít meg. Példának okáért II. András – miután 1225-ben már a pannonhalmi apátságának rendelt bizonyos gönyői birtokokat – 1227-ben Zochyu fia Jakab gönyői birtokot tárgyozó adományát erősíti meg az apátság számára. Ugyanezt teszi IV. Béla 1257-ben István fia István csornai egyháznak szóló adományával, V. István pedig 1272-ben bizonyos martonvásári György Szent Szűz szigeti monostornak tett adományával.³⁴⁶ E források valamely érdekelt – az adományozó vagy a címzett – kérelme és a király egyetértő akaratának kifejezése mellett rendszerint a királyi adományokat tartalmazó oklevelek megerősítő formuláival azonos szerkezeti elemeket tartalmaznak, így a királyi megerősítés folytán kötőerejük is a királyi adományokéval egyenértékű. E jelenségnek a *ius regium*mal

³³⁸ CD III/2., 59–71. o.

³³⁹ ÁÚO XI., 114–115. o., HOKL, 13., 19–23. o.

³⁴⁰ ÁÚO XI., 116–123., 125–128. o.

³⁴¹ CD V/1., 205–207. o.

³⁴² CD V/1., 208–209. o.

³⁴³ ÁÚO XII., 190–191., 412–413. o.

³⁴⁴ CD VI/1., 141–142. o., SZENTPÉTERY 1916, 82–83., 132–133. o.

³⁴⁵ CD VI/1., 149–150. o.

³⁴⁶ ÁÚO I., 209–211., 223. o., HOKL, 35–36. o., CD V/1., 178–180. o.

fennálló további összefüggései azonban már a vagyoni jellegű királyi jogok, a *fiscalia regum* körében kerülnek tárgyalásra.

7. A királyi hospesek szabadságlevelei

A községeknek (*communitates, universitates*) címzett Árpád-kori privilégiumok másik jelentős csoportját a királyi hospesközösségek XIII. századból fennmaradt mintegy három tucat szabadságlevele képezi. Bár a hospesek már korábban jelen voltak Magyarországon, közösségeik jogállására vonatkozó írott szabályozás nem maradt fenn a XIII. század előtti időkből. Ennek oka a hivatali írásbeliség megjelenése mellett az, hogy ekkor kezd megmutatkozni valamiféle „céltudatos királyi várospolitika”.³⁴⁷ A fennmaradt oklevelek címzettjein túl is bizonyosan voltak a korszakban további kiváltságolt hospesközösségek, amelyek kiváltságlevele máig nem ismert, vagy elnyert szabadságaikat eleve írott oklevél hiányában, lényegében szokásjogként bírták tovább. A besztercebányaiak 1255. évi oklevele³⁴⁸ utal például a selmecbányaiak kiváltságaira, de számos oklevélben – például a nyitraiak (1248), a szatmárnémetiek (1264), a győriek (1271) és a vasváriak (1279) kiváltságleveleiben³⁴⁹ – található a fehérvár jogra, mint rekonstruálható tartalma alapján talán a legteljesebb és a korban közismertnek mondható³⁵⁰ hospeskiváltságra hivatkozás. Található e körben is kétes hitelű forrás, mint például a németlipcseieknek a XIII. század utolsó harmadában számos alkalommal átírt legkorábbi, 1261. évi oklevele.³⁵¹

Különös összefüggést mutatnak a désvári és a désaknai hospesek kiváltságai. A désváriak szabadságait 1236-ban erősíti meg IV. Béla, megemlítve, hogy azokat korábban II. Andrásról nyerték, egyes szabadságok kapcsán azonban utal a désaknaiak kiváltságaira is.³⁵² 1261-ben V. István ifjabb király két levélben is megerősíti a désváriak szabadságait, az egyikben IV. Béla, a másikban pedig (talán Ákos nembeli) Erne egykori erdélyi bán oklevelére utalva.³⁵³ 1279-ben aztán IV. László átírja V. Istvánnak az Erne bán oklevelét megerősítő privilégiumát, majd 1283-ban Apor erdélyi vajda IV. László levelére, 1284-ben pedig Loránd erdélyi vajda V. István és IV. László okleveleire hivatkozva erősíti meg őket szabadságaikban.³⁵⁴ Végül 1291-ben III. András is megújítja IV. László levelét, hivatkozva V. Istvánra és Erne bánra is, és ugyanebben az évben egy másik oklevelében a désaknaiak szabadságait is megerősíti, utalva IV. Bélától és V. Istvántól nyert kiváltságaikra.³⁵⁵

E királyi hospesközösségek egyöntetűen még a XIII. században sem nevezhetők városoknak – Erdélyi László például IV. Béla korából csak a jelentősebb Zágrábot és Nyitrát nevezi szabad városnak, a többi pedig szabad királyi falvaknak³⁵⁶ –, kiváltságolásuk a hazai városodás folyamatának fontos, késői állomása.³⁵⁷ Egyfajta *nasciturus* város képét mutatják, a városok gazdasági – és egyre inkább jogi – jellemzőit hordozzák magukon. A várossá válásban vitathatatlanul fontos a település funkcionális központ-jellege,³⁵⁸ de a középkori város jogi

³⁴⁷ GRANASZTÓI 1980, 80. o.

³⁴⁸ MA, 489–491. o.

³⁴⁹ MA, 498–499., 505–506., 526–529., 551–554. o.

³⁵⁰ HÓMAN 1938a, 453. o.

³⁵¹ ÁÚO XI., 499–502. o., ÁKOKJ II/1., 57–64. o.

³⁵² ÁÚO XI., 285–286. o.

³⁵³ ÁÚO VIII., 8–11. o.

³⁵⁴ ÁÚO IV., 180–181., 262–263., 268–269. o.

³⁵⁵ ÁÚO V., 20–23. o.

³⁵⁶ ERDÉLYI 1936, I. k. 237–238. o.

³⁵⁷ MEZEY 2003, 162. o., SZÜCS 2002, 77–78. o.

³⁵⁸ KUBINYI 2006, 153. o.

értelemben feltételezi a három sarkalatos szabadság – a bíraskodás, a legalább részleges vámmentesség és az autonómia – elismerését, amelyek további jogosítványokkal együtt „a középkori város definícióját adják”.³⁵⁹ Ennek foglalata a kiváltságlevél, a privilégium kibocsátása, ami hazánkban – e közösségek vonatkozásában – a XIII. század végéig alapvetően a királyi joga.³⁶⁰

A kiváltságokat – ahogy az oklevelek szövegéből is kiolvasható – nem a település, hanem annak lakói kapták,³⁶¹ akiknek jelentősége abban keresendő, hogy amíg a korábban nemzeti életmódot folytató, letelepedett magyarságban hiányzott a városodást serkentő népelem, a majdani polgárság, és hiányoztak a városias településen élés hagyományai,³⁶² e hagyományokat a német, vallon és szláv vendégek hozták magukkal. Eleinte főleg a várszervezetben letelepedve, magyar népelemekkel keveredve, helyzetük a várnépekéhez volt hasonló, majd mind bővebb szabadságaik elnyerésével közösségeik a várszervezet függőségi rendszeréből kiemelkedve nyerték el privilégiumaikat, városias jogállásukat. A magyarországi városok gyökerei ekként a várszervezeti félszabad népek községeiben találhatók.³⁶³ Mivel pedig a *hospes* közösségek népét nem kizárólag külföldi elemek alkották, hanem felemelkedő egykori várnépek is, ezért a XIII. századtól a *hospes* kifejezés már nemcsak a betelepített, betelepített vendégeket jelöli, hanem a hozzájuk csatlakozó, várszervezetből felemelkedő várnépeket és más szabad állapotú népelemeket, akik adott településen azonos jogállást elnyerve egy közösséget formáltak. A *hospes* fogalom tehát a származás helyett mindinkább egy többé-kevésbé egységes kiváltságos státuszt jelöl, amely szabadságaik kiteljesedésével elvezet a jogi értelemben vett város, a meghatározott szabadságokon alapuló státusszal rendelkező lakosságot egybefoglaló településtípus kialakulásához.

A királyi *hospes* közösségek szabadságlevelei formai szempontból nagyon hasonlóak. A kiváltságot adó vagy megerősítő uralkodó nevét és a viselt címeit felsoroló *intitulatio* után rendre kifejezik, hogy a király a bennük foglalt rendelkezéseket a jelenben és a jövőben is mindenkinek tudtára kívánja adni. A címzés, üdvözlés és – a kiváltságolás elvi megalapozását gyakran filozófiai jellegű leírással tartalmazó – *arenga* változatos terjedelmű, részben akár hiányzó szövegrészeit követően az érdemi rendelkezések, az egyes jogosultságok és kötelezettségek meghatározása rendszerint felszólító módban, sok esetben a királyi akaratra utaló valamilyen igealakkal történik. Leggyakoribbak az „elrendeltük”, „megengedtük”, „adományoztuk” és az „akarjuk” szóalakok, de például a győriek 1240. évi oklevelében³⁶⁴ a „megtiltottuk” igealak is szerepel. A *corroboratio* rendszerint a királyi pecsétre utaló „pecsétünk erejével” vagy „-oltalmával” megerősítő záradékot tartalmazza.

A rendelkezések normatív erejét adó királyi akarat mellett e források némelyike is utal a királyi tanácsra. A verőceiek 1234. évi oklevele például a király által adott (*a nobis data*) szabadságnak összes jobbágya – név szerint a bán, a tárnokmester, a zalai, a somogyi és a vaskői ispánok és mások – tanácsából és egyetértésével történő megerősítéséről, a győriek 1240. évi kiváltsága a királynak bárói tanácsában alkotott rendelkezéséről számol be.³⁶⁵ A zágrábiak 1242. évi oklevelében az áll, hogy a király a tanácsot összehívva, szándékának és akaratának a szlavón bán és az ország más előjárói általi egyhangú támogatásával vitte át tervét a gyakorlatba.³⁶⁶

³⁵⁹ HÓMAN 1938a, 459. o.

³⁶⁰ GRANASZTÓI 1980, 80. o., HÓMAN 1938a, 459. o.

³⁶¹ KUBINYI 2006, 154. o.

³⁶² HÓMAN 1938a, 451. o.

³⁶³ HÓMAN 1938a, 454–455. o.

³⁶⁴ MA, 448–451. o.

³⁶⁵ MA, 443–444., 448–451. o.

³⁶⁶ MA, 451–455. o.

Több privilégium bevezető része utal arra is, hogy maguk a *hospesek* kérték a szabadságlevél kiállítását. Közjogi értelemben ez nyilvánvalóan nem köti az uralkodót, az oklevelek szövegezése is kifejezi, hogy a király kegyesen, esetleg észszerű megfontolásból, de közjogi szempontból mindig önállóan, saját akaratából ad kiváltságlevelet. Példának okáért a beregszásziak 1247. évi, valamint a dobronyaiak és bábaszékiek 1254. évi oklevele is úgy fogalmaz, hogy azok a király színe elé menve alázatosan kérték korábban már biztosított szabadságaik kiváltságlevelében történő megerősítését.³⁶⁷ 1257. évi privilégiumuk szerint a jasztrebarszakaiak a petriniai és a szamobori vendégekkel azonos szabadságokat kértek és kaptak, míg a soproniak 1277-ben „alázatosan könyörögve kérték” IV. Lászlót, hogy azokban a – korábbi okleveles forrásban fenn nem maradt – szabadságokban erősítse meg őket, amelyeket Béla nagyapja és István apja engedélyeztek nekik.³⁶⁸

Olyan utalásokat is találunk e forrásokban, amelyek arra mutatnak, hogy a *hospes*kiváltságot mindenkinek tiszteletben kell tartania, végső soron pedig a későbbi uralkodók is elismerik azokat. Az örök érvényesség igényét fejezik ki például a „senki vissza ne vonhassa”, „szilárdak és sértetlenek maradjanak örökre”, „ép és visszavonhatatlan maradjon”, „ép és háborítatlan maradjon” fordulatok is.³⁶⁹ A nyitraiak 1248. évi oklevele a király által biztosított szabadságokat „nekik és utódaiknak örökre” címmel vezeti be, majd a *corroboratio* az „örök érvényesség erejével bírjanak” kitéttel erősíti meg; a zágrábiak 1266. évi kiváltságlevelében pedig a király a későbbi uralkodókra is utalva kifejezetten úgy fogalmaz, hogy a kiváltságokat „utódainkkal és alattvalóinkkal sérthetetlenül tiszteletben kívántuk tartatni”.³⁷⁰ A korábbi kiváltságokat tiszteletben tartó királyi rendelkezést is több forrás példázza: IV. Béla a boroskrakkói és magyarigeni vendégek 1238. évi oklevelében megerősíti a valamelyik – nem nevesített – elődje által azoknak juttatott birtokadományt, a pestiek és a korponaiak 1244. évi privilégiumaiban egyaránt azok korábbi, elveszett kiváltságleveleire utal, míg a soproniak 1277. évi és a gölnicbányaiak 1290. évi oklevelei visszautalnak a IV. Bélától és V. Istvántól kapott – oklevélben fenn nem maradt – kiváltságokra.³⁷¹

Több *hospes*privilégiumban – jellemzően az *arenga* részben – olvashatók a királyi akaratot, lényegében a törvényhozást észszerűen befolyásoló, nem közjogi korlátot jelentő politikai-társadalmi körülményekre történő utalások is. 1247-ben a beregszászi vendégek kiváltságlevele sommásan rögzíti: „hogy a király tekintélye megerősítették, szilárd egyensúlyon kell alapulnia”.³⁷² Ennek az egyensúlynak ékes példája lehet a körmendi *hospesek* 1244. évi szabadságlevele, amely szerint „mivel nem fér kétség ahhoz, hogy a beköltöző vendégek hű szolgálatából a királynak és országnak megannyi haszna származik, ezeknek a szabadságát a királyi adakozásnak hathatósabban kell részesítenie kegye bőségében, hogy az itt lévők örüljenek annak, hogy betelepültek, és a távoliak könnyebben szánják rá magukat arra, hogy jöjjenek”.³⁷³ Rövidebb, de hasonló felvezetés olvasható a nagyszombatiak 1238. évi oklevelében is: „a királyi fenségre nehezedik a feladat, hogy a szétszóródottakat összegyűjtse és az összegyűlteket megőrizze, és hatalmának alárendelt népét valamely jogait nekik átengedvén nyugodt békében ápolja”.³⁷⁴ A hű szolgálatokat célzó vagy jutalmazó juttatásokra utal a pestiek 1244. évi és a nyitraiak négy évvel későbbi oklevele is. Előbbi szerint „mivel a népek sokaságában a királyok és fejedelmek dicső tetteire rendkívüli módon figyelnek, méltán határozta el a királyi fenség, hogy nagyobb engedményekben részesíteti alattvalóit, hogy a nép

³⁶⁷ MA, 471–472., 482–484. o.

³⁶⁸ MA, 496–497., 545–548. o.

³⁶⁹ MA, 448–455., 466–469. o., HO VI., 42–43. o.

³⁷⁰ MA, 498–499., 507–512. o.

³⁷¹ MA, 447–448., 466–469., 545–548., 613–614. o., CD IV/1., 329–331. o.

³⁷² MA, 471–472. o.

³⁷³ HO VI., 42–43. o.

³⁷⁴ MA, 444–447. o.

néki szolgálván hűségben és becsben gyarapodjék”, utóbbi szerint pedig „a királyi fenség éles szemmel tartozik megvizsgálni alattvalóinak érdemeit, és azokra az érdemesek megjutalmazásával felelni, hogy azok példáján mások erősebben buzduljanak hűséges szolgálatra”.³⁷⁵ A győriek kiváltságait megerősítő 1271. évi kiváltságlevelében V. István egy további – védelmi – szempontot is kiemel: „miként a népek sokaságában a királyok dicsősége és tisztelete a kormányzással gyarapszik, úgy kell gondoskodni az ország védelme erősségeinek és az alattvalók különféle javainak megőrzéséről”, míg IV. László gölncibányaiaknak adott 1290. évi oklevele szerint: „a királyi fenségre nehezedik, hogy háborgatástól és szükségtől elnyomott alattvalói háborgatását és szükségét irgalmasan enyhítse, és ugyanezeket jogaikban sértetlenül megőrizze”.³⁷⁶

8. Magánszemélyek kiváltság- és adománylevelei

A közületek kiváltságlevelei mellett számos magánszemélynek címzett adomány- és egyéb kiváltságlevél maradt fenn az Árpád-korból. Bár a gyakorlat korábban is működött, az adományozást a XII. század végétől foglalják rendszerint oklevélbe, a királyi adományozás alapvető és konzekvens szabályai pedig a XIII. századtól rögzültek.³⁷⁷ E források között is található hamisítványok, például az 1092. évi keltezéssel, Szent László nevében fellelhető, Kund vezértől származtatott bizonyos Mattai Visa Márton nemesítéséről és királyi adományairól szóló privilégium,³⁷⁸ amelyet Szentpétery Imre egyenesen úgy értékel: „hamis, minden történeti érték nélkül”.³⁷⁹ De a „lovagkirály” nevében íródott, 1095-ös keltezésű oklevél is, amely Estoras Albert érsek és családja – amelynek eredetét az oklevél Krisztus koráig vezeti vissza – címerén látható griff fejére aranykoronát enged helyezni,³⁸⁰ műfaját tekintve – minthogy a címeres adománylevelek századokkal később jelennek meg³⁸¹ – bőven megelőzi korát, és szintén nyilvánvaló koholmány.³⁸²

A magánszemélyeknek szóló kiváltság- és adománylevelek formuláiban a királyi akarat és az örök érvényesség igényének kifejezése, valamint a királyi pecséttel történő megerősítés lényegében azonos a közületek kiváltságleveleiben tapasztalhatókkal. Az érdemi rendelkezések előtt rendre feltüntetésre kerülnek az adományos érdemei, hű szolgálata, amellyel kiérdemelte a királyi adományt, de számos forrás utal az adományos adomány iránti kérelmére is. 1224-ben³⁸³ például II. András Gergely és István ispánoknak adja a hűtlen Domaldnak a Cerea folyótól Zadarig fekvő birtokát azok hű szolgálatai miatt, és mert Domald feldúlta az ő földjeiket.³⁸⁴ 1255-ben IV. Béla azzal a megjegyzéssel erősíti meg Dame és Renold fiainak a Barchan nevű birtokra vonatkozó korábbi adományát, hogy atyjuknak a király „kormányzati feladatok ellátása miatt adósa volt”, míg egy évvel később Kozma és Achilleus ispánoknak a tatárok elleni harcban tanúsított szolgálataikért adja a pozsonyi vártól elvett Bozin nevű földet.³⁸⁵ 1280-ban IV. László Plumow földet adományozza Jakabnak,

³⁷⁵ MA, 466–469., 498–499. o.

³⁷⁶ MA, 526–529., 613–614. o.

³⁷⁷ BÉLI 2000c, 75., 77–78. o., PÁRNICZKY 1940, 30–32. o.

³⁷⁸ CD I., 472–479. o.

³⁷⁹ ÁKOKJ I/1., 10. o.

³⁸⁰ CD I., 488–490. o.

³⁸¹ BÉLI 2000c, 36–37. o.

³⁸² TÓTH G. 2015, 357–358., 367–368. o.

³⁸³ ÁKOKJ I/1., 132. o.

³⁸⁴ ÁÚO VI., 419–420. o.

³⁸⁵ ÁÚO VII., 384–385. o., CD IV/2., 388–390. o.

Pozsony váralja előljárójának a királyhoz hűtlenné vált János pozsonyi ispán elleni fellépése miatt.³⁸⁶

Az adományos érdemei és esetleges kérése mellett e források jellemzően a király jóindulatára és bőkezűségére, az ezt szükségessé tevő jogon kívüli körülményekre és a további hű szolgálat elnyerésének szándékára utalnak. A közületek kiváltságleveleihez mérten ritkábban, de korántsem példa nélkül jelenik meg a tanács közreműködésére utalás. II. András említett, Gergely és István ispánoknak címzett 1224. évi adománya például „valamennyi jobbágyának tanácsára” utal.³⁸⁷ IV. László 1274-ben – tehát törvényes korúvá válása előtt – „báróinak egyetértésével” erősíti meg az előző évben Csák nembeli Péternek tett, Scynche nevű birtokot tárgyazó adományát, 1287-ben pedig – immár a törvényes kort elérve – „minden méltóság, az érsekek, püspökök és bárók egyetértésével és tetszésével” adományozza Bika helységet Osl nembeli Imre fia Gergelynek.³⁸⁸ Ugyancsak IV. László az említett két adomány közötti időben, 1277-ben „minden báró és az ország más nemeseinek jelenlétében tartott közgyűlésen” adja vissza Dénes egykori nádor fiainak Losoncot és más birtokokat, visszavonva ezekre vonatkozó korábbi, Leusták és Folkus fiainak szóló adományát.³⁸⁹ 1295-ben III. András ugyancsak „az ország főpapjainak és báróinak, valamint számos nemesének beleegyezéséből, akaratának és tetszésének megfelelően” adományozza Budey birtokot Pécsi Ivánka fiainak.³⁹⁰ A XIII. századi egyéb forrásokhoz képest feltűnő, hogy IV. Béla a magánszemélyeknek címzett kiváltságleveleinek többségében mintha kerülné a királyi akarat mellett a tanácsra vonatkozó utalást. Ennek hátterében – különösen uralkodásának elején – az apjával és annak adományozási gyakorlatával kapcsolatos ellenérzése, a király és alattvalói kapcsolatának távolságtartóbb megközelítése, az előkelőkkel szembeni meglehetősen ellenséges hozzáállása állhat,³⁹¹ amiből ugyan az országnak a tatárjárást követő újjáépítése során kénytelen volt alább adni, személyisége azonban aligha változott meg teljesen.

A magánszemélyek javára szóló királyi oklevelek között nem csak birtokokra és azokhoz kapcsolódó jogosítványokra vonatkozó adományokat találunk. 1185-ben III. Béla leánya dajkájának szolgálatai miatt, minthogy „a királyi fenség iránti engedelmességben hűségesen megizzadókat illő a királynak jutalommal örvendeztetni”, annak fiait – pontosabban meg nem jelölt – szabadságukban megerősíti, fivéreit pedig écsi birtokuk megerősítése mellett a győri vár szolgálatából a várjobbágyok sorába emeli; 1204-ben pedig Imre az erdélyi szászok között élő *latinus* Jánost leszármazottaival együtt azok kötelezettségei alól „királyi szívességből” felmenti és lényegében a nemességgel azonos szabadságot biztosít nekik.³⁹² IV. Béla 1247-ben zagoriai Tamás fia Farkasnak a tatárjárás idején tett szolgálataiért megengedi, hogy a földjén építeni kezdett várat felépítse, majd azt ő és leszármazói szabadon bírassák.³⁹³ Egy 1265. évi oklevél arról számol be, hogy IV. Béla a priaszai várjobbágyokból többeket a királyi serviensek közé emelt, és felhívta az ispánt, hogy a királyi küldött mellé embert adva gondoskodjon birtokaik elkülönítéséről.³⁹⁴ 1277-ben pedig hű szolgálataikért IV. László több királyi tárnokot emel a királyi serviensek sorába.³⁹⁵

³⁸⁶ ÁÚO IV., 217–218. o.

³⁸⁷ ÁÚO VI., 419–420. o.

³⁸⁸ ÁÚO IV., 37–39., 293–294. o.

³⁸⁹ HO VII., 164–166. o.

³⁹⁰ ÁÚO V., 122–123. o.

³⁹¹ DÜMMERTH 1980, 415–418. o., KRISTÓ 1976, 86–91. o.

³⁹² ÁÚO I., 78., 91–92. o.

³⁹³ ÁÚO VII., 224–225. o.

³⁹⁴ ZO I., 50. o.

³⁹⁵ ÁÚO IV., 84. o.

9. Egyéb oklevelek

Fennmaradtak olyan Árpád-kori királyi oklevelek is, amelyek jellege, formája, tárgyköre valamelyest különbözik az előző kategóriákba sorolható oklevelektől, azonban ezekben is gyakran megjelenik a normatív erővel bíró királyi akarat.

Béli Gábor tágabb értelemben a dekrétumok közé sorolja III. Béla 1181. évi oklevelét, amelyben megerősíti a Marcell prépost felesége, Froa asszony és Farkas nádor közötti, Froa asszony által korábban még az ispotályosoknak szánt Szeles birtokot tárgyazó adásvételt.³⁹⁶ A forrás szerkezete, nyelvezete és szövegrészeinek érdemi tartalma alapján a megerősítő záradékok és az oklevélben foglalt megsértésének jogkövetkezményeit megelőzően három főbb szövegrész különíthető el. A harmadik rész tartalmazza a vitás jogügylet leírását és megerősítését, az első rész pedig – ahogy Béli Gábor is megjegyzi³⁹⁷ – egy szokványos *arenga*, amely általánosságban, filozófiai érveléssel mondja ki, hogy az emberi természetből fakadó felejtés okán a fontosabb ügyeket célszerű írásban rögzíteni. A legnagyobb jogtörténeti jelentőséggel az egyetlen mondatból álló második egység adja, amelyben a király – az *arenga* általános megfogalmazásától stílusában is jól megkülönböztethető módon – kifejezetten a normativitás szándékával és a jövőre nézve mint szükségeset, elrendeli, hogy a király jelenlétén tárgyalt minden ügyet írás bizonyosságával erősítsenek meg. Bár az oklevél további szövege a konkrét jogügyletre vonatkozik, e mondatnál a király a jövőre nézve állapít meg olyan kötelező szabályt, amely egyaránt érint és kötelez az írásba foglalásban közreműködni köteles minden személyt és mindenkit, aki ügyével a király jelenlétére megy, vagy más által oda vitt ügyben érintett. E rendelkezés mind kötelező erejében, mind a címzettek körére nézve, mind pedig horderejénél fogva valóban megfeleltethető a szokásosan dekrétumnak nevezett források rendelkezéseinek jellegével. A király előtti ügyletek kötelező írásba foglalása pedig kiemelkedő jelentőségű lépés abban a folyamatban, amelyben a királyi oklevelek kiadása a királyi kápolna ügyköréből egy lényegében a hivatali írásbeliség és közhitelesség központi szervévé váló hivatalhoz, a királyi kancelláriához kerül át, és amely rendelkezés évszázadok távlatából szemlélve a jogtörténet-tudomány számára az egyik legfontosabb Árpád-kori uralkodóvá teszi – az utókor által olykor méltatlanul, de legalábbis ellentmondásosan kezelt – III. Bélát.³⁹⁸

A dekrétumokhoz sorolja Béli Gábor II. András és Jakab pápai legátus 1233. évi, a beregi erdőben kötött megállapodását is, minthogy megjelenési formáját tekintve ez is kötelező erejű királyi akaratnyilvánítás, amelynek végső formája néhány pontban el is tér a pápa (és legátusa) eredeti követeléseitől.³⁹⁹ Ennek előzményét Pauler Gyula abban látja, hogy miután a király nem tartotta be az 1231. évi Aranybullában (és az egyháziak szabadságairól szóló 1222. évi oklevelében⁴⁰⁰) tett ígéreteit, Róbert esztergomi érsek 1232 elején kimondta az országra a pápa nevében az *interdictumot*, mire a király legátus küldését kérte a pápától az ellentétek elsimítása és az *interdictum* feloldása, illetve személye kiközösítésének elkerülése végett.⁴⁰¹ A pápai legátussal történt megállapodás⁴⁰² alapján II. András megesküszik a Szent Evangéliumra, hogy az oklevélbe foglalt ígéreteit és rendelkezéseit ő és utódai is megtartják, azt semmilyen módon meg nem sértik, továbbá azok megtartását minden alattvalójának is megparancsolja, és ígéretet tesz az egyezményt megsértők megbüntetésére. Az egyezmény –

³⁹⁶ CD II., 198–201. o., BÉLI 2000b, 37. o.

³⁹⁷ BÉLI 2000b, 37. o.

³⁹⁸ KIRÁLY 1981, 31–33. o.

³⁹⁹ BÉLI 2000c, 26. o., BÉLI 2018a, 184–185. o.

⁴⁰⁰ BÉLI 2018a, 180. o.

⁴⁰¹ PAULER 1899, I. k. 113–117. o., SZOVÁK 2022, 48–50. o., ZSOLDOS 2022a, 214–218. o.

⁴⁰² MA, 436–442. o.

főleg a keresztényeknek a zsidókkal és szaracénokkal szemben többletjogokat biztosító, a keresztény egyház és az egyházi bírászkodás jogait megerősítő, valamint az egyházi sójvédelmeket rendező – érdemi rendelkezéseit rendre a királyi akaratot kifejező szóalakok vezetik be. A megerősítő záradék meghatározza a király és fiai, valamint az ország egyházi és világi méltóságai által az egyezményben foglaltakra leteendő eskü szövegét, majd utal arra, hogy közülük többen a királlyal együtt a beregi erdőben le is tették esküjüket.

Ehelyütt érdemelnek külön említést a Horvátország és Dalmácia elfoglalását követően keletkezett olyan privilégiumok is, amelyekben a magyar király nem saját vagy valamely hazai elődje által adott kiváltságot vagy adományt erősít meg, hanem az uralom alá vont területen korábban érvényben volt jogot ismer el és tart fenn. Fejér György közöl egy 1108. évi keltezésű oklevelet, amely szerint Kálmán több egyházi és világi előkelővel – tulajdonképpen tanácsával – együtt eskü mellett megerősíti Trau lakóinak korábbi szabadságait, továbbá 1111. évi keltezéssel közöl egy ugyancsak Kálmán nevében íródott, az arbei egyház Cresimir horvát királytól nyert birtokait megerősítő oklevelet.⁴⁰³ Mindkét forrásban a normatív erőt kölcsönző királyi akarat kifejezése és a megerősítő záradék a hazai forrásokhoz igen hasonló, de az oklevelek formuláit a dalmát szerkezeti formákkal vegyíti a szövegezésük.⁴⁰⁴ Amíg azonban Fejérpataky László mindkét forrás hitelessége mellett érvel, az arbei egyház kiváltságlevelének hitelessége mások szerint vitatható, az feltehetően XIII. századi hamisítvány.⁴⁰⁵ Fejérpataky hitelesnek fogadja el II. István 1124. évi oklevelét is, amelyben megerősíti a Kálmán által a trauiaknak és a spalatoiaknak adott korábbi kiváltságokat,⁴⁰⁶ ő is hamisítványnak tartja azonban a spalatoei érsekség ugyancsak Kálmán nevében, 1103. évi keltezéssel készült privilégiumát.⁴⁰⁷

Amíg III. Bélának a király előtti ügyek kötelező írásba foglalását elrendelő oklevele és a beregi egyezmény tágabb értelemben dekrétum-jellegű forrásnak tekinthetők, a horvát–dalmát területeken kiváltságokat fenntartó és megerősítő oklevelek pedig speciális jellegük mellett is nyilvánvalóan privilégiumok, ha jóval kisebb számban is, de fennmaradtak olyan Árpád-kori királyi oklevelek is, amelyek jellege eltér a szokásosan dekrétumnak vagy privilégiumnak nevezett forrásoktól, mégis megjelenik bennük a mindenkire kötelező erejű, normatív királyi akarat kinyilvánítása. Ehelyütt nem vizsgálva azokat a forrásokat, amelyekben a király jogvitában vagy deliktum miatt, lényegében bíróként jár el, csupán az alábbi példa álljon itt.

Wenzel Gusztáv közlésében 1286. évi keltezéssel a kegyelemhez hasonló, de az érintett halála miatt már a törvényes örökösök és az illetéktelen jogszerzők és jogutódaik helyzetét, valamint közvetve a korábbi oklevelekben tűrésre, tartózkodásra kötelezetteket érintő – rendelkezést tartalmaz IV. László oklevele, amelyben visszavonja és érvénytelennek nyilvánítja a Gutkeled nembeli Joachimot hűtlennek bélyegző minden korábbi rendelkezését és az ennek nyomán kiadott minden privilégiumát: „minden kiváltságunk és levelünk, amelyek ha ilyesféle tettek miatt a mondott Joachim mester ellen irányultak, visszavonassanak, és akárhol mutatják be őket, erejük ne legyen, hanem teljesen érvénytelennek és visszavontnak tekintsék őket”.⁴⁰⁸ E forrást Fejér György két helyen is 1280. évi keltezéssel közli,⁴⁰⁹ Szentpétery Imre kritikai jegyzéke pedig 1284-re datálja, de eme ellentmondás okaként nem veti fel annak esetleges

⁴⁰³ CD II., 45–46., 56–58. o.

⁴⁰⁴ FEJÉRPATAKY 1892, 79–82. o.

⁴⁰⁵ FEJÉRPATAKY 1892, 19., 73., 77–82. o., ÁKOKJ I/1., 15., 17. o.

⁴⁰⁶ CD II., 80–81. o., ÁKOKJ I/1., 19. o., FEJÉRPATAKY 1895, 26–28. o.

⁴⁰⁷ CD II., 39–40. o., ÁKOKJ I/1., 14–15. o., FEJÉRPATAKY 1892, 19., 73–74. o.

⁴⁰⁸ ÁÚO IX., 444. o.

⁴⁰⁹ CD V/3., 20–21. o., CD VII/2., 82–83. o.

hamisságát, hanem megjegyzi, hogy az eredeti szöveg évszámának utolsó tagja rongálás vagy vakarás miatt szabad szemmel nem látható, de kvarcfénynél a négyes szám rajzolódik ki.⁴¹⁰

10. A király törvényhozó hatalma

Az általánosan kötelező magatartási szabályokat megállapító Árpád-kori írott források vizsgálata alapján kijelenthető, hogy bár a korszak jogi berendezkedése alapvetően szokásjogi jellegű,⁴¹¹ az írott törvények jelentősége korántsem elhanyagolható. E törvények és a királyi hatalomgyakorlás, illetve a királyi jog kapcsolata kettős: a törvény a királyi jog és hatalomgyakorlás egyik megnyilvánulása, ugyanakkor a törvényekben található a királyi jog elemeire, a királyi hatalomgyakorlásra vonatkozó rendelkezések is. Ezek az oklevelek ekként pusztán létezésükkel is utalnak a korabeli törvényhozás létére. Ezen, valamint az *arenga* szövegek és a megerősítő záradékok királyi szabályalkotással kapcsolatos megjegyzésein túl azonban a korabeli jogforrások a törvényhozásra vonatkozóan nem fogalmazzak meg konkrét eljárási szabályokat vagy formai követelményeket.

A mintegy egy tucat terjedelmesebb dekrétum mellett jóval nagyobb az Árpád-korban a privilégiumok száma, amelyek többnyire egyházi vagy világi közületek alapító- vagy kiváltságlevelei, valamint magánszemélyek kiváltságlevelei. Ezek gyakran tartalmaznak királyi adományt, de fennmaradtak kifejezetten adományra – és az ehhez szorosan kapcsolódó jogokra – vonatkozó oklevelek is. Jellemzően ezekben is található olyan formulák, amelyek mindenkit – akár kifejezetten a királyt is – eltiltanak az oklevélben foglalt megsértésétől, általában valamilyen szankció terhe mellett. A királyi adomány sohasem pusztán ajándékozás, hanem immanens és gyakran írásban is kifejezett jogokkal és – a tűrésre, tartózkodásra kötelezettek részéről is – kötelezettségekkel körülbástyázott, a királyi akaratból normatív erőt merítő magatartási norma. Ennél fogva az adománylevelek a dekrétumokhoz és privilégiumokhoz hasonlóan lényegében törvények, azok szokásos osztályozásában pedig a privilégiumokkal mutatnak nagy hasonlóságot.

A dekrétumok és privilégiumok szokásos megkülönböztetése több jogtörténeti munka megközelítésében a formai azonosság mellett tartalmi különbségeket takar.⁴¹² Csizmadia Andor szerint a forrásokban már gazdagabb XIII. században a dekrétum általános jogszabály forrása, míg a privilégium egyesek vagy közületek jogviszonyainak szabályozására szolgál, kivesz valamit az általános szabályok alól, és mint ilyen, *ius singularé*t teremt; majd a rendi képviselő megjelenésével – Kovács Kálmán szerint – előbbi a király és a rendi országgyűlés közös aktusa, míg utóbbi kizárólagosan a királyi akarat megjelenítője.⁴¹³ E különbségtétel azonban igazán csak a rendi állam jogforrási rendszerében mutatkozik meg, az Árpád-korban – az előbb kifejtettek mentén – erősen megkérdőjelezhető.

A XIII. századi dekrétumok a privilégiumok jellegzetességeit is erőteljesen magukon hordozzák.⁴¹⁴ A privilégiumok pedig egy személy vagy közösség jogállásának elsődleges és szembetűnő szabályozása mellett rendre tartalmaznak olyan rendelkezéseket és záradékokat, amelyek címzetti köre túlmutat a kiváltság jogosultján. A *hospes*kiváltságok arra is rávilágítanak, hogy az egymástól független közösségek olyan hasonló, gyakran azonos

⁴¹⁰ ÁKOKJ II/2–3., 338., 368. o.

⁴¹¹ JÁNOSI 1996, 45. o.

⁴¹² CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 63–66. o., DEGRÉ 2009, 126. o., MEZEY 2007, 34–35., 40–41. o.

⁴¹³ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 65., 118–122. o.

⁴¹⁴ BÉLI 2000b, 37. o.

szabadságokat nyernek – olykor másik közösség jogának adományozására is sor kerül –, hogy jogállásuk egymáshoz igen hasonlóvá válik, így különbségeik ellenére is olyan kiterjedt szabályrendszert alkotnak, amely kifeszíti a *ius singulare* kereteit.

A jogalkotó kérdése ugyancsak érdemel néhány megjegyzést. A források alapján az Árpád-kor egészében a magatartási szabály normatív erejének minden esetben szükséges és az oklevelekben is kifejezett forrása a királyi akarat. Már a legkorábbi időkben működik a világi és egyházi előkelők, a királyi udvar, majd az ország nagyobb tisztviselői közül esetileg összeálló, állandó szervezet nélküli tanács, és király jelentősebb ügyekben rendre utal e tanács vagy valamely jelentősebb történelmi szituációban eseti jelleggel alakult népesebb gyűlés, illetve zsinat közreműködésére, ezek szerepe azonban – ha az oklevelekben olykor kvázi-döntéshozóként feltüntetve jelennek is meg – lényegében azonos: konzultatív, a döntés indokolását szolgáló és legitimitációját erősítő jellegű. A dekrétumok és a privilégiumok között azonban a tanács szerepe tekintetében szembevetendő különbség még nem mutatkozik. A dekrétumok szövege jellemzően utal a tanács vagy nagyobb gyűlés közreműködésére, azok hangsúlyos eleme – különösen a XIII. század közepéig – egyértelműen a királyi akarat. Ugyanakkor privilégiumok szövegében is – magánszemélynek címzett oklevélnél ritkán, egyházi és világi közületek esetén gyakrabban – megfigyelhető a tanácsra utalás.

A források alapján – egyetértve Degré Alajossal és Béli Gáborral – kijelenthető, hogy az uralkodó kezdetben a tanács véleményét sem kikérni, sem figyelembe venni nem köteles, a tanács a király jogalkotó hatalmát közjogilag még nem korlátozza, 1267 előtt bizonyosan nem rendelkezik tényleges hatáskörrel a jogalkotásban.⁴¹⁵ Ez egybecseng Bartoniek Emmának a középkori Európa tekintetében általánosan tett megállapításaival is, miszerint a király a tanácsába meghívhat mindenkit, akiben megbízik, a meghívott pedig köteles megjelenni és megjelenésével, tanácsaival részt vállalni a kormányzás felelősségében, a király azonban nem köteles a tanácsokat követni, sőt, kezdetben még kikérni sem.⁴¹⁶ A XIII. század utolsó harmadától legalább a bárók szűkebb köre egyre inkább a közhatalom részeseként, a jogalkotás közreműködőjeként jelenik meg, a tanács ténylegesen mindinkább befolyásolja és erősíti a király akaratát, így *de facto* tényezővé válik a jogalkotásban.⁴¹⁷ III. András dekrétumaiban ez minden előbbinél élesebben mutatkozik meg, Mezey Barna szerint ő már egyenesen a rendivé váló társadalom elemeinek részvételével tartott országgyűléseken hozta dekrétumait, az ország előkelőinek ellenőrzése mellett, a bárók és főpapok hozzájárulásával.⁴¹⁸ De még ez a megközelítés is úgy fogalmaz, hogy a király „hozza meg” a dekrétumot. Az ugyanis Szent Istvántól III. Andrásig egyértelműen kijelenthető, hogy a tanács vagy bármilyen gyűlés sem önállóan, a király nélkül, sem a király akaratára ellenében törvényt nem alkothat. Bárkivel konzultál az uralkodó, és bármennyire befolyásolják ténylegesen a döntését, hatalmának ez közjogi értelemben még nem képezi korlátját – az 1298. évi dekrétum előtt biztosan nem, ezen alapuló érdemleges gyakorlat pedig az Árpád-kor hamarosan bekövetkezett végéig már nem alakulhatott ki. A kötelező magatartási szabály normatív erejének forrása mindig a királyi akarat és ennek kinyilvánítása, ekként a rendi országgyűlés kialakulása előtt dekrétum és privilégium között nem tehető lényegi különbség, e törvények lényegi eleme egyaránt a király akaratára,⁴¹⁹ ő a jogalkotó hatalom kizárólagos, majd lényegi letéteményese, aki közjogi értelemben korlátlanul dönt a forma és a tartalom

⁴¹⁵ DEGRÉ 2009, 81. o.

⁴¹⁶ BARTONIEK 1933, 31. o.

⁴¹⁷ BÉLI 2000b, 39. o.

⁴¹⁸ MEZEY 2003, 56. o.

⁴¹⁹ BÉLI 2000b, 40–43. o.

tekintetében. Dekrétum és privilegium törvényi ereje tehát egyforma,⁴²⁰ az Árpád-kor törvényei megnevezésének szokásos megkülönböztetése inkább csak irodalmi hagyomány.

A fentiekből kiindulva a királyi akarat mentén látom megválaszolhatónak azt a kérdést is, amelyet a személyes királyság Árpád-kor végéig – vagy akár azon túl⁴²¹ – történő kiterjesztése és a királyi (személyes) hatalomnak a történészek által sokszor fejtegetett, az Árpád-kor végéhez közeledve mindinkább megfigyelhető, és legfeljebb rövid fellángolások által megakasztott gyengülése⁴²² közötti látszólagos ellentmondás vet fel. Arról van szó, hogy a király tényleges hatalmának, a személyes szándéka és motivációi szerinti döntések lehetőségének pillanatnyi, időszakos vagy akár tartósabb megingása, gyengülése mennyiben maradt a ténylegesség, az uralkodó mozgásterének az aktuális viszonyok közötti észszerű beszűkülése szintjén, vagy megmutatkozott-e – és ha igen, mennyiben – a királyi hatalom közjogi alapjai és háttere tekintetében. Röviden: csak a király tényleges (személyes) hatalma vagy közjogi hatalma is csökkenésnek (esetleg hanyatlásnak) indult?

Úgy vélem, a már Szent István korában is működő királyi tanács léte önmagában még nem jelenti a királyi hatalom korlátozását. Nemzetközi összevetésben is kimutatható, hogy a korai feudális államszervezetekben általános az uralkodó mellett működő, a nemzetiségi társadalom tanácsából kialakult, de immár az ország legfontosabb tisztségviselőiből álló tanács, amelynek véleménye közjogilag nem köti az uralkodót, az mégis kénytelen figyelembe venni tanácsát, mert akaratának végrehajtást általuk tudja biztosítani.⁴²³ Egyes álláspontok szerint a királyi hatalom a birtokadományozás folytán már Szent István után száz évvel a hanyatlás jeleit mutatja, majd a birtokok, valamint a hadi, a törvénykezési és a pénzügyi jogok osztogatása miatt a királyi hatalom mellett valóságos magánhatalmak keletkeznek, mivel az egyesek által kapott jogokkal szemben nem áll valódi hűbéri kötelezettség.⁴²⁴ A királyi hatalom gyengülésének leírásai gyakran érvelnek a XIII. századi dekrétumok keletkezési körülményeivel és rendelkezéseivel. Eszerint a királyi birtokadományozás mértéktelensége a birtok-arisztokrácia elhatalmasodásához vezetett, és ennek nyomán indult a nemesség törekvése a királyi hatalomgyakorlás alkotmányos korlátozására és alkotmánybiztosítékok megszerzésére, ami az Aranybullákban és III. András törvényeiben csúcsonyult ki.⁴²⁵ E törekvések azonban az Árpád-kor végéig sem tudnak eljutni arra a szintre, hogy a törvények normatív erejét adó királyi akaratot kikerülve, önállóan közhatalmat gyakoroljanak. Még a sérelmeik által többször egy táborba állított királyi *serviensek* (majd nemesek) és egyházi előkelők együttesen sem közjogi értelemben kényszerítik akaratukat a királyra, követeléseiket mindenkor a királyi akarat emelheti törvényerőre. A XIII. század dekrétumai kapcsán ki kell emelni azt is, hogy e nem csekély privilegialis jelleget is hordozó törvényeknek a kedvezményezettek jogállását, kiváltságait erősítő rendelkezései vagy csak a korábbi gyakorlatot ismerték el, vagy igen visszafogott mértékben jutottak érvényre.⁴²⁶ Másfelől – amiről az elemzések gyakran megfelelkeznek – e források kedvezményezettjei jogainak rögzítése nemcsak azt jelöli ki, hogy ők mit várhatnak az uralkodótól, hanem meghatározza és megerősíti mindazt, amit a király követelhet, illetve aminél a királyi hatalom (és -jog) nem szenvedhet nagyobb csorbulást.

⁴²⁰ DEGRÉ 2009, 126. o.

⁴²¹ DEGRÉ 2009, 73. o.

⁴²² Lásd egyebek mellett: ASZTALOS–PETHŐ 1934, 51–86. o., DÜMMERTH 1977, 389–504. o., ECKHART 1935, 76–105. o., ELEKES 1964, 94–108. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 217–251. o., HANÁK 1986, 41–43. o., KRISTÓ 2007, 197–223., 263–276. o., MARCZALI 1998, 138–183., SZEKFŰ 1917, 53–66. o.

⁴²³ HORVÁTH P. 1991, 78. o.

⁴²⁴ KÖTSKY 1918, 20–21. o.

⁴²⁵ KÖTSKY 1918, 21–22. o.

⁴²⁶ MARCZALI 1998, 182. o.

De még ha a királyi hatalom közjogi alapjainak gyengülését kétségbe is vonjuk, nem lehet szó nélkül hagyni azt, hogy a XIII. századi dekrétumok valóban rámutatnak a világi és egyházi előkelők többé-kevésbé egységes fellépését lehetővé tevő szerveződésének kezdeteire, valódi – és közjogi – rendekké alakulásuk előzményeire. Amit ugyanis a történeti irodalom és a köznyelv gyakran az Árpád-kori királyi hatalom gyengülésének aposztrófál, az e hatalomnak – és a királyi jog szegmenseinek – ugyan még közjogi értelemben az uralkodó akaratán nyugvó, észszerű belátásán alapuló és általa szentesített, de ténylegesen a politikai és gazdasági körülmények által előidézett, szükségszerű önkorlátozása.

Látható az is, hogy bár a király akaratára a korábbi törvényt felülírhatja, az uralkodók saját rendelkezéseik vonatkozásában elvárják, de rendszerint a régebbiek tekintetében is elfogadják a törvény tartós (örök) kötelező erejét. Az uralkodó elődökre és rendelkezéseikre történő – a nagyobb legitimitációt szolgáló vagy az esetleg feledésbe merülni látszó korábbi jogot megerősítő – gyakori utalások mellett említésre méltó az is, hogy a királyi oklevelek – hasonló okokból – gyakran utalnak a régtől való szokásra, vagyis a szokásjog íratlan törvényeire is. Kijelenthető ugyanakkor az is, hogy a király törvényhozó hatalma a szokásjog érvényesüléséhez viszonyítva nem kivételes, mert bár a jogi normák többségét még a szokásjog hordozza, az Árpád-kori dekrétumok és privilégiumok – e dolgotban is bőségesen szemlézett – tartalmából egyértelműen látszik, hogy a király törvényalkotó joga nem szorítkozik a szokásjog szabályainak megerősítésére vagy hézagainak kitöltésére és a teljesen új jelenségek szabályozására. A király tehát – isteni legitimitációjával megerősített – törvényerejű akaratával akár el is térhet a szokástól, így lényegében az ő rendelkezéseitől függ, hogy mely kérdésekben hoz (új) törvényt, és melyekben hagyja tovább érvényesülni a szokásjogot. Ennek felismerésében pedig nem vezethet tévútra az írásban fennmaradt törvények – legalábbis a dekrétumok – csekély száma, mert a magatartási szabályt meghatározó és kellően kinyilvánított, de csak szóban kihirdetett királyi akarat éppúgy törvény, fennmaradása pedig – a konkrét törvényhozói aktus elfeledése esetén is – éppen úgy biztosított, hogy a jogkövetés során mintegy szokásjogi szabályként él tovább.

Mindezek alapján igazolhatónak látom, hogy az ország jogi normák általi kormányzásában a központi szerepet és minden más feladat- vagy jogkör eredőjét és beszámítási pontját az Árpád-kor végéig az uralkodó jelenti, aki az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátok mellett – közjogi értelemben elvileg korlátlan, de az isteni jog és a régi törvények (és szokásjog) által valamelyest keretek közé szorított⁴²⁷ törvényekkel kormányozza országát.⁴²⁸

⁴²⁷ HÓMAN 1938, 129–133. o.

⁴²⁸ ECKHART 1935, 38–39. o., KRISTÓ 2007, 96. o., MARCZALI 1998, 65–68. o., SZEKFŰ 1917, 36. o.

VI. Kormányzás, igazgatás

A rendszerelméleti keretben gondolkodva, a szabályalkotó funkció mellett léteznie kell szabályvégrehajtó, illetve -működtető funkciónak is. Az újkori közjogelméletben az államhatalmi ágak elválasztásának klasszikus törvényhozás–végrehajtás–igazságszolgáltatás hármasság rendszerében⁴²⁹ ez a végrehajtó hatalom működése, a kormányzás, (köz)igazgatás.

Az Árpád-korban a mai értelemben vett közigazgatásról, különösen annak szolgáltató oldaláról még nem beszélhetünk. Nyilvánvaló azonban, hogy a törvényhozástól eltérően a végrehajtó-igazgatási funkció egészét az uralkodó nem lehet képes egy személyben gyakorolni, ezért szükség van olyan intézményekre és tisztségviselőkre, amelyek és akik ellátnak bizonyos igazgatási feladatokat, gyakorlati érvényt szerezve az írott és szokásjogi törvényeknek. Funkciójuk azonban még korántsem a köz elvont kategóriájának szolgálata, hanem a királyi akarat érvényre juttatása, a király országának, a kialakuló államnak a működtetése. A források alapján már a legkorábbi időkben ilyennek tekinthető a vármegye és az ispán,⁴³⁰ de a világi igazgatás szervei az egyházi igazgatással is szoros kapcsolatban működnek.⁴³¹ Ezt az összefonódást példázza Szent István első törvényének rendelkezése, hogy a falusi előjárók a papok és az ispánok utasításai szerint parancsolják meg a vasárnaponkénti templomba járást a maguk illetékességében.

Amíg napjainkban a közigazgatás működésének fontos eszközei, jellegzetes dokumentumai az alaki jogforrások közé tartozó rendeletek, továbbá a normatív és egyedi utasítások, valamint a normatív határozatok, addig az Árpád-korban ezek kialakulásának nyomait még nem fedezhetjük fel. Az előbbieken vizsgált, a korabeli törvényhozás termékeinek tekinthető források mellett nagyobb számban egyedi jogvitákat és jogsérelmeket rendező, lényegében bírói döntésnek tekinthető forrásokkal találkozunk. Kisebbszámban fennmaradtak azonban olyan oklevelek is, amelyek valamiféle igazgatási tevékenység működéséről tanúskodnak vagy azzal összefüggésben keletkeztek. Ilyenek például az egyedi ügyben elrendelt határjárásokról szóló jelentések, mint a pécsi káptalan 1261. évi jelentése Izsep birtok határainak a király által elrendelt megjárásáról, vagy Apor pozsonyi ispán 1291. évi levele a neki bemutatott királyi oklevél alapján az Apka nevű föld pozsonyi várjobbágyok részére történt kiadásáról.⁴³²

A király jogosítványai körében a jogirodalom rendre kiemeli igazgatási jellegű elemeket, mint a királyi, majd országos tisztségviselők kinevezése és elbocsátása,⁴³³ de abban is egyetértés van, hogy a feudális (nak nevezett) államban a végrehajtás központi irányítása is a monarcha kezében összpontosul, teljes körű intézkedési lehetősége van a kormányzatban.⁴³⁴ Amíg azonban napjainkban az igazgatás fontos eszköze a törvénytől alacsonyabb szintű, a törvények által kötött, de a címzettek széles körére kiterjedő, általános jellegű jogszabályok, rendeletek alkotása, addig az Árpád-kori királyi oklevelek alapján kijelenthető, hogy e korban az igazgatás területén a királynak a törvényalkotástól elkülöníthető rendeletalkotó gyakorlata nincs. Ennek oka a személyes királyság korában kézenfekvő. A jogalkotó személyének azonossága még nem zárna ki azt, hogy a király törvényt és rendeletet is alkothasson, ha például eltérő eljárásban és más-más absztrakciós szinten teszi ezt, és a törvények általános kereteket, korlátokat szabnak a rendeletek tartalmának. Az elsődlegesen a királyi uralom

⁴²⁹ PETRÉTEI 2009, 164–165. o.

⁴³⁰ PAULER 1899, I. k. 57–58. o.

⁴³¹ HÓMAN 1938b, 208–209. o., KRISTÓ 1988, 208–235. o.

⁴³² ÁÚO VIII., 16–17. o., ÁÚO X., 70. o.

⁴³³ DEGRÉ 2009, 73. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁴³⁴ MEZEY 2003, 95. o.

érvényesítését szolgáló, praktikus jogalkotás korában azonban ilyen dogmatikai háttér és absztrakciós szintek még nem jelennek meg, a király normatív tartalmú, magatartási szabályt meghatározó akarata megjelenési formájától függetlenül törvény, az mindenkor és mindenkire nézve teljes kötelező erővel bír. Már e kvázi-definícióból következik, hogy a király fogalmilag nem alkothat a törvénynél alacsonyabb szintű jogszabályt. A törvények végrehajtásának szabályozására szolgáló királyi rendeletek vagy pátensek kiadása egyébként is jóval később, a XVII. század végén válik gyakorlattá, általános szabályozásuk pedig még későbbi, azt az 1791. évi 12. törvénycikk tartalmazza.⁴³⁵

A fentiek fényében, bár Szent Istvánban a törvény és a rendelet megkülönböztetésének gondolata nyilvánvalóan fel sem merült, újabb értelmezést nyerhet első dekrétuma előljáró beszédének a törvények általi kormányzásra vonatkozó fejtegetése, miszerint „minthogy minden nemzet a saját törvényeit alkalmazza, ezért mi is, Isten akaratából kormányozván országunkat [...] elrendeltük népünknek, hogyan éljen tisztességes és háborítatlan életet, hogy amiképpen isteni törvények gazdagították őket, hasonlóképpen világiak alá is vétessenek”. Ez ugyanis ténylegesen azt jelenti, hogy az ország igazgatásának központi, királyi döntései lényegében a törvény formájával és erejével azonosak. Ennyiben a központi igazgatás formáisan alig (vagy nem is) különbözik a törvényhozástól. Ebből pedig az is következik, hogy a központi igazgatás jelentősebb kérdéseiben a királyi tanács ugyanolyan (konzultatív és legitimációt erősítő) szereppel bírhat, mint a törvényhozásban.

Már az Árpád-kori törvények előbbi vizsgálata alapján előre kell bocsátani, hogy azokban sem általános (állam)igazgatási eljárási szabályok leírásával, sem az igazgatási feladatot (is) ellátó tisztségviselők vagy közösségek (például a vármegyék vagy a *hospes*közösségek) működésének általános és átfogó leírásával nem találkozunk. Kazuisztikus jelleggel azonban számos oklevélben kimutathatók a végrehajtó funkció működési körébe tartozó, a kormányzással, igazgatással összefüggő szabályok – egyebek mellett a király által elrendelt vagy engedélyezett iktatások, határjárások, a birtoktestek elkülönítése⁴³⁶ –, egyes jelentősebb ügykörök pedig – mint látni fogjuk – felbukkannak a szokásosan dekrétumnak nevezett forrásokban is. Nem ritka az sem, hogy nem is (csak) az oklevél érdemi rendelkezéseiből, hanem a bevezető és megerősítő szövegrészekből következtethetünk a korabeli igazgatás szereplőire és működésükre.

1. A királyi udvar mint igazgatási központ

Az Árpád-kor kialakulóban lévő államát rendszerként szemlélve adja magát a kérdés, hogy honnan szerveződik a rendszer mindennapi működése, mi tekinthető a struktúra igazgatási központjának. A patrimoniális berendezkedés és az ennek praktikus megfelelő utazó udvartartás⁴³⁷ jellegzetességeiből adódóan a királyság kezdeti időszakában a mai fogalmaink szerinti fővárosról nem beszélhetünk. A személyes királyság jellegéből pedig észszerűen következhet, hogy az ország igazgatásának tényleges központja a király (és kísérete, udvartartása) mindenkori tartózkodási helyével azonos.⁴³⁸

Szent István legendái a Koppány legyőzésével végződött, feltehetőleg Veszprém-környéki csata kapcsán úgy fogalmazzák, hogy a király ellenségei azért éppen ezen a területen gyűltek

⁴³⁵ BÉLI 2000c, 27. o.

⁴³⁶ Vö. például: ÁÚO VII., 522. o., ÁÚO VIII., 16–17., 270. o., ÁÚO IX., 193–196. o., ÁÚO XII., 590–591. o., HOKL, 137–138. o.

⁴³⁷ KUBINYI 2002, 14. o.

⁴³⁸ MEZEY 2003, 52–53. o.

össze, mert a fejedelem és az udvar ott szokott tartózkodni.⁴³⁹ Amíg Veszprémet szokásosan a királynék városának nevezik, az ennek alapjául szolgáló kapcsolatot teljesen el nem vitatva Zsoldos Attila az Árpád-kori oklevelek keltezése alapján rámutat arra, hogy valójában e források a királynék esetében sem utalnak rendszeres vagy gyakori veszprémi tartózkodásra.⁴⁴⁰ A királyi udvar kapcsán méginkább kétséges volna annak székhelyeként Veszprémet megjelölni.

Már Szent István második dekrétuma említést tesz a királyi udvarról (*curia regis*), amikor az udvarban szolgálók tanúságtételét szabályozza. Nagyobb jelentőségű azonban Szent László úgynevezett harmadik dekrétumnak a nádorra vonatkozó cikke, amely egyértelművé teszi, hogy a királynak egy udvara van, és általában ott tartózkodik a nádor, aki az udvar, vagyis a király egyetlen pecsétjét tartja, és minthogy azt nyilván használja is, annak tekintélyével lép fel, tehát ő a király legfőbb udvari szolgáltevéje.⁴⁴¹ A nádornak helyettese is van, és a nádor távollétében ő tartja a királyi pecsétet, amely tehát – mint hatalmi és hitelesítő jelkép, továbbá mint perbe idéző eszköz – elvileg mindig a királyi udvarban kell legyen.

Szent László és Kálmán dekrétumaiban több helyen jelenik meg a királyi udvar, *curia* szóalakban, *regis* jelzővel vagy anélkül és általában az ott folyó bíraskodással összefüggésben, Kálmán első törvényében továbbá az uralkodót illető halastavak visszavétele kapcsán a királyi udvar tekintélye és gazdasági szükségletei kerülnek kiemelésre. Hogy e kifejezést nem csak a királyi rendelkezések megfogalmazásában használják, azt bizonyítja a tarcali gyűlés rendelkezéseihez Albericus által írt előszó, amely a törvény egyfajta előzményeként, indokaként utal arra, hogy Kálmán látta, hogy a királyi udvar tisztelete alábbhagyott.

Szent László úgynevezett első törvényének a királyi udvarban pereskedő felperes távolmaradásáról szóló rendelkezésében megjelenik a királyi palota (*palacium*) is. Ennek pontos jelentésstartalma azonban nem egyértelmű. Nyilvánvaló, hogy az utazó udvartartás által látogatott némely királyi birtokon voltak a király és kísérete elszállásolására (is) szolgáló épületek. Kristó Gyula is felhívja a figyelmet arra, hogy a királyi várbirtokok és udvarbirtokok közül a latinul általánosan *curia* névvel jelölt utóbbiak alkották az udvari szervezetet, és szerte az országban megtalálhatók voltak.⁴⁴² E birtokokon álló épületek azonban nem feltétlenül várak vagy nagyobb, díszesebb paloták, hanem a szó szorosabb értelmében házak. Még 1263-ban is találunk ilyen épületre utalást, amikor a zalakomári *hospesek* privilégiuma arról tudósít, hogy IV. Béla ott korábban házat építtetett magának.⁴⁴³ Így ha elfogadjuk, hogy Szent László törvényében a *palacium* nem feltétlenül jelöl nagyobb palotát, úgy az a király mindenkori szálláshelyeül szolgáló házra, illetve birtokra utalhat, ekként lényegében nem is különbözik a királyi utazó udvartól, illetve a *curiától*. Ha azonban a *palaciumban* feltétlenül a többi királyi (lakó)háztól megkülönböztethető, központi szerepet betöltő palotát feltételeznénk, azoknak száma és helye sem határozható meg egyértelműen. E tekintetben legalább Esztergomra és Fehérvárra kell gondolnunk.⁴⁴⁴ Az egyházi igazgatás központjának ugyanis a kezdetektől Esztergom tekinthető, míg a világi igazgatásban – a koronázás, a törvényt nap és a törvényhozás emlékei alapján – Fehérvár szerepe legalábbis konkurálhat vele. Szent Lászlóról azt írja Pauler Gyula, hogy 1091-ben a király hadaival „Fehérvárról, a magyar állam székhelyéről” indult Horvátország felé.⁴⁴⁵ Esztergom és

⁴³⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37. o.

⁴⁴⁰ ZSOLDOS 2002, 275–276. o.

⁴⁴¹ BÉLI 2011, 54. o.

⁴⁴² KRISTÓ 2007, 150. o.

⁴⁴³ MA, 503–504. o.

⁴⁴⁴ HOLUB 1944, 44–46. o., HÓMAN 1916, 174. o.

⁴⁴⁵ PAULER 1899, I. k. 156. o.

Fehérvár viszonya a történeti irodalomban – a régészeti kutatásokra is figyelemmel – napjainkig sem tisztázott, az is ellentmondások tárgya, hogy melyik településen állhatott olyan épület, amely királyi palotának tekinthető.⁴⁴⁶

A fentiek fényében is érdekes a tarcali gyűlés rendelkezése, miszerint a szabadok dénárjait a maga területén az ispán gyűjti össze századosi kerületenként, majd azt saját emberével elküldi Esztergomba, majd itt történik az adó harmadának visszaosztása az ispánok részére, a dekrétum vámok és adók elosztására vonatkozó rendelkezése szerint. A normaszöveg egyértelműen kifejezi azt a célt, hogy az ispánok vagy századosok az őket illető részt ne vehessék el a király előtt, amiből következik, hogy a beszedett adó Esztergomba küldése lényegében a királynak történő küldést jelenti, tehát legalább ebben az (adó)igazgatási kérdésben az ügyintézés központja Kálmán idején Esztergomban van.

Hogy a király, illetve az országigazgatás székhelyének meghatározása a későbbiekre nézve sem egyértelmű, azt jól mutatja Pauler Gyula leírása III. Béla koráról, miszerint ekkor ugyan Fehérvár a királyi székhely, de Magyarország fővárosa és legtekintélyesebb helye Esztergom, a királyi udvar legfőbb méltóságai is rendre az esztergomi érsek udvarában tűnnek fel.⁴⁴⁷ Mások azt emelik ki, hogy – miként Kálmán első dekrétumában – a vármegyékből érkező adóbevételek elosztása Esztergomban történik, ami – II. András koráig bizonyosan⁴⁴⁸ – az ország pénzügyi központja, és ott a király – pontosan nem ismert célból – házat is kívánt építtetni magának, azonban uralkodása végéig az nem készült el.⁴⁴⁹ Ezzel szemben a III. Béla által életre hívott és oly jelentőssé tett királyi kancellária vezetését – ahogy erre Pauler is utal és a korabeli oklevelekből is nyomon követhető – kezdetben rendre a fehérvári prépost látja el,⁴⁵⁰ amely tendencia egészen az Árpád-kor végéig kimutatható a forrásokban.

Az 1222. és 1231. évi Aranybullákban is pontos helymeghatározás nélkül jelenik meg a *curia*, elsősorban a királyi udvar bírójaként megnevezett országbíróra vonatkozó szabályoknál. II. András második dekrétumában megmutatkozik a XIII. század bővebb okleveles gyakorlatára általában is jellemző két vonás: az „udvar” vagy „királyi udvar” megnevezések mellett felbukkan az udvarunk jelzős szerkezet, és miközben az oklevelek érdemi része a királyi udvart továbbra is *curiának* nevezi, az oklevelek kiadójaként gyakran feltüntetett (al)kancellár megnevezésében a királyi udvarra az „*aulae nostrae*” szerkezet utal. Ennek kapcsán említendő, hogy a „*curia*” és „*aula*” kifejezések pontos jelentéstartalma a középkori forrásokban – bár Zsoldos Attila rámutat, hogy közöttük nyilvánvalóan már az Árpád-korban van valamilyen különbség – nem tisztázott.⁴⁵¹

Végül, III. András 1290. évi dekrétumának bevezető része megemlékezik arról, hogy a király koronázására Fehérváron került sor, amit a király – és az előbbiek fényében az ország kormányzása – székhelyének nevez. Továbbá e dekrétum szerint a király a bárókkal és nemesekkel Fehérváron évente megvitatta az ország állapotát és a főbb tisztségviselők tetteit, hogy hogyan jártak el tisztségükben, és majd e tanácskozás alapján nyerik el jutalmukat vagy büntetésüket. Bár az oklevél a *iudicium* szóalakot tartalmazza, a fehérvári gyűlésen régóta folyó ítélkezés, a bárók és nemesek ügyeinek ítélése⁴⁵² mellett e kitételben alighanem igazgatási jellegű eljárást, a tisztségek viselésének éves felülvizsgálatát láthatjuk. Eme éves gyűlések helyszíne pedig ugyancsak erősíti Fehérvár központi szerepét az igazgatásban.

⁴⁴⁶ ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016, 29–81. o., SZABADOS 2017, 491–494. o.

⁴⁴⁷ PAULER 1899, I. k. 345., 348. o.

⁴⁴⁸ WEISZ 2022, 61. o.

⁴⁴⁹ KIRÁLY 1981, 23–24., 27–28. o.

⁴⁵⁰ PAULER 1899, I. k. 331. o.

⁴⁵¹ ZSOLDOS 2002, 268. o.

⁴⁵² MEZEY 2003, 122. o.

2. Világi és egyházi igazgatás a dekrétumokban

Szent István első törvénye a világi és az egyházi igazgatás bizonyos fokú elválasztását, a világiak egyházi ügyekbe avatkozásának korlátozását mondja ki azzal, hogy az egyház ügyeinek igazgatása a püspökök hatalmába tartozik, amely körben és a kereszténység megtartásában a világiak is engedelmességgel tartoznak nekik. E világiak azonosítását segíti az Intelmek előljáró beszéde, miszerint az isteni és világi törvények a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erők, e méltóságok pedig a magyar nyelvű kiadásban – mint a korabeli államalakulatokban általában – a királyság, konzulság, hercegség, ispánság, főpapság és más méltóságok.⁴⁵³ A latin szöveg felsorolása (*regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates*)⁴⁵⁴ alapján azonban a korabeli hazai közjogi-hatalmi berendezkedésben ezek inkább a királyság, tanácsnokság, hercegség (vagy vezérség), ispánság (vagy megye), főpapság és egyéb méltóságok. Az Intelmeknek a világi előkelők és a vitézek tisztességéről szóló negyedik fejezete lényegében a világi igazgatás területéhez kapcsolódik. Megjelöli a társadalom előkelőbb rétegei körében a világi tisztviselők főbb típusait és rendeltetésüket, miszerint a királyság egyik ékessége a főemberek, ispánok és vitézek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma; azok ugyanis az ország védőfalai, a gyöngék oltalmazói, az ellenségek elpusztítói és a határok gyarapítói; és akiknek feladata és méltósága, hogy katonáskodjanak, és ne pedig szolgáljanak.⁴⁵⁵

A világi igazgatásban közreműködő tisztségviselők azonosítását segítik az első királyunknak tulajdonítható egyházi alapító- és adománylevelek is, amelyekben a király rendre az egyes egyházi előljárók és világi tisztségek megjelölésével (és büntetés kilátásba helyezésével) parancsolja meg azt, hogy az oklevélben foglaltakat senki ne merészelje megsérteni, illetőleg a világi tisztségviselőket eltiltja attól, hogy a püspökségek, apátságok vagy monostorok ügyeibe beavatkozzanak. Ilyen összefüggésben említik e források például a mindenkor hercegeket, határörispánokat, ispánokat és alispánokat, valamint a bírókat és az adószedőket.⁴⁵⁶ E kiváltságlevelek alapján továbbá – Zsoldos Attila kimutatásában – legalább tíz–tizenkettő (de a XII. századbeli mintegy hetvennél bizonyosan kevesebb) vármegye megszervezése igazolható.⁴⁵⁷

A világi tisztviselők mellett a társadalom rétegződésére is utalnak Szent László dekrétumai. Az úgynevezett harmadik törvénye alapján a király rendelkezéseinek megsértése miatt az ispánok és századosok tisztségükkel, utóbbiak emellett, a vitézek pedig önmagában pénzbüntetéssel felelnek, míg úgynevezett második dekrétumából kitűnik, hogy az ispánoknak is lehetnek vitézei. Az úgynevezett harmadik dekrétumból további szolgálattelkötelezési viszonyokra következtethetünk, amikor a király elrendeli, hogy minden nemes és nem nemes – akiknek a szöveg értelmében lehettek saját szolgálói – elsősorban (a püspökök és apátok mellett) az ispánok, majd pedig a kisebbek is, a nem hozzájuk tartozó szolgáló népeket szolgáltatassák ki a királynak, továbbá rendelkezni ígér a részletesebben le nem írt állású, közönségesen üzbégnek nevezett (kóborló) népelemek sorsáról. A társadalmi rétegződés pontos feltárásának nehézségét mutatja, hogy e rendelkezésben még a szolgáló

⁴⁵³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁴⁵⁴ MA, 299. o.

⁴⁵⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 57. o.

⁴⁵⁶ CD I., 282., 290., 302. o.

⁴⁵⁷ ZSOLDOS 2001b, 44–49. o.

népelemek megjelölése is eltérő a forráskiadásokban. A várkatonák és a szolgák mellett a latin-angol kétnyelvű kiadás íneket⁴⁵⁸ (*ewnek*),⁴⁵⁹ Endlicher öröket (*ewrek*)⁴⁶⁰ említ, de olyan álláspont is létezik, amely szerint mindkét olvasat hibás, és a felsorolásban eredetileg a félszabadokra, szabad parasztokra utaló *liberi* szóalak szerepelhetett.⁴⁶¹ Végül, Szent László ügynevezett első dekrétumának rendelkezéseiből kiolvasható az is, hogy a szabadok, akik csak a királynak alávetettek, önként valamely püspök vagy ispán szolgálatába szegődhetnek, de elvileg ekkor is megőrzik szabad állásukat. Ismert azonban olyan álláspont is, amely szerint e szegényebb közszabadok egy része „már alighanem a liber-kategóriából való kiesés küszöbére juthatott”.⁴⁶²

Szent László második dekrétumában kereskedelmi igazgatási szabályokat is felfedezhetünk. Kimondja például e törvény, hogy adásvételre csak vásáron kerülhet sor, ahol az ügyleti tanúk mellett – hatósági bizonyoságként – a bíró és a vámszedő is közreműködik, minthogy a vásáron vevő az ő bizonyosságuk alapján mentesül a felelősség alól, ha lopott dolgot vásárolt. A királyi jog szempontjából érdekesebb, hogy magyarok a határvidéken (külföldre) lovat csak királyi engedéllyel adhatnak el, míg idegenek lovat és egyéb dolgokat a határvidéken csak királyi engedéllyel és a király poroszlója előtt vehetnek. Itt nem egyszerűen a főszabályként érvényesülő általános tilalom alóli törvényi kivételről, hanem egyedi, igazgatási jellegű engedélyről van szó, erre utal a *licentia regis* megjelölés. A külföldről érkező vevőket a határvidék ispánjának követe kíséri a királyhoz, míg a királyi engedély nélkül kereskedőket az eset kivizsgálásáig az ispán köteles letartóztatni és lovaikat elkobozni, amiért tisztségével, az alá beosztott örök szabadságukkal, azok vezetői pedig akár életükkel is felelnek. Az örök efféle tisztviselőiként a „lovagkirály” ügynevezett harmadik dekrétuma említi a századosokat és tizedeseket, akik a király követének megjelenésekor a tolvajok felkutatásában is közreműködnek.

Szintén különös igazgatási eljárás Szent László ügynevezett harmadik dekrétumában a szökött javak összegyűjtésének rendje. Ilyen tevékenységet a király vagy a megyésispán embere végezhet, és az eljárás szabályainak megsértéséért szabadságával és vagyonával felel. A szökött jószágot az illetékes megye várában a királyi lovász és a vár ispánja által felállítandó istállóba kell gyűjteni, míg a szökött embereket kétharmad részben a király poroszlója, harmadrészben az ispán kapja és őrzi. Ugyanezt a kérdéskört érinti – de a részleges ismétlés alapján alighanem más időpontban keletkezett – a törvény későbbi cikkelye, amely szerint a várba összegyűjtött javakat a gazdájuk jelentkezése végett a vásáron folyamatosan be kell mutatni Szent Mihály ünnepéig, és csak ennek eredménytelensége esetén kerül sor a fenti elosztásra. A főszabály alóli kivétel a futárok lovainak befogása, mivel ezeket csak három héten át kell a templomnál vagy a vásáron bemutatni, azt követően a király gyűjtögetőjének kell átadni őket.

Az eddig vizsgált kérdések alapján a személyes királyság korát tekintve nincs okunk kételkedni abban, hogy a királynak kezdettől fogva jogában áll alattvalói státuszát megváltoztatni, szolgaságból kiemelni vagy szolgaságba taszítani, előkelői közé emelni vagy onnan letenni. Amint azonban arról már szó volt, a nemesítés korai példájának mutatkozó

⁴⁵⁸ Az „ínek” teljesen jogfosztott, alávetett személyek, uruk háztartásának részeként nem folytatnak önálló gazdálkodási tevékenységet, munkaeszközöket sajátként nem birtokolnak és a számukra kijelölt házasárral házasodnak.

⁴⁵⁹ DRMH I., 17. o.

⁴⁶⁰ MA, 342. o.

⁴⁶¹ HÓMAN 1913, 200. o.

⁴⁶² BOLLA 1973, 15. o.

1095. évi keltezésű, Estoras Albert érsek és családja részére szóló címeres adománylevél műfaját tekintve teljesen koridegen, hamis dokumentum.⁴⁶³

Kálmán törvényei a korábbiaknál egyértelműbben fejezik ki a világi és az egyházi igazgatás különválasztását. A tarcali gyűlés rendelkezése kimondja, hogy az egyházban csak a püspökök szerezhetnek hatalmat, az ispánok és vitézek nem. A Kálmán korabeli második zsinat határozata e tilalmat minden világi személyre kiterjeszti. Előbbi dekrétum alapján a világi tisztviselők között felismerhetők a nádor, a király és a herceg – pontosabban meg nem jelölt – nagyobb és egyéb tisztviselői, valamint az ispánok és a vármegye egyéb tisztviselői. A várak és népeik jelentőségét mutatja, hogy e forrás több helyen említi a várőröket, szabályozza a vendégtelepések által a vár népei között történő letelepedés következményeit, de említést tesz a hetes szolgálatot teljesítő várnépekről is, akik kiváltságos helyzetük, szabadságuk fejében nyolc dénárt (szabadok dénárjait) fizetnek. A szabadok egy másik különös csoportja a királynak, amikor határaikon átvonul, lovakat, szekereket és zsoldos szolgálatot nyújt, – és a közöttük letelepedő más szabadokkal együtt – a korábbi nyolc helyett csupán négy dénárt fizet.

A Szent László és a Kálmán korabeli rendelkezések tükrözik azt a folyamatot, amelyben a korábban egységesnek tekinthető, teljes személyes szabadságot – a királynak közvetlen alárendelődést – mutató szabad (*liber*) réteg differenciálódása lezajlik, és amelyben a kezdeti, vagyoni viszonyaikban kimutatható különbségeik mellett már jogállásuk – és szabadságuk – egységessége is megbomlik.⁴⁶⁴ Kálmán rendelkezései alapján a közsabadok két típusa a saját földjén élő, szabadok dénárjait nem fizető, ellenben személyes katonáskodási kötelezettséggel terhelt közsabadok, illetve a más földjén élő, de a föld urának szolgáltatással nem tartozó, katonáskodás helyett szabadok dénárjait fizető közsabadok csoportja; míg mindkét típustól különbözik az ugyancsak a *liber* névvel illetett, de a szabad költözés jogával nem rendelkező, részben már függő állapotú, szabadságáért ugyancsak dénárokat fizető (kötött *liber*) réteg, akik mindinkább egy alacsonyabb állású királyi szolgáló nép kiemelt helyzetű elemeivé válnak.⁴⁶⁵ A közsabadok rétegén belüli vagyoni különbségek fokozódása azonban a XIII. század elejéig is folytatódik, ami végül jogi státuszuk egyértelműbb elkülönüléséhez vezet: a szegényebbek vitézi vagy paraszti sorban más úr földjére kényszerülnek, azokból pedig, akik továbbra is rendelkeznek a hadkötelezettség teljesítéséhez elegendő anyagi háttérrel, kialakul a királyi *serviensek* csoportja.⁴⁶⁶ Ezeket gazdasági erejük mindinkább a földesurak sorába emeli, aminek észszerű következménye a nemesekhez hasonló jogi státusz elnyerésének igénye, ez azonban a nemesekben megágyaz saját kiváltságaiknak a királyi *serviensek* tulajdonképpeni nemesi állapotba emelésével szembeni védelmi igények megerősödésének.⁴⁶⁷ Egyebek mellett e folyamatok vezetnek az 1222. évi Aranybulla királyi *servienseket*, illetve nemeseket érintő rendelkezéseikhez.

Kálmán első törvénye is kiemeli az ország határterületeinek különleges szerepéből adódó, részben a kereskedelemmel összefüggő igazgatási szabályokat. Lovat gyakorlatilag csak külföldről lehet vásárolni, ugyanakkor ökör kivételével állatot (így lovat is), továbbá rabszolgát (a korábban külföldről behozott idegen rabszolga kivételével) külföldre eladni vagy kivinni tilos. Kálmán ezzel tovább szigorítja Szent László rendelkezésén, amely a lovak külföldre történő eladását egyedi királyi engedélyhez kötötte.

⁴⁶³ CD I., 488–490. o., TÓTH G. 2015, 357–358. o.

⁴⁶⁴ BOLLA 1973, 6–11., 14–16. o.

⁴⁶⁵ BOLLA 1973, 18–21., 24., 28–29. o., BOLLA 1974, 1–2. o.

⁴⁶⁶ BOLLA 1973, 29. o.

⁴⁶⁷ BOLLA 1974, 2–3. o.

II. András dekrétumai azzal, hogy megjelenítik a királyi *serviensek* és a nemesek legfontosabb szabadságait, utalnak a társadalmi rétegződésre, és magukban hordozzák az alattvalók és a hatalom viszonyaiban, az ország igazgatásában megnyilvánuló bizonyos megkülönböztetést is. Az 1222. évi Aranybulla a bevezető része szerint a nemesek és az ország más emberei régi és újabb szabadságainak megerősítését szolgálja, míg az 1231. évi dekrétum vonatkozó része a nemesek mellett az ország más jobbágyaira és *servienseire* utal. Amikor az 1222. évi törvény a királyi *serviensek* számára biztosítja a fehérvári törvénynapon történő megjelenés jogát, ebbe – az ismertetett fejlődési folyamatra is figyelemmel – alighanem annak megerősítését is bele lehetne látni, hogy a náluk alacsonyabb állású alattvalók, így a korábbi közsabadok leszakadó, földesúri függésbe kerülő rétegei számára ez a lehetőség már nem biztosított. Az 1231. évi dekrétum alapján azonban a résztvevők köre ismét szélesebbnek mutatkozik, mert Fehérvárra elmehetnek a *serviensek* mellett „mások is, akik akarnak”, ez pedig vélhetően nem a részvétel jogával egyértelműen rendelkező nemesekre, hanem a (köz)szabadokra utalhat. Ezt látszik erősíteni a dekrétum új rendelkezése is, miszerint a törvénynapon a főpapoknak is meg kell jelenniük a szegények panaszainak meghallgatása végett.

Az 1222. évi Aranybulla kimondja, hogy a nádor, a (szlavón) bán, valamint a királyi és a királynéi udvar bírójának kivételével senki nem viselhet több méltóságot. Ez garantálja a nemesek tisztségekhez jutásának nagyobb lehetőségét és védi őket egymással szemben, megelőzve egyesek túlzott mértékű kiemelkedését, ugyanakkor az uralkodó szempontjából is biztosítja a királyi hatalommal szembeni megerősödésük korlátozását. Az alacsonyabb rendűek oltalma mellett ugyancsak védi a királyi hatalmat az udvart követő jobbágyok (utazó udvar), illetve az ispánok túlkapásainak tiltása, és büntetéssel – tisztségük elvesztésével – fenyegetése is, ami mindezek hatalmának akár a királlyal is szembe fordulni képes, erőszakos kiterjesztését is meg kívánja előzni.

1222-ben megígéri a király, hogy méltóságot örök joggal egyáltalán nem, idegeneknek (vendégeknek) pedig a tanács beleegyezése nélkül nem juttat, míg utóbbi körben 1231-ben a letelepedés feltételéhez köti a méltóság viselését. Az első Aranybulla értelmében a király a háborúban elhunyt főbb tisztviselő állását fiának vagy fivérének adja, az elhunyt *serviens* fiát belátása szerint részesíti adományban, továbbá a várjobbágyokat és a vendégeket korábbi szabadságaikban megtartja. Ez utóbbi ígéret nem csak a nevezettek meglévő szabadságait garantálja, de magában hordozza annak ígéretét is, hogy őket minden kiváltságuk ellenére sem fogja a nemesekkel, illetve a királyi *serviensekkel* azonos szabadságra emelni a király. Biztosítja az 1222. évi dekrétum a *serviensek* számára azt is, hogy náluk az alacsonyabb állású udvari népek (lovászok, pecérek, solymárok és 1231-től a szekeresek) nem szállhatnak meg, a kamaraispáni, pénzverő, sótisztai és vámszedő hivatalokat pedig a nemesek számára ígéri fenntartani, és azokból kifejezetten kizárja az izmaelitákat és a zsidókat, amely rendelkezést ugyancsak megismétel a második Aranybulla is.

A világi igazgatás körében említést érdemelnek az 1231. évi dekrétum poroszlókra vonatkozó rendelkezései is, minthogy ezek az igazságszolgáltatásban történő közreműködés mellett mintegy hatósági tanú, a hatóság közreműködőjeként is eljártak fontosabb ügyekben. E törvény védi hivatali tisztségüket és tekintélyüket, amikor megtiltja, hogy bárki a poroszlót igénylő ügyének elintézésén kívül vagy azon túl a poroszlót magánál (uralma alatt) tartsa. Ugyanakkor kiolvasható e világi hatósági közreműködők jelentőségének csökkenése is, amikor a király a visszaélések elszaporodására hivatkozással a poroszlók tanúbizonyosságának érvényességét – a világi és egyházi ügyek intézésének elválasztását tükröző folyamatokkal némileg ellentétes irányba hatva – egyházi (püspöki vagy káptalani, kisebb ügyekben pedig konvent vagy kolostor általi) bizonyoság egyidejű meglétéhez köti.

Egymással ellentétes irányban érintik II. András dekrétumai a nádor tisztségét. Az 1222. évi Aranybulla záró rendelkezései értelmében a törvény eredetileg hét példányban kerül leírásra, amelyek közül az egyik – egyetlen világi letéteményesként – a mindenkori nádor őrzésében marad. A szövegből kiderül az is, hogy a nádor nemcsak tárgyi valójában őrzi a törvényt tartalmazó oklevelet, hanem a királlyal, a nemesekkel és mindenki mással szemben örökös annak érvényesülése fölött. Ezt az alattvalókkal szemben elsősorban a bírói hatalmán keresztül érvényesítheti, a királlyal szembeni eszközrendszeréről azonban a törvény nem árul el mást. Összevetve mégis a nádor szerepét az ellenállási záradékkal – miszerint a világi és az egyházi előkelők és főbb tisztségviselők együttesen és egyenként is ellenállhatnak és ellentmondhatnak a királynak a hűtlenség vétke nélkül –, két megoldás kínálkozik. Egyrészt, a király jobbágyaként a nádort is – talán mindenki más előtt – megilleti az ellenállás joga. Másrészt, nem kizárható hogy az Aranybulla ígérete szerint a nádornak konkrét esetekben, saját jogkörében a király ellenkező akarata ellenére is érvényesíteni kellene a törvényben foglaltakat (más kérdés, hogy II. András e lehetőséget mennyire gondolta tiszteletben tartani).

Amíg az 1222. évi dekrétum legalább szimbolikusan erősíti a nádor tekintélyét, a második Aranybulla két tekintetben is gyengíteni látszik azt. A király tulajdonképpen arra tesz ígéretet, hogy a fehérvári törvénynapon évente megvizsgálja a nádor alkalmasságát, és a nemesek, valamint a *serviensek* elégedetlensége esetén le is váltja őt. Egyértelműen látszik, hogy a nádort továbbra is a király nevezi ki és mozdítja el, de döntése a király és a világi földbirtokos réteg (hangadó) közötti politikai erővonalak alakulásának is erőteljesen ki lehet téve. A záró rendelkezésekből pedig kimaradnak a királyi oklevél példányainak őrzésére és a nádornak a törvény érvényesítésében betöltött szerepére vonatkozó részek, míg az ellenállás joga az esztergomi érsek általi egyházi fenyítékre korlátozódik, ami akkor is szimbolikus jelentőségű, ha egyébként az újabb Aranybulla kiadásával az 1222. évi dekrétum, és annak a nádorra vonatkozó fenti kitételei formálisan nem kerültek érvénytelenítésre.

A harmadik Aranybulla „egész országunk nemesei, akiket királyi *serviensek*nek mondanak” megjelölése kifejezi a nemesek és a királyi *serviensek* jogállásai tatárjárás utáni, főleg a XIII. század utolsó harmadában zajló lényegében egyenlővé válásának előrehaladott állapotát.⁴⁶⁸ A dekrétum alapvetően e társadalmi réteg kiváltságainak megerősítését tartalmazza, amelyek közül (részben) igazgatási jellege miatt kiemelhető, hogy az ügyeiket írásbeli kérvények nélkül kell intézni. Találhatók továbbá e törvényben a társadalmi rétegződés egyéb szintjeire utaló rendelkezések, így amint a dekrétum az udvarnokok és várnépek által jogtalanul elfoglalt földeket visszaadni rendeli a nemeseknek, úgy tesz a jogtalanul elvett udvarnoki és várföldekkel is, nehogy az ottani falvakba letelepített népek a kiváltságolt *hospesek* rangjára emelkedjenek, sértve korábbi uraik érdekeit. Végül megemlíthető, hogy a dekrétumban foglaltak biztosítéka ehelyütt is az esztergomi érsek egyházi fenyítéke, tehát a nádornak törvény őrekénti szerepe ekkor sem – és később sem – kerül vissza a törvények formulái közé.

IV. László az első kun törvénye igazgatási szabályként a kunok megkeresztelkedését, korábbi szokásaik elhagyását, letelepedését és a keresztényekkel szembeni erőszakos cselekményekkel felhagyást központilag kiküldött nyomozók (*inquisitores*) által rendeli ellenőrizni, akik megállapításaikról a pápai követnek és a királynak tesznek majd jelentést. E törvény a kiküldött nyomozók állásáról, állandó vagy eseti, világi vagy egyházi tisztségéről nem árul el többet, a második kun törvény azonban rögzíti, hogy a fentiek ellenőrzésére az illetékes egyházmegye előljárója menjen el egy báróval és két megbízható nemessel, és a tapasztaltakat jelentsék a pápai követnek és a királynak. Utóbbi rendelkezésben ismét az egyházi és világi személyek együttes eljárásának példáját láthatjuk.

⁴⁶⁸ BOLLA 1974, 5–6. o.

Az első kun törvény megoldásával összefüggésben megjegyezhető, hogy az Árpád-kori oklevelekben rendszerint tisztségük, olykor nevük és tisztségük alapján pontosan azonosítható országos, vármegyei és egyházi tisztviselők eljárása mellett számos forrás tanúsága szerint a király alkalmanként egyedi ügyek vagy ügycsoportok intézésére kiküldi valamely emberét, akit az oklevelek sokszor sem név, sem tisztség szerint nem azonosítanak, hanem egyszerűen a király emberének nevezik. Példának okáért 1244-ben István zágrábi püspök Brochinai Brochun fia Márknak adományozza Drenchyna földet, amelyről elmondja, hogy azt András egykori gorai ispán királyi engedéllyel vonta el Vechezlov fia Györgytől, mivel az Brochun fia Márk nemzetségéből valakit, akinek erőszakkal elfoglalta földjét is, meggondolatlan merészséggel a saját házában bennégetett, és ráadásul a király emberét gyalázatosan megverte.⁴⁶⁹ III. András pedig 1296-ban a nyitrai vár Surán nevű földjét adományozza Bugar fia Márton ispánnak úgy, hogy a birtokba iktatással a nyitrai káptalanat bízta meg, és elküldi mellé saját emberét, Gelárd fia Renoldot is, majd még ebben az évben el is készül a nyitrai káptalan válaszlevele, amelyben az áll, hogy a káptalan, a király embere mellé saját emberét állítva tanúbizonyosággal, a föld határainak bejárását követően, ellentmondók nem lévén, Márton ispánt beiktatta annak birtokába.⁴⁷⁰ Utóbbi esetet összevetve az 1231. évi dekrétum poroszlókról szóló rendelkezésével, alighanem kijelenthető, hogy a király embereként megnevezett Gelárd fia Renold tulajdonképpen a király poroszlójaként járt el az ügyben.

Ami végül III. András dekrétumait illeti, kiemelésre érdemes az 1290. évi törvénynek az igazgatási központok tárgyában már említett rendelkezése, amely igazgatási jellegű eljárásként írja le a főbb tisztségviselők tetteinek a bárókkal és nemesekkel együtt történő évenkénti királyi felülvizsgálatát. Az 1298. évi dekrétum szerint pedig a király mellett állandó jelleggel, kincstári fizetségért, személyi összetételében háromhavonta változó tanácsként működik az esztergomi és a kalocsai egyház alá tartozó egy-egy püspök ugyanennyi nessel, akik véleményének kikérése nélkül a király eljárása a fontosabb birtokadományok és méltóságok adományozása vagy más nagyobb ügyek esetében érvénytelen. Amellett, hogy III. András a bárók helyett deklarálta is a nemesek és egyháziak szerepét kívánja növelni a központi igazgatásban,⁴⁷¹ egyes álláspontok szerint e tanácsosok szerepe olyannyira felértékelődik, hogy a király velük együtt kormányoz.⁴⁷² Marczali Henrik egyenesen a sok század múlva megalakulandó felelős nemzeti kormány előrajzát látja e tanácsban.⁴⁷³

Az 1290. évi dekrétum alapján IV. László adományainak felülvizsgálata során az érsekekkel, püspökökkel és kiküldött tanácsosaival egyeztetve dönt a király; az új királyi pénz bevezetése és beváltása pedig a megyékben az ispán és négy becsületes férfi feladata. Ugyanez a törvény kimondja, hogy a bárók a megyékben bíróként vagy egyéb ügyekben helyetteseikként csak nemeseket alkalmazhatnak. Megyebeli nemesek – szám szerint négyen – járnak el a királyi emberrel és az illetékes káptalan bizonyosága mellett az 1298. évi dekrétum alapján a hatalmaskodások jóvátételének ellenőrzése során. E törvény kimondja azt is, hogy a királyné udvarának igazgatását a király által kiválasztott bárók mellett magyar nemesek látják el. Ugyan Dümmerth Dezső arról ír, hogy a nemesek méltatlannak találták a Habsburg-házi királyné, Ágnes osztrák hercegné viszonyait, ezért alakítottak ki számára fényesebb környezetet,⁴⁷⁴ a király szempontjából lényegesebb körülménynek tűnik az, hogy a nemesség politikai szerepét és tekintélyét növeli és szolgálja a királynéi udvar egyes tisztségeinek megszerzése. Kristó Gyula általában is arra mutat rá, hogy III. András törvényeinek igazgatási

⁴⁶⁹ ÁÚO XI., 334–335. o.

⁴⁷⁰ ÁÚO XII., 582–583., 590–591. o.

⁴⁷¹ KRISTÓ 1976, 188–189. o.

⁴⁷² MEZEY 2003, 122–123. o.

⁴⁷³ MARCZALI 1998, 183. o.

⁴⁷⁴ DÜMMERTH 1980, 499. o.

szabályai a vidéki nemesség szerepét növelik, segítve annak szervezkedését, a nemesi megye alapjainak kiépülését.⁴⁷⁵ Marczali Henrik szavaival: a király, a főpapság és a nemesség összetart, hogy véget vessenek a rabló urak túlhatalmának, ebben III. András programja IV. Bélaéval azonos, de a király maga már képtelen ennek végrehajtására, miközben az immár nem csak tömegénél fogva jelentős nemesség szervezetten lép fel, és jogokat harcol ki magának, amelyekért cserébe a király hatalom támasza lehet a bárókkal szemben.⁴⁷⁶

III. András 1290-ben ígéretet tesz arra, hogy a nádort, az országbíró, a tárnokmestert és az alkancellárt a nemesekkel tanácskozva fogja kinevezni; továbbá országos méltóságot nem juttat idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek, egész várbirtokokat pedig örökadományként senkinek sem. Ugyanekkor korlátozza az országos méltóságok között nem említett erdélyi vajda és szlavón bán hatalmát, amikor megtiltja nekik, hogy területükön a nemeseket leszállással vagy más módon megterheljék. Az 1298. évi dekrétumában pedig kizárja az országos méltóságok halmozását.

Legvégül, ha a javak elkobzása mint vagyoni jellegű büntetés bírói aktusnak is tekinthető, igazgatási jellegű az 1298. évi dekrétumnak a király engedélye nélkül épült várak lerombolásához kapcsolódó rendelkezése, amely szerint az ilyen erődítményeket az országot járva a nádor, sőt maga a király is leromboltatja, továbbá intézkedik az érintett birtok királyi jog alá vonása (elkobzása) vagy a vétlen jogosultnak történő visszaadása iránt.

3. Tisztviselők kinevezése és elmozdítása

A dekrétumok világi igazgatással kapcsolatos szabályaiból is kitűnik, hogy az uralkodó hatalomgyakorlásának fontos eleme az országának működtetésében közreműködő alattvalók kiválasztása, az udvari, majd mindinkább országos tisztviselők és a területi igazgatásban a király akaratát érvényesítő szolgálattevők kinevezése és elmozdítása.⁴⁷⁷ A kinevezés egyfelől feladattal történő megbízást jelent, ezt tükrözi az Intelmek idézett elöljáró beszéde, amikor a világi hatalomban viselt méltóságokat kormányzó erőnek nevezi a törvényeket.⁴⁷⁸ A tisztviselők működésének tehát e törvények szabnak keretet, a törvény pedig – mint láttuk – a királyi akarat megnyilvánulása. Másfelől azonban a kinevezés a hűség és érdemek jutalmazását, illetve további szolgálatra ösztönzést is jelent a méltóság által hordozott tekintély, valamint anyagi juttatások képében. E tekintetben különösen fontos az ispánságok betöltése, illetőleg a kinevezések és a királyi birtokadományozás kapcsolata.

Történelmünkben az ispán hagyományosan a vármegye első embere, a területi igazgatás egységeinek legfőbb tisztviselője. E területi igazgatás szolgálattevőire utaló Árpád-kori oklevelek és az e források alapján a vármegyék kialakulását és fejlődését feldolgozó Kristó Gyula megállapításai alapján azonban rá kell mutatni arra, hogy az ispánok szerepe a kezdetektől fogva kettős. Az ispán a változatos birtokviszonyokon átívelő, többé-kevésbé összefüggő és körülhatárolható területi egységet képező vármegye főtisztviselője, aki ekként a királyi birtokokon kívül is rendelkezik feladatkörrel, ugyanakkor a királyi várak és azokhoz tartozó, elszórtan helyezkedő várbirtokok által képezett várszervezet belső – és első – embere is, aki alatt szervezeti apparátus a XIII. század második feléig igazán csak utóbbi vonatkozásban mutatható ki.⁴⁷⁹ E kettősség alapján érthető, hogy a királyi várszervezet

⁴⁷⁵ KRISTÓ 1976, 189. o.

⁴⁷⁶ MARZALI 1998, 180. o.

⁴⁷⁷ DEGRÉ 2009, 73. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁴⁷⁸ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁴⁷⁹ KRISTÓ 1988, 182–195. o.

tekintetében, minthogy az ténylegesen a királyé, az ispán kinevezése kapcsán a király akaratán kívül fel sem merül más tényező vagy igény. Az egyházi és világi előkelők érdekei legfeljebb az ő birtokaikat is magában foglaló nagyobb egység, a vármegye tekintetében kapcsolódhatnak az ispán személyéhez, de az Árpád-kori források alapján ezek az előkelők, illetve a megyei nemesség a XIII. század végéig (és még évszázadokig) nem éri el az önszerveződés olyan fokát, hogy a megye legfőbb tisztviselőjét maga válassza meg. A nemesek törekvései az Árpád-kor végéig a királyi várszervezet eredeti rendszerének felbomlása mellett legfeljebb addig jutnak el, hogy befolyásolhatják az ispánnál alacsonyabb tisztségek betöltését, illetve – mint III. András dekrétumaiból kiolvasható – egyes ügyek intézésében az ispán vagy a király delegált embere mellett felléphetnek; az ispánok kinevezése azonban továbbra is a király joga, az ispán (legalább névleg) a király embere.⁴⁸⁰

Az ispánság viselésének jelentősége – a király érdekében ellátott sokrétű feladatkör mellett – a tisztséghez kapcsolódó vagyoni rendelkezésekben rejlik. Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma alapján a szökött javak összegyűjtését követően, ha gazdájuk az előírt rend szerint nem jelentkezik, azok harmadát az illetékes ispán kapja, kétharmadát pedig a kincstár. Kálmán első törvénye értelmében az ispánt illeti a megyéjében szedett adók és vámok harmada, továbbá a saját falvaiban élő szabadoktól is adó-jellegű bevételre jogosult, amelynek mértékétől függően a király felé katonaállítással tartozik. Kimondja e törvény azt is, hogy a szabadok dénárjait is az ispán gyűjti össze századosi kerületenként, és azt saját emberével elküldi Esztergomba, ahol a harmadrész visszaosztása történik. Az Aranybulla a királyi jövedelmek sértetlensége kapcsán emeli ki azt, hogy az ispánok csak azt élvezzék, ami hivatalukat illeti. Ilyen saját bevételeket a források a királyi udvar, az ország tisztviselői esetében – az autonómia esetein kívül, illetőleg a bírói joghatóságot magában foglaló méltóságoknál az ítélkezés díjain felül – hasonló általánossággal nem említene, ami igazolni látszik azt, hogy tisztségükből eredő jövedelemre jószerével csak az ispánok tesznek szert; ezért is kaphatnak az udvari méltóságok – birtokadomány mellett vagy helyett – jövedelmet hozó ispánságokat.⁴⁸¹ Ismert ugyan ennek ellentmondó megközelítés is, de az annak példaként felhozott források – amelyek zömében a XIII. századra második felére tehetőek – az ítélkezési díjak mellett általában nem „alulról szedett” adó-jellegű, hanem felülről juttatott, fizetés-jellegű, tulajdonképpen pénzbeli adományt vagy a tisztség elvesztése miatti pénzbeli kárpótlást takarnak.⁴⁸²

A világi igazgatásra vonatkozó rendelkezésekből is látszik, hogy a legjelentősebb udvari tisztségek betöltésének kérdése az idő haladtával egyre nagyobb figyelmet kap a törvényhozásban, vagyis a király és a világi előkelők viszonyrendszerében alighanem megnő e kérdés jelentősége. A dekrétumokban gyakrabban előforduló nádor, országbíró és tárnokmester mellett az egyéb oklevelekben számos további tisztség és annak viselője azonosítható. Különösen hasznos e tekintetben az oklevelek záró részében gyakran megtalálható, a keltezéshez kapcsolódó – és a hamis oklevelek kiszűrésében is jól használható – aktuális méltóságokat felsoroló szövegrész. Az ispánnak a várszervezetben betöltött szerepéhez hasonlóan e kisebb tisztviselők kinevezése kapcsán, akiknek tevékenysége mindvégig szorosabban a királyi udvarhoz tartozik, még az Árpád-kor végén is aligha merül fel bárki más, mint a király döntési igénye. E körbe sorolható például a forrásokban már a XI. század közepén megjelenő főlovászmester, a XII. század elejétől, illetve közepétől azonosítható asztalnokmester, illetve pohárnokmester vagy a XIII. századvégi forrásokban az ajtónállómester.⁴⁸³

⁴⁸⁰ KRISTÓ 1988, 196–197. o.

⁴⁸¹ MEZEY 2003, 133. o.

⁴⁸² KIS 1995, 286–287. o., ZSOLDOS 2002, 279. o.

⁴⁸³ CD VII/2., 292–295. o.

A legjelentősebb tisztségek betöltésének kérdése a királyi hatalom és az előkelők érdekeinek interakciójában egyre inkább megjelenik a XIII. századi dekrétumokban. II. András korlátozni ígéri, III. András elvileg kizárja az idegenek méltóságra emelését és az országos tisztségek halmozását. II. András megígéri azt is, hogy méltóságot örök adományul nem juttat, bár – egyfajta kivételként – a hadjáratban életét vesztő előkelő tisztségét fiának vagy fivérének ígéri; továbbá egyes gazdasági-pénzügyi vonatkozású (kamaraispáni, pénzverő, sőtiszi és vámszedő) hivatalokat a nemeseknek tart fenn az izmaeliták és zsidók kifejezett kizárásával. E rendelkezések a személyi döntésekben nem utalnak az előkelők semmilyen közreműködésére, ennek első törvényi megjelenése a második Aranybullában érhető tetten, de II. András még csak a nádor, míg III. András 1290-ben már elvileg valamennyi főbb tisztségviselő tetteinek és kinevezésének a fehérvári törvényt napon történő felülvizsgálatára tesz ígéretet. Utóbbi törvény rögzíti azt is, hogy a király a nádort, az országbíró, a tárnokmestert és az alkancellárt a nemesekkel tanácskozva fogja kinevezni. E rendelkezések tükrözik az aktuális politikai helyzet állapotát, amelyben a király és a világi földbirtokos réteg – hangadói – közötti politikai erővonalak alakulása ténylegesen befolyásolhatja a király döntéseit, mégis egyértelmű, hogy a kinevezés és elmozdítás formálisan királyi aktus marad. Az 1298. évi törvény annyival tovább megy, hogy a méltóságok adományozását a király mellett működő, két-két püspökből és nemesből álló tanács véleményének kikérése nélkül érvénytelennek nyilvánítja.

A főbb tisztségviselők kinevezésével kapcsolatos fenti ígérek és a politikai erőviszonyok hullámozása ellenére az Árpád-kor legvégéig sem hagyható figyelmen kívül a személyi döntéseknek az a jellemzője, hogy a gazdasági, politikai megfontolások mellett itt a legnagyobb a király személyes benyomásának és bizalmának jelentősége. Az uralkodó számára nyilvánvalóan fontos, hogy udvarában megbízható – ugyanakkor tehetséges – embereivel vegye körül magát, és uralma fenntartásában és működtetésében azokat és addig állítsa szolgálatba, amint az neki megfelel. Így a XIII. században egyaránt többször fordul elő az, hogy a nádor egy évet sem tölt hivatalban, de az is, hogy valaki több éven keresztül tölti be a tisztséget.⁴⁸⁴ A forrásokban számos olyan férfiú nevével találkozunk, akik hosszabb időn és több jelentős tisztségen átívelő karriert futnak be a királyi udvarban (akár több uralkodó alatt is),⁴⁸⁵ de még a birtokaik és viselt tisztségeik nyomán legkiemelkedőbbek sem érték el, hogy tisztségeik örökletessé váljanak.⁴⁸⁶

A méltóságok halmozásának tilalma kapcsán érdemes visszautalni az ispáni tisztségről írtakra. Mivel az Árpád-kori források alapján az ítékezés díjain felül gyakorlatilag csak az ispánság esetében mutatható ki a tisztséghez kapcsolódó jövedelem, így az ispáni állásba helyezés (birtokadományozás mellett vagy ahelyett is), ha rövidebb időre is, honorként, tehát nem örök joggal biztosítva, alkalmas az egyéb szolgálat ösztönzésére és jutalmazására is. Példának okáért, még 1222 előtt (Bár-Kalán vagy Bor nembeli⁴⁸⁷) Bánk 1209-ben tótországi bán és bihari ispán, később a királynéi udvar bíróját és bihari ispán, majd nádorsága idején pozsonyi és kevei ispán, végül – miután a királyné elleni merényletet követően néhány évig nem visel országos tisztséget – 1221–22-ben országbíró, valamint fejeri és bodrogi ispán.⁴⁸⁸ Az ispáni tisztség e jellegéből adódóan feltételezhető, hogy a XIII. századi dekrétumok méltóságok halmozását korlátozó vagy kizáró rendelkezései nem kívánják kizárni valamely országos tisztség mellett ispánság viselését, de legalábbis az egyéb okleveles források alapján kijelenthető, hogy a gyakorlatban nem érvényesül ilyen tilalom. Az egyes ispánságok

⁴⁸⁴ CD VII/2., 281–282. o.

⁴⁸⁵ HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 512., 520., 608., 616. o. (táblázatok)

⁴⁸⁶ DEGRÉ 2009, 42. o.

⁴⁸⁷ BÉLI 2011, 64. o., KATONA 1986, 219. o., WERTNER 1897, 271. o.

⁴⁸⁸ HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 512. o. (táblázat), WERTNER 1897, 271–273. o.

adottságai, a belőlük származó jövedelmeknek különbségei alapján és a jelentősebb érdemeket szerzett hívek nagyobb jutalmazásának igényére figyelemmel észszerűen feltételezhető, és forrásokkal is igazolható az is, hogy az ispánságok halmozása is létező gyakorlat marad. Az ismeretlen – talán Szenté-Mágócs⁴⁸⁹ – nembeli Kemény fia Lőrinc például 1259-ben főlovászmester és győri ispán, 1262-ben országbíró és zalai ispán, 1267 és 1270 között (első) nádorsága idején somogyi és kemléki ispán, 1271-ben már szőrényi bán és dobokai ispán, IV. László uralkodásának első éveiben ismét nádor, majd soproni és verbászi ispán, végül 1273 márciusa és júniusa között harmadszor is nádor (egyben a kunok bírója) és egyidejűleg soproni és baranyai ispán.⁴⁹⁰ Reiszig Ede történész azonban Somogy vármegye középkori ispánjainak felsorolásánál 1267 és 1268 között – igaz, források megjelölése nélkül – még több tisztséget tulajdonít Kemény fia Lőrincnek, aki eszerint Baranya, Moson, Sáros, Sopron és Szepes vármegyék (fő)ispánja és nádor.⁴⁹¹

Összességében egyetérthetünk Degré Alajos megállapításaival, miszerint a (kialakuló) rendek a XIII. század végéig még a nádor és az országbíró esetében is hiába tettek kísérletet arra, hogy kinevezésükbe beleszólást nyerjenek, a tisztségek kiosztásában a király akaratának közjogi korlátja még nem jelent meg, a legfőbb udvari és vidéki tisztviselőket is belátása szerint nevezte ki és bocsátotta el.⁴⁹² A személyesen vagy – királyi embereknek nevezett – kiküldött szolgálattevői útján történő eljárása mellett a mindenkori uralkodó e kinevezési jogkör gyakorlásával személyzeti politikájának megvalósításán túl az általa kinevezésre kerülő tisztviselők – előbbi alfejezetben bemutatott – igazgatási szerepvállalásán keresztül közvetett módon is döntő befolyást gyakorol a végrehajtó hatalom, az (állam)igazgatás napi működésére.

4. A hatalom területi megosztása és az autonómia

A király személyesen, kiküldöttjein és kinevezettjein keresztül gyakorolt igazgatási hatalma mellett említést kell tenni a hatalom dinasztian belüli, területi alapon történő megosztásáról és az autonómia korabeli megnyilvánulásairól. Ezek az intézmények önmagukban is igen nagy vizsgálati tárgyat képeznének, ezért ehelyütt nem lehetséges teljes szabályrendszerük és gyakorlatuk bemutatása, csupán a királyi hatalomnak e hatalomgyakorlási megoldásokhoz való viszonyulása leglényegesebb elemeinek felvillantására szorítkozhatok. A dinasztian belül, területi alapon történő hatalommegosztás Árpád-kori formái, a hercegség és az ifjabb királyság a kormányzati terhek bizonyos megosztása mellett – feltehetően – az uralkodói családon belüli viszályok elkerülését is hivatottak szolgálni, illetve – Mezey Barna megfogalmazásában – a király részleges helyettesítésének is tekinthetők.⁴⁹³

Ezzel szemben például a királyné sem területi, sem más szempont mentén nem részesül a közhatalomban, legfeljebb akadályoztatása esetén – de akkor automatikusan – helyettesíti a királyt; és lényegében így léphet fel a nem törvényes korú uralkodó mellett az anyakirályné is.⁴⁹⁴ Ennek ismert példája V. István halála után Erzsébet (anya)királyné ténykedése, aminek hajtóerejét – nyilván a bárók szándéka mellett – inkább Erzsébetnek a kunok erejére

⁴⁸⁹ PAULER 1899, II. k. 216. o.

⁴⁹⁰ ÁÚO III., 31–32., 184–192. o., ÁÚO VII., 501–503. o., ÁÚO VIII., 206–207. o., ÁÚO IX., 16–18. o., ÁÚO XII., 40–43. o., HOKL, 63. o., HÖMAN–SZEKFÜ 1935–1936, I. k. 520., 608. o. (táblázatok), PAULER 1899, II. k. 280., 301–302. o.

⁴⁹¹ CSÁNKI 1914, 384. o.

⁴⁹² DEGRÉ 2009, 73., 85–86. o.

⁴⁹³ MEZEY 2003, 101. o.

⁴⁹⁴ MEZEY 2003, 101–102. o.

támaszkodó hatalomvágya képezte, semmint tehetsége,⁴⁹⁵ de főleg nem valamiféle meggyökeresedett közjogi gyakorlat. A királyné tehát csak férje közjogi méltóságában osztozik, amit az is mutat, hogy II. András és IV. Béla oklevelei a Gertrúd királyné elleni merénylet részeseinek büntetésénél rendre a királyi méltóságot sértő súlyos cselekményt, jellemzően felségsértést, „a királyi korona gyalázatára és szégyenére” elkövetett cselekményt említenek.⁴⁹⁶ Áruklodó az is, hogy ugyan a királyné rendelkezik saját udvarral és rendelkezhet – a XIII. századi dekrétumokban többször is említett – királynéi javakkal, köztük szolgáló népekkel,⁴⁹⁷ III. András 1298. évi dekrétuma szerint a királyné udvarának igazgatását – legalább részben – a király által kiválasztott bárók látják el. Zsoldos Attila is rámutat arra, hogy a királynéi udvar tisztviselői – akiknek megnevezése nagyban követi a királyi udvar tisztségeit, és gyakran ispánságot is viselnek – valójában a király bárói, és tisztségük tekintélye folytán tulajdonképpen ők is a királyi udvar részének tekinthetők.⁴⁹⁸ Főleg a XIII. századi forrásokban azonosítható például a királynéi udvar bírója, tárnokmestere és lovászmestere,⁴⁹⁹ akik a királyi udvar hasonló elnevezésű szolgálattevőihez hasonló feladatot láthatnak el, de csak a királynéi népek, birtokok és jövedelmek tekintetében. Rendelkezik a királyné kancellárral is,⁵⁰⁰ akinek működését az általa kiadott – a királyné magánhatalmi, birtokosi minőségéhez kapcsolódó – oklevelek is jelzik, és aki leggyakrabban – de nem kizárólagosan (mert például 1263-ban a szepesi prépost viseli a tisztséget⁵⁰¹) – a veszprémi egyház kötelékéből került ki.⁵⁰²

4.1. A hercegség

A királyné jogállásával szemben a hercegség az Árpád-kori források alapján már magán hordoz a birtokosi minőségen túlmutató, a közjogi hatalomgyakorláshoz kapcsolódó jellegzetességeket. Bár pontos eredete, hazai megjelenésének egyedisége vagy külföldi mintákból eredeztetése máig is vitás,⁵⁰³ már Szent István Intelmeiben megjelenik, mint a világi hatalomban működő egyik méltóság.⁵⁰⁴ Minthogy – a korabeli törvényhozásról írtak szerint – az emberi törvény lényegében a királyi akarat kötelező erejű megnyilvánulása, így a királyi akarat szabja meg a többi világi méltóság, így a hercegség működésének kereteit is. Források hiányában nem ismert, hogy Szent Imre herceg kivette-e a részét a közhatalom gyakorlásából, és ugyan a herceg megjelölést egyes források a korábbi időkre is használják,⁵⁰⁵ hagyományosan – ahogy a Képes Krónika is írja – a királyi hatalom efféle megosztása, a dukátus létrehozása I. András királysága idején és – a krónika megfogalmazása szerint – akaratából,⁵⁰⁶ alapvetően praktikus megfontolásából⁵⁰⁷ történt. A hercegnek a király országán belüli saját uralmi területtel rendelkezése ismerhető fel Kálmán első dekrétumában, amikor a király, illetve a herceg egymás területén tartózkodó tisztviselőinek ügyeiben szabályozza a bírói hatásköröket.

⁴⁹⁵ DÜMMERTH 1980, 478–480. o.

⁴⁹⁶ ÁÚO VII., 27–31. o., CD III/1., 152. o.

⁴⁹⁷ MAGYAR 1993, 54–55., 87–88., 92–93. o.; MEZEY 2003, 102. o.

⁴⁹⁸ ZSOLDOS 2002, 276., 285–287., 299. o.

⁴⁹⁹ CD VII/2., 282–285., 290–293. o.

⁵⁰⁰ CD VII/2., 277–279. o.

⁵⁰¹ ÁÚO III., 42–43. o.

⁵⁰² CD III/1., 469. o., CD IV/3., 495–502. o., CD V/2., 337–339. o.

⁵⁰³ BAGI 2017, 56–63., 95–96. o.

⁵⁰⁴ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁵⁰⁵ BAGI 2017, 63–65. o.

⁵⁰⁶ KATONA 1986, 115. o.

⁵⁰⁷ BAGI 2017, 96. o.

Bár e korszakból kevés oklevél maradt fenn, a dukátust a jogtörténeti irodalom rendre úgy jellemzi, hogy a herceg a maga uralmi területén egyes királyi jogokat gyakorol.⁵⁰⁸ Az uralmi terület megosztásából nyilvánvalóan eredő igazgatási jogköre mellett a krónikák például azt tükrözik, hogy a herceg önállóan rendelkezik uralmi területének fegyveres erejével.⁵⁰⁹ E feladatok ellátására bizonyosan rendelkeznie kell az uralmi területén keletkező egyes kincstári bevételekkel is, a régészeti leletek alapján pedig kimutatható, hogy I. Béla és I. Géza már hercegségük idején is saját pénzt veretnek.⁵¹⁰ Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma a bírói hatáskörének túllépése esetére a nádorhoz hasonlóan rendeli büntetni a herceg ispánját, aki tehát éppúgy főembere a hercegnek, mint a nádor a királynak, és mivel ebből következően bírói jogkörük is hasonló lehet, alappal gondolhatjuk, hogy a királyi személyes bíraskodásnak a nádor elől elzárt eseteihez hasonlóan a maga uralmi területén a herceg is bíraskodik ezekben az ügykörökben. Kálmán első törvénye pedig pontosabb megjelölésük nélkül említi a herceg nagyobb és egyéb tisztviselőit, akik közül előbbieket tekintélyét mutatja, hogy peres ügyeiket más nagyobb jelentőségű ügyekhez hasonlóan a különleges püspöki zsinati bíróságok intézik. E törvény említi továbbá a hercegnek a királyéhoz hasonló különös előjogát, miszerint ha valamely megyébe megy, ott számára ingyenes használatra egy harci mént kell biztosítani.

E kiterjedt hercegi jogkört csak látszólag szűkíti az 1094 körül kelt oklevél, amelyben Dávid herceg saját és rokonai bűneinek megváltása végett királyi engedéllyel juttat adományt a Tihanyi apátságnak,⁵¹¹ Salamon öccse ugyanis ekkor biztosan nem (és vélhetően korábban sem) viselt a dukátus uraként hercegséget. E forrás inkább arra utalhat, hogy ekkor a herceg megjelölést a dukátus urától eltérő értelemben is – feltehetőleg egy néhai király fiaként – használták. Ezzel szemben valóban a hercegi hatalom királyi akarattól való függését erősíti I. Géza garamszentbenedeki apátságnak adott 1075. évi kiváltságlevele, amely – igaz, első helyen – országa előkelői között, akikkel tanácskozott, jelöli meg testvérét, László herceget.⁵¹² A XI. században kialakult dukátust végül Kálmán és Álmos herceg viszálykodása folytán a király a XII. század első éveiben gyakorlatilag felszámolja, amikor elűzi, majd visszatérése után megvakíttatja öccsét.⁵¹³ Az intézmény a XII. század közepén rövid időre, II. László és IV. István ellenkirályok viszonyában villan fel újra.⁵¹⁴

A dukátus felszámolása ellenére a hercegi méltóság nem szűnik meg, de jellege és jelentősége megváltozik, már nem a királyi hatalom területi megosztásának (kisebbik) részes feleként, hanem a király országához tartozó valamely (esetleg több) tartomány igazgatási vezetőjeként értelmezhető. A források szerint a címet jellemzően a horvát–szlavón, valamint az erdélyi tartomány ura viselheti és általában – de nem is kizárólag – akkor, ha az Árpád-ház uralkodó ágához tartozik.⁵¹⁵ Hogy a méltóság ekkor sem jelentéktelen, azt az egyes királyi jogok további gyakorlására utaló források igazolják. A régészeti leletek alapján például a XI. század közepe után II. András az, aki a XII–XIII. századok fordulóján még (szlavón) herceggént saját pénzt veret,⁵¹⁶ 1234-ben pedig (II. András fia) Kálmán mint egész Szlavónia hercege ad privilégiumot a verőcei *hospesek*nek, amelyből az is kiderül, hogy telkeik után kizárólag a hercegnek adóznak, és évenként választott előljárójukat is ő erősíti meg.⁵¹⁷ IV. Béla a zágrábi *hospesek* 1242. évi kiváltságlevelében felsorolja, hogy azok mivel tartoznak a királynak, ha a

⁵⁰⁸ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 69. o., DEGRÉ 2009, 74. o., MEZEY 2003, 101. o.

⁵⁰⁹ BAGI 2017, 140–143. o., KATONA 1986, 122., 129., 134–139., 145–154. o.

⁵¹⁰ HÓMAN 1916, 193. o.

⁵¹¹ CD I., 487–488. o.

⁵¹² CD I., 428–439. o.

⁵¹³ KATONA 1986, 186–187. o., PAULER 1899, I. k. 210. o., THOROCZKAY 2020, 48. o.

⁵¹⁴ PAULER 1899, I. k. 296. o.

⁵¹⁵ CD VII/2., 285–290. o.

⁵¹⁶ HÓMAN 1916, 332. o.

⁵¹⁷ MA, 443–444. o.

tengeri területek felé indul hadjáratra vagy hozzájuk megy vendégségbe; majd hozzáteszi, hogy Szlavónia hercegének ezek felével (öt felszerelt katonával, illetve hat ökörrel, ötszáz kenyérral és két átalag borral) tartoznak, de csak akkor, ha a herceg a király leszármazottja,⁵¹⁸ 1266-ban aztán a király ugyanezeket mentesíti minden katonai szolgálat alól, kifejezetten említve fia „Béla úr, egész Szlavónia és Horvátország kiváló hercegének” seregét is.⁵¹⁹ Szentpétery Imre kritikai jegyzéke azonban több olyan oklevelet is közöl, amelyben IV. Béla megerősíti Kálmán herceg birtokait vagy birtokokkal kapcsolatos rendelkezéseit,⁵²⁰ ami ismét kifejezi a hercegi hatalom királyi (fő)hatalom alá rendeltségét.

A források tanúsága szerint a hercegi cím viselése az ifjabb királyság intézményének kialakulásával sem szűnik meg. V. István ifjabb királysága idején az 1267. évi dekrétum és több másik oklevél alapján az Erdély hercege címet is viseli.⁵²¹ A harmadik Aranybulla további különlegessége, hogy abban – István erdélyi hercegsége mellett – egyidejűleg fivére, (ifjabb) Béla is hercegeként, Szlavónia hercegeként szerepel és – bár a törvényhozásnál kifejtettek szerint IV. Béla és V. István politikai szerepe jelentősebbnek – Béla herceg is a jogalkotás résztvevőjeként jelenik meg, de méltóságának elismerését jelzi a törvény akkor is, amikor megígéri, hogy a fehérvári törvénynapon a király, az ifjabb király vagy a herceg meg fog jelenni. A király és az ifjabb király legalább akkora jelentőséget tulajdonítanak Béla herceg méltóságának, hogy saját hatalmi vetélkedésükben igyekeznek biztosítani annak semlegességét. Ha az Árpád-kor második felére a királyi jogok herceg általi gyakorlása a dukátushoz képest kivételes vagy átmeneti jellegűnek, legalábbis területi hatályában kisebb mértékűnek mutatkozik is, továbbá a hercegi méltóság viselése a király akaratán (jóindulatán) alapul, azért a királyi hatalom aktuális állapotának és az uralkodói családon belüli (erő)viszonyok, személyes ambíciók alakulásának függvényében hullámozhat a hercegek tényleges politikai súlyának mértéke.

4.2. Az ifjabb királyság

Az ifjabb királyi intézmény a hatalom területi megosztása tekintetében első ránézésre hasonló a dukátushoz, de több is annál. Különbözőségeik egyik nyilvánvaló oka működésük korszakainak összevetésében rejlik: a dukátus ura lényegében a XI. század második felében, az ifjabb király a XII. század végén és a XIII. században létező formájukban gyakorolhatott egyes királyi jogokat. Közjogi szempontból sem lényegtelen különbség továbbá, hogy amíg a herceg egyes királyi előjogok gyakorlása ellenére formálisan nem király, addig az ifjabb királyt – igaz, az uralkodó akaratából (eltérően az úgynevezett ellenkirályoktól⁵²²) – formálisan is királlyá koronázták.

Az ifjabb királyság kezdete 1194-re tehető, amikor III. Béla – immár a személyes hatalomgyakorlásra képes korát elérve – másodszor is megkoronáztatta fiát, Imrét.⁵²³ Ha a *rex iunior* kifejezést nem is említi, kiemelésre érdemes a spalatoei érsek és más egyházi és világi előkelők bizonyos birtokvita tárgyában kelt 1194. évi oklevele, amelynek keltezésében az áll: „amikor Béla urunk, Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma legfenségesebb királya, valamint Dalmácia és Horvátország fölött a fia, Imre uralkodtak”.⁵²⁴ Hasonlóan fogalmaz egy

⁵¹⁸ MA, 451–455. o.

⁵¹⁹ MA, 507–512. o.

⁵²⁰ ÁKOKJ I/2., 194., 203. o.

⁵²¹ ÁÚO III., 128–131., 136–139. o.

⁵²² PAULER 1899, I. k. 295–297. o.

⁵²³ PAULER 1899, I. k. 324. o., II. k. 8. o.

⁵²⁴ CD VII/5., 135–137. o.

1195. évi zadari oklevéltöredék, amely szerint ekkor Béla mint Magyarország, Dalmácia és Ráma királya uralkodott, és annak fia, a kétszer koronázott Imre kormányozta Dalmáciát és Horvátországot.⁵²⁵ E források egyértelművé teszik, hogy Dalmácia és Horvátország az ifjabb király uralmi területét képezik, de azok is a királyság tartományai, az uralkodó országának részei maradnak, tehát az ifjabb király uralmi területén nem jön létre új ország.

Röviddel halála előtt ugyan Imre is királlyá koronáztatja fiát,⁵²⁶ a kisgyermek III. László azonban – hasonlóan a korábbi időkből az ugyancsak apja életében, kisgyermekként megkoronázott Salamonhoz és (talán) II. Istvánhoz⁵²⁷ – az ifjabb királyi hatalmat személyesen nyilván akkor sem lett volna képes gyakorolni, ha apja tovább élt és uralkodott volna. Ezek a koronázások inkább tekinthetők utódjelölésnek. A formálisan III. László uralkodásának tekinthető néhány hónapban pedig az ifjabb királyság kérdése – minthogy a király maga is kisgyermek – fel sem merül, így az intézmény további megjelenései II. András, majd IV. Béla uralkodásának idejére esik. V. Istvánnál a fiú utód életkora, IV. László és III. András esetében az ilyen utód hiánya tulajdonképpen kizárja az ifjabb királyság gyakorlását.

II. András Béla nevű fiát (IV. Bélát) ugyancsak kisgyermekként, 1214-ben koronáztatta királlyá,⁵²⁸ és az ő esetében az okleveles forrásokban egyértelműen kimutatható a hatalomgyakorlásban való tényleges részesedés. Szentpétery Imre 1220. évi keltezéssel – amikor Béla tizennégy éves – közli és sajátos szerkezeti megoldásai ellenére tartalmi és formai ismérvei alapján hitelesnek fogadja el azt az oklevelet, amelyben Béla megerősíti a varasdi vendégek szabadságait, és amelynek keletkezési évét maga a forrás Béla uralkodása első évének nevezi.⁵²⁹ A dinasztia belüli hatalommegosztás korabeli működésének és király általi elismerésének egyértelmű bizonyítéka az 1222. évi Aranybulla is, amely rögzíti, hogy a *serviensek*, akik erre engedélyt kaptak, szabadon mehetnek a királytól annak fiához (és viszont), és emiatt nem kell birtokaik pusztulásától tartaniuk, továbbá ígéretet tesz a király és fia bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös tiszteletben tartására. A szöveg „nagyobbtól a kisebbhez” megjegyzése, valamint az, hogy e törvényhely csak egy királyfiról beszél (szemben az 1231. évi dekrétum megerősítő rendelkezéseivel), arra utal, hogy a törvény a király és a némileg hozzá hasonló hatalmat gyakorló ifjabb király (Béla) tekintetében rendelkezik és nem a király (vagy az ifjabb király) és a herceg (Kálmán) viszonylatában.

Az Aranybulla születésétől II. András haláláig terjedő időszakban (IV.) Bélától már szép számban maradnak fenn oklevelek, amelyek hatalomgyakorlását tükrözik. Vannak ezek között világiaknak és egyházaknak tett adományok, a címzett státuszát megváltoztató, illetve világi és egyházi kiváltságokat megerősítő oklevelek, magánadományt jóváhagyó rendelkezések, bíróként hozott ítéletek, továbbá Bélának a beregi egyezményre vonatkozó, illetve a pápai legátus előtt az eretnekek üldözésére vonatkozó esküjét tartalmazó okmányok.⁵³⁰ A források alapján látható az is, hogy Béla a király megnevezést viselt az ifjabb (*iunior*) jelző nélkül. Ugyan egyik 1224-ben adott kiváltságlevelét átírva V. István oklevele 1271-ben úgy fogalmaz, hogy apja még hercegeként adta ki oklevelét, az eredeti szövegben Béla megnevezése: Béla, Isten kegyelméből király, Andrásnak, Magyarország kiváló királyának fia.⁵³¹ Egy másik 1224. évi oklevelében már megjelenik a későbbiekben is általánosnak tekinthető megjelölés, miszerint Béla (Isten kegyelméből) király, Magyarország

⁵²⁵ CD VII/1., 183. o.

⁵²⁶ PAULER 1899, II. k. 36. o.

⁵²⁷ KRISTÓ–MAKK 1988, 155. o., PAULER 1899, I. k. 105. o.

⁵²⁸ PAULER 1899, II. k. 54. o.

⁵²⁹ ÁKOKJ I/1., 174–175. o.

⁵³⁰ ÁKOKJ I/1., 175–176. o., ÁKOKJ I/2., 177–186. o.

⁵³¹ HO VIII., 141–143. o.

(kiváló) királyának (Andrásnak) elsőszülött fia,⁵³² és egyéb korabeli – például pápai – oklevelek is ilyen formában utalnak Bélára még apja életében.⁵³³

IV. Béla legidősebb fiaként (V.) István már gyermekkorában, az 1240-es évek közepétől viseli a hercegi méltóságot,⁵³⁴ de Szentpétery Imre nem vonja kétségbe IV. Béla 1246. évi oklevelének hitelességét sem, amely szerint Istvánt Fehérváron királlyá és egész Szlavónia hercegévé koronázták.⁵³⁵ Akár hercegi, akár (ifjabb) királyi hatalomgyakorlását azonban ténylegesen és személyesen ő is csak érettebb korában kezdhette meg, és még a nevében kiadott legkorábbi, a beregszászi vendégeknek tett adományról szóló 1255. évi keltezésű oklevelet is – amely Istvánt egyszerűen Magyarország királyának nevezi – hamisnak kell tekintenünk.⁵³⁶ A nevében kiadott oklevelek száma 1259-től kezdve látványosan megnő, és ekkor királyként, Magyarország királyának elsőszülött fiaként és Styria hercegeként, majd 1260-tól Styria helyett Erdély hercegeként utalnak rá az írások. Oklevelei zömében világiaknak vagy egyházaknak tett adományok, valamint egyéb kiváltságlevelek és bíróként hozott ítéletek, de kiderül belőlük az is, hogy az ifjabb királynak saját pohárnokmestere és tárnokmestere van.⁵³⁷ A saját (királyi) udvar és tisztviselői apparátus működését mutatja az is, hogy az ifjabb királynak az 1260-as években kelt oklevelei végén azok kiadójaként rendre saját udvarának alkancellárja szerepel.

1263-tól – Szentpétery Imre kimutatása szerint 1262 decemberétől⁵³⁸ – István okleveleiben a „*Rex, primogenitus regis Hungariae*” megjelölést felváltja a „*junior Rex Hungariae*” (Magyarország ifjabb királya) megnevezés, az Erdély hercege cím pedig kiegészül a kunok ura címmel. A változás aligha tekinthető véletlennek, ha figyelembe vesszük a király és fia közötti hatalmi harc alakulását. Ekkorra ugyanis István mind nagyobb hatalmat – Pauler Gyula szavaival oly külön hercegséget, minőt a régi királyok adtak elsőszülötteiknek⁵³⁹ – kívánt apjától, és az 1260-as évek erejére törekvései és ereje már valódi veszélyt jelenthettek IV. Béla uralmára. E konfliktus folyamatos hullámzásának egyik nyugalmasabb pontját képezte a király és fia közötti pozsonyi béke, amelynek megtartását esküvel és egyházi fenyték vállalásával erősíti meg István 1262 decemberében kelt oklevele, amely elsőként használja a *junior rex* megnevezést.⁵⁴⁰ Formális újdonsága mellett e forrásban egyértelműen megjelenik a király és az ifjabb király uralmi területének elválasztása, de utal arra is, hogy az ifjabb királynak is vannak bárói, nemesei, tisztviselői és udvara, így nádora és udvarbírója is, kancelláriájának feladatait pedig a kalocsai érsekséghez tartozó klerikusok látják el.

Szentpétery Imre közli az István ifjabb királynak tulajdonított 1264. évi levelet, amelyben István arra tesz ígéretet, hogy a szülei által bizonyos Homodeus fia Lotharnak adott birtokokat ugyanennek meg fogja hagyni akkor is, amikor – az Úr engedelmével – az egész ország királyságát elnyeri.⁵⁴¹ E forrás azt látszik igazolni, hogy a királyi hatalom és az ország utódlásakor az ifjabb királyi hatalom nem száll át önállóan egy újabb utódra, hanem a megosztott királyi hatalom (újra) egységgé válik.

Az ifjabb királynak a királlyal lényegében azonos méltóságát mutatja, hogy István ifjabb király az 1260-as években saját uralmi területén apja számos korábbi privilégiumát királyi

⁵³² CD III/1., 445–448. o.

⁵³³ ÁÚO I., 297–298. o.

⁵³⁴ PAULER 1899, II. k., 205. o.

⁵³⁵ ÁKOKJ I/2., 249. o., CD IV/1., 401–409. o.

⁵³⁶ ÁKOKJ II/1., 1. o., HOKL, 33–34. o.

⁵³⁷ ÁÚO XI., 462–463. o., HO VI., 105–107. o.

⁵³⁸ ÁKOKJ II/1., 10–11. o.

⁵³⁹ PAULER 1899, II. k. 249. o.

⁵⁴⁰ CD IV/3., 69–77. o.

⁵⁴¹ ÁKOKJ II/1., 24. o.

tekintéllyel erősíti meg,⁵⁴² miközben már 1259-ből maradt fenn olyan oklevél is, amelyben IV. Béla erősíti meg Istvánnak ugyanabban az évben kelt kiváltságlevelét, és e dokumentumban a király maga is királynak nevezi fiát.⁵⁴³ Lényegében egyenrangúnak mutatkozik a király és az ifjabb király méltósága a békekötéseik, illetve azok megerősítése tárgyában keletkezett oklevelekben is, amelyek egymás népeihez és intézkedéseikhez viszonyulásukban meglehetősen kölcsönösséget tükröznek.⁵⁴⁴ 1267-ben aztán az ifjabb király – mint arról már szó esett – a királlyal lényegében egyenértékű kiadmányozója a harmadik Aranybullának, amely pedig az 1222. évi dekrétumhoz hasonlóan rögzíti a nemesek megtorlástól mentes, szabad választását a király vagy valamely fia (az ifjabb király vagy a herceg) szolgálata között. Az ifjabb király által gyakorolt királyi hatalom további szegmensét tükrözi ugyanebben az évben István ifjabb király oklevele az András ajtónállómesterének tett adományokról, amelyből kiderül, hogy az adománybirtok korábbi urai, a kun Bachkolda fiai az ifjabb király szemében hűtlenségbe estek és marasztalódtak, mivel Béla és István harcaiban az ifjabb királlyal szemben léptek fel.⁵⁴⁵

Bár a fentiek alapján úgy látszik, hogy az ifjabb királyi hatalom terjedelmében megfigyelhető bizonyos bővülés, mélyülés, és a királyi jogok ifjabb király általi gyakorlása IV. Béla uralkodásának utolsó éveiben érheti el a csúcspontját és alighanem elvi maximumát, azért az ifjabb király hatalma bizonyos tekintetben mindig alatta marad a király hatalmának. Bár a trónutódlás kérdésének praktikus szempontjai és a világi előkelők érdekérvényesítése hathat a király döntésére, továbbá az ifjabb király is törekedhet saját hatalmának további növelésére, az erőegyensúly átrendezésére, az ifjabb királlyá koronázás és a királyi hatalom gyakorlásának megosztása mindig a király akaratából történik. Ezt tükrözi IV. Béla ifjabb királyi pecsétjének körirata is, amely szerint Béla Isten kegyelméből és atyja akaratából viseli (ifjabb) királyi címét.⁵⁴⁶ Áruklodó az is, hogy III. Honorius pápa – annak ellenére, hogy II. András és az egyház viszonya sem volt mindig felhőtlen – 1222-ben arra inti a magyarországi érsekeket és püspököket, hogy az engedelmisséget továbbra is András királynak és ne az általa királlyá koronázott fiának, Bélának tartsák meg, mondván, a királynak (fia megkoronázásával) nem az volt a szándéka, és nem is kell úgy lennie, hogy még a király életében másvalaki uralkodjon az országában.⁵⁴⁷ Az ifjabb király ugyan saját udvarral és hivatali apparátussal, saját kormányzattal rendelkezik, de a király országából saját országot nem szakít ki, az ő uralmi területének és az ott élő alattvalóknak – akárcsak a dukátus esetében – királya marad a király, de az uralkodói jogokat javarészt az ifjabb király gyakorolja. Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy a király az egész országára nézve feladattal bízta meg és jogkörrel ruházta fel az ifjabb királyt, mint II. András Béla fiát a birtokadományok felülvizsgálatával, ami az ifjabb király tényleges hatalmának növekedését is serkentheti.⁵⁴⁸ Amint azonban arról már szó esett, az ifjabb királyi hatalom a király halálakor nem – és bár erre a történelem példát nem szolgáltatott, de az ifjabb királyság elnyerésének módjából következően minden bizonnyal az ifjabb király halálakor sem – öröklődik önállóan, hanem megszűnik, és újbóli életre hívása a király döntésétől függ.⁵⁴⁹ Amíg tehát a király hatalma országában önállóan értelmezhető, addig az ifjabb királyi (és a hercegi) intézmény és hatalom viszonylagos, mindig csak a király (fő)hatalmához képest létezik és értelmezhető.

⁵⁴² Vö. például: ÁKOKJ II/1., 8–11., 13., 15., 17., 19–22., 25., 29. o., ÁÚO VIII., 9–11. o.

⁵⁴³ HO II., 5–7. o.

⁵⁴⁴ ÁÚO III., 128–131., 136–139. o., CD IV/3., 69–77., 160–163. o.

⁵⁴⁵ CD IV/3., 407–409. o.

⁵⁴⁶ MEZEY 2003, 102. o., SZILÁGYI 1896, 420. o.

⁵⁴⁷ CD III/1., 388. o., SOLYMOSI 1983, 136–137. o.

⁵⁴⁸ SOLYMOSI 1983, 139., 141. o., SZÉKELY–BARTHA 1984, I/2. k. 1350. o.

⁵⁴⁹ MEZEY 2003, 102. o.

4.3. Az autonómia

A királyi hatalom dinasztián belüli, területi alapon történő megosztásától különbözik a királyi vármegyék rendszeréhez viszonyítva különleges jogállást, bizonyos fokú autonómiát élvező területek vagy nemzetiségi közösségek helyzete. A két jelenség azonban átfedést is mutathat, minthogy az autonómiát élvező valamely terület vagy közösség olykor a király akaratából történő hatalommegosztás során a herceg vagy az ifjabb király uralmi területére is eshet.

4.3.1. Erdély

Az autonómia különös érvényesülési területe a Szent István által az ott szállásterülettel rendelkező ellenségeinek legyőzését követően országához csatolt Erdély.⁵⁵⁰ E csatolás jellegét mutatja, hogy – szemben a szintén autonóm horvát–dalmát területekkel, valamint a Magyarországgal szerves kapcsolatban nem lévő, csupán a tényleges hatalmi viszonyokból eredő uralmi igénnyel, esetleg a magyar király hűbérúri jogával érintett, társországoknak nevezhető⁵⁵¹ területekkel (mint Szerbia, Bosznia, Galícia, Lodoméria, Bulgária vagy Kunország) – a korabeli okleveleknek a király címeit felsoroló, uralmi területére vagy igényeire utaló része nem tartalmaz „Erdély királya” megnevezést, csupán V. Istvánnál jelenik meg rendszeresen az ifjabb királyi méltóság mellett az Erdély hercege megjelölés. Erdély különös helyzete a kezdetektől fogva a három törvényes nemzet, a magyarok, a szászok és a székelyek jogállásából fakad.⁵⁵² A külső határ védelmében jelentős szerepet játszó Fejér megyei (gyulafehérvári) határőrispán a környező megyék felett fokozatosan hatalmat szerezve a XII. századtól a fejedelem, a XIII. századtól a vajda címet veszi fel, és a király (esetleg herceg vagy ifjabb király⁵⁵³) által kinevezett tisztviselőként hadúri jogosítványai mellett különleges részesedést kap az uralmi területén lévő királyi birtokok bevételeiből is, továbbá a nádor folyamatosan szélesedő bíraskodási jogköre alóli mentesüléssel és annak partikuláris gyakorlásával – a király kivételével – Erdély legfőbb világi bírójává válik.⁵⁵⁴ A szászok és a székelyek pedig az erdélyi területen belül is, a fejedelem, majd a vajda hatalmával szemben is érvényesülő speciális autonómiával rendelkeznek.

A szászok jogállásának fontos forrása II. András 1224. évi – Károly Róbert 1317. évi átiratában fennmaradt – kiváltságlevele, az *Andreanum*.⁵⁵⁵ Wenzel Gusztáv azonban rámutat arra is, hogy bár az *Andreanum* előtti időkből e szászokra vonatkozóan kevés oklevelés forrás maradt az utókorra, mindig tekintélyes helyet foglaltak el Erdély lakosai között, és magyarországi történetük egészen a magyarok „beköltözködése általi gyarmatosítás” időszakáig visszavezethető.⁵⁵⁶ Wenzel szerint az Intelmeinek a vendégekre vonatkozó kitétele is – miszerint a vendégek és jövevények befogadása akkora hasznot hajt, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén, illetve hogy amiként különféle tájakról és

⁵⁵⁰ MARCZALI 1935, 30–31. o.

⁵⁵¹ DEGRÉ 2009, 104. o.

⁵⁵² MÁLYUSZ 2002, 125–126. o.

⁵⁵³ KRISTÓ 1977, 54. o., VERESS 2018, 125. o.

⁵⁵⁴ DEGRÉ 2009, 101–102. o., MARCZALI 1935, 33–35. o.

⁵⁵⁵ MA, 420–423. o.

⁵⁵⁶ WENZEL 1873, 3–4., 13–16., 18–21. o.

tartományokból jönnek, annyiféle nyelvet, szokást, példát és fegyvereket hoznak magukkal, ami az országot díszíti és az udvar fényét emeli⁵⁵⁷ – rájuk vonatkozhat.⁵⁵⁸

Az *Andreanum* szerkezetében és tematikájában igen hasonló a királyi *hospes*közösségek kiváltságleveléhez, és bevezető szövegrészekben maga is a király erdélyi német vendégeinek nevezi az erdélyi szászokat. A forrás szerint e népek a II. Gézától kapott kiváltságaik megerősítését kérték II. Andrástól, és bár ilyen oklevél máig nem ismert, a történetírás arról számol be, hogy a XII. században (talán éppen II. Géza korában) valóban nagyobb számban telepedtek le szászok Erdélyben.⁵⁵⁹ A *hospes*ek közösségeinek többé-kevésbé közvetlen királyi alárendeltségéhez mérten a szászok az *Andreanum* alapján minden más ispánság eltörlésével egységesen a soraikból választott, de a király által kinevezett szebeni ispánnak rendeltetnek alá, akinek jogköre igen hasonló a *hospes*közösségek előljárójáéhoz. Kiváltságuk értelmében a szászok a bíráik és papjaik választásának joga mellett országos vámmentességet nyernek, saját bíráik és a király kivételével minden bírói joghatóság alól mentesek, továbbá birtokaikat a királytól (királyi jog címén) senki nem kérheti, és azokat a király csak az ő szabadságaikat élvezőknek (közülük valóknak) adhatja; ugyanakkor az egyház felé tizedfizetés, míg a kamara haszna címén a kincstárnak, a kiküldött királyi pénzszedők felé pedig napidíjként meghatározott fizetési kötelezettség, a király irányában korlátozott számú szállásolási és jelentős katonaillesztési kötelezettség terheli őket.⁵⁶⁰ III. András 1290. évi dekrétuma aztán e szászokat számos helyen a nemesekkel együtt, velük hasonló szabadságokat élvezőkként említi, és megerősíti, hogy ügyeiket saját bírójuktól közvetlenül a királyhoz vihetik.

A XIII. század elejére tehető a székelyek Erdélybe telepedése és egységesen a székely ispán fennhatósága alá helyezése, míg korábbi történetük kapcsán még az Erdélyre koncentrááló irodalom is leginkább az egyértelmű források hiányára és az ellentmondásos elméletek különbségeire, gyengepontjaira mutat rá.⁵⁶¹ A királyi seregben azonban már a XI–XII. századokban jelen vannak.⁵⁶² Autonómiájuk kapcsán annyi már a XIII. században elfogadható, hogy igazgatási szempontból kizárólag a királynak és az általa – de nem a székelyek sorából – kinevezett székely ispánnak alárendeltek, az erdélyi vajda és a királyi udvar egyéb tisztviselői nem gyakorolnak hatalmat a kialakulóban lévő székeik fölött, autonómiájukért cserébe pedig a király felé katonáskodási kötelezettség és ajándéknak nevezett adójellegű (ló, majd ökör) szolgáltatás terheli őket.⁵⁶³

A székelyek kiváltságai és a királyi hatalom viszonyának érdekes kérdése a szűkebb értelemben vett királyi jog alakulása. Amíg ugyanis a szászok birtokainak király általi adományozását írott kiváltság korlátozza, addig a székely birtok öröklési rendjének alapja a székelyek szabadsága, a *siculitas*, amely nem királyi kiváltságból, hanem az ösfoglalásból ered.⁵⁶⁴ Ennek következtében a székely birtok kívül esik a királyra háramló és általa adományozható javak körén, a (szűkebb értelemben vett) királyi jog a XVI. század közepéig nem hatolhatott be a Székelyföldre.⁵⁶⁵ Egy újabb tanulmány kísérletet tesz ugyan e megállapítások kritikai vizsgálatára, de nem jut olyan következtetésekre, amelyek az Árpád-

⁵⁵⁷ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 59. o.

⁵⁵⁸ WENZEL 1873, 4. o.

⁵⁵⁹ DEGRÉ 2009, 56. o., PAULER 1899, I. k. 253–256. o.

⁵⁶⁰ DEGRÉ 2009, 103. o., MARCZALI 1935, 33–34. o., VERESS 2018, 141–142. o.

⁵⁶¹ BÉLI 2000c, 43. o., DEGRÉ 2009, 54., 102. o., GYÖRFFY 1990, 11–14. o., KORDÉ 2019, 10–14. o.,

MÁLYUSZ 2002, 134–138. o., MARCZALI 1935, 34–35. o., VERESS 2018, 136–138. o.

⁵⁶² ENGEL 2001b, 101. o., KARÁCSONYI 1924, 4–6. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 13. o.

⁵⁶³ BÉLI 2000c, 43. o., DEGRÉ 2009, 102. o., VERESS 2018, 136–137. o.

⁵⁶⁴ DEGRÉ 2009, 54. o.

⁵⁶⁵ BALOGH J. 2005, 19–20. o., DEGRÉ 2009, 54. o.

kor tekintetében kategorikusan cáfolnák a székely birtok királyi jog alóli mentességét.⁵⁶⁶ Egyetlen vonatkozó Árpád-kori adománylevélként kiemeli IV. Béla 1252. évi levelét, amelyben a király a székely Akadás fia Vince ispánnak a székelyek területein kívül eső földet adományoz,⁵⁶⁷ és kifogásolja azt a véleményt, miszerint a király azért adományozott székely előkelőnek a székely birtokok körén kívül eső földet, mert székely birtokot nem adományozhatott; ellenérvként pedig arra hivatkozik, hogy maga az oklevél nem tartalmaz ilyen indokolást.⁵⁶⁸ Ezzel szemben azonban éppen a székelyek kiváltságának az ösfoglalás tényén, és nem kiváltságlevélen alapuló eredete, lényegében szokásjogi jellege hozható fel. Amennyiben ugyanis a korszakban szokásos és ismert gyakorlat volt az, hogy a székely birtok mentes a királyra háramlás és a királyi adományozás alól, úgy a király, illetve az oklevelet szerkesztő személy okkal tekinthetett el ennek leírásától.

4.3.2. A szlavón–horvát–dalmát térség

Erdély mellett a másik különleges státuszú igazgatási terület a szlavón–horvát–dalmát térség. A Szent László által elfoglalt Szlavóniát Degré Alajos ugyan a társországok között említi, de azzal, hogy e területet nem külön országnak, hanem Magyarország részének tekintik, és a „lovagkirály” ugyan meghagyja a szlovének nemzeti szervezetét, de a király által kinevezett ispán alá rendeli őket.⁵⁶⁹ E megállapításokat látszik igazolni az, hogy a hitelesnek tekinthető Árpád-kori oklevelek a király címei között Szlavóniát szokásosan nem említik, még akkor sem, ha a rendelkezés tárgya – mint a zágrábi *hospesek* 1242. és 1266. évi kiváltságlevelei esetében⁵⁷⁰ – e területre esik. Ellenben, amint arról már szó volt, ezek az oklevelek és a verőceiek 1234. évi kiváltságlevele is kifejezik, hogy Szlavónia a herceg uralmi területét képezi.⁵⁷¹ És ugyan Szent László nevében maradtak fenn olyan oklevelek is, amelyek a király címei között tartalmazzák a Szlavónia királya megjelölést, ezeket Szentpétery Imre kritikai jegyzéke kivétel nélkül hamisnak jelöli.⁵⁷² Szlavónia és Magyarország e szoros kapcsolata – Mályusz Elemér szerint – abból eredhet, és az által marad fenn hosszabb távra is, hogy bár Szlavónia is hódított terület volt, azzal a magyar király nem gyarmatként bánt, nemcsak az ide kinevezett bán útján gyakorolta hatalmát, hanem már a kezdetektől a királyi birtokok nagyobb száma mellett a nagybirtokos réteg is magyar származású lehetett, ami kulturális kapcsolódást is jelentett Magyarországgal.⁵⁷³

Az előbb Szent László, majd véglegesen Kálmán által elfoglalt Horvátország és az ugyancsak az utóbbi által elfoglalt Dalmácia Kálmántól kezdve a király címei között is rendszerint megjelennek, és ezeket Degré Alajos is olyan társországoknak nevezi, amelyek – szemben a csak trónigénnyel vagy hűbérúri igénnyel érintett területekkel – szerves kapcsolatban állnak Magyarországgal.⁵⁷⁴ Mezey Barna szerint e kapcsolat leginkább perszónaluniónak nevezhető, amelyben a közös uralkodó jórészt érintetlenül hagyja az országához csatolt területek állami- és jogrendjét, szemben az önálló államiságukat teljesen megőrző, de a magyar korona főhatóságát elismerő hűbéres országokkal.⁵⁷⁵ Hóman Bálint azonban azt fejtegeti, hogy e

⁵⁶⁶ RÁCZ B. V. 2021, 15–16. o.

⁵⁶⁷ CD IV/2., 147–148. o.

⁵⁶⁸ RÁCZ B. V. 2021, 9. o.

⁵⁶⁹ DEGRÉ 2009, 104–105. o., HÓMAN–SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 329–331. o.

⁵⁷⁰ MA, 451–455., 507–512. o.

⁵⁷¹ MA, 443–444. o.

⁵⁷² ÁKOKJ I/1., 10., 12. o., CD I., 472–479., 488–490. o.

⁵⁷³ MÁLYUSZ 2002, 61–63. o.

⁵⁷⁴ DEGRÉ 2009, 104. o.

⁵⁷⁵ MEZEY 2003, 83. o.

perszonálunió a királyi hatalom korabeli jellege folytán valójában reálunió, amelyben a Horvát királyság nem válik a magyar részévé, mégis azzal egy államba forr össze.⁵⁷⁶ A Szlavóniától némileg különböző jellegű kapcsolódás – amellett, hogy a magyar hódítás előtt a horvátok saját (az okleveles források tanúsága szerint „a horvátok és dalmátok királya” címet viselő⁵⁷⁷) királysággal is rendelkeztek – az ország központjához viszonyított nagyobb földrajzi távolságra és legfőképp kulturális okokra (esetleg még a pápai hatalom jóindulatának fenntartására⁵⁷⁸) vezethető vissza, ugyanis ezen a területen a magyarságnak alig voltak képviselői.⁵⁷⁹ A magyar király a horvát területen is érintetlenül hagyja a nemzetiségi szervezetet és a horvát nemesség jogait, de itt a zsupánságok helyett – Szlavóniával ellentétben – (magyar) vármegyéket sem alapít, és jelentős várbirtok-rendszert sem épít ki, hanem a terület élére a király által kinevezett és az ő nevében kormányzó bán képviseli az uralkodót.⁵⁸⁰

Még kisebb beavatkozás történik a horvátországi területbe szigetként ékelődő, Velence és azon keresztül a bizánci hatalom érdekkörét is érintő⁵⁸¹ dalmát városok esetében, amelyek széles körű önkormányzati jogainak megtartására Kálmán a kíséretével együtt ígéretet tett királyi fennhatóságának elismeréséért cserébe (lényegében az idegenek vámjának kétharmadát követelte tőlük), és amelyek fennhatóságáért a későbbi magyar királyok újra és újra kénytelenek voltak megküzdeni.⁵⁸² A dalmát városok egyházi és világi kiváltságairól több, Kálmánnak tulajdonított, valójában azonban hamisnak bizonyult oklevél maradt az utókorra, így a legkorábbi és legfőbb hiteles kiváltságlevélnek a trauiak 1108. évi privilégiuma tekinthető.⁵⁸³

4.3.3. Egyéb autonómiák

Erdély és a szlavón-horvát-dalmát területek autonómiája mellett az Árpád-kor folyamán az ország egyéb területein is letelepedtek olyan idegen származású népek, amelyek tagjai – jellemzően katonai szolgálat ellenében – kiváltságokat nyertek, jogállásuk némiképp különbözött a magyar nemesektől, egyéb (köz)szabadoktól és a függő állapotú népektől is, de nem élveztek az előbb tárgyalt területekhez és közösségekhez hasonló autonómiát. Ilyen kiváltságos népet vagy kerületet képeztek a nádor főhatósága alá tartozó besenyők, a királyi birtokokra letelepített és nemzetségi szervezetüket sokáig megőrző, de IV. László dekrétumaiban a nemesekhez hasonló szabadságra emelt és a nádor főhatósága alá helyezett kunok, a vélhetően – de nem kétséget kizáróan⁵⁸⁴ – velük letelepedő jászok, valamint a szepesi szász városok.⁵⁸⁵

Az autonómia további Árpád-kori megjelenési formáját a királyi *hospes*közösségek XIII. századi szabadságleveleiben találjuk. E települések lakóinak sokrétű kiváltságai közül Hóman Bálint sarkalatos kiváltságnak nevezi a bíróválasztás és a vámmentesség mellett az

⁵⁷⁶ HÓMAN-SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 359–360. o.

⁵⁷⁷ CD I., 460–466. o.

⁵⁷⁸ DEÉR 1931, 24–25. o., HÓMAN-SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 340–345. o.

⁵⁷⁹ MÁLYUSZ 2002, 43–47. o.

⁵⁸⁰ DEGRÉ 2009, 105. o., MEZEY 2003, 84. o., HÓMAN-SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 355–357. o.

⁵⁸¹ DEÉR 1931, 23–24., 28–29. o.

⁵⁸² HÓMAN-SZEKFŰ 1935–1936, I. k. 357–359. o.

⁵⁸³ ÁKOKJ I/1., 14–15. o., CD II., 45–46. o., FEJÉRPATAKY 1892, 19. o.

⁵⁸⁴ GYÖRFFY 1990, 312–314. o.

⁵⁸⁵ BÉLI 2000c, 46–47. o., DEGRÉ 2009, 53–54. o., MEZEY 2003, 154–155. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 14–15., 17–18., 24–25. o.

autonómiát, vagyis a község és a király, illetve annak helyettese között minden közbeeső hatóság kizárását.⁵⁸⁶ E közvetlen királyi alárendeltség azonban kezdetben nem általános és teljes körű, hanem – amint arról a törvényhozás kapcsán szó volt – a várszerkezetből történő kiemelkedés és eltávolodás folyamatában teljesedik ki. Álláspontom szerint azonban az autonómia e *hospesek* esetében nem egyszerűen egy elem a szabadságok sorában, hanem a kiváltságok rendszerén keresztülfekvő rendezőelv, amely az egyéb konkrét kiváltságokhoz kapcsolódóan, azok tartalmába beépülve nyeri el valós tartalmát, ekként meghatározza e közösségek (kizárólag) király általi igazgatásának és öngazgatásának jogi lényegét. Az autonómia megnyilvánulása például a bíraskodási szabadság körében az, hogy a *hospesek* ügyeiben – az uralkodó által biztosított szabadságaik körében nevesített vagy általános formulákkal megjelölt ügykörben; a kisebb, magánjogi természetű ügyekben pedig általában megkötés nélkül⁵⁸⁷ – saját választott (de a király által jóváhagyott) bírójuk dönt, a gazdasági szabadságok között mentesülnek az ispánnak fizetendő adójellegű terhek alól; a katonaaállítás körében pedig fegyvereseik a király zászlaja alatt vonulnak.

A közvetlen királyi alárendeltség mellett e közösségek autonómiájának másik összetevője az, hogy bizonyos fokú öngazgatással is rendelkeznek. Ennek legfőbb eleme, hogy előljárójukat maguk, és maguk közül (tehát velük egyenlő jogállásúak közül) választják, méghozzá a nagyszombatiak 1238. évi kiváltsága szerint nem egyhangúlag, hanem a közösség „nagyobb és bölcsőbb” része – tehát a többség – szavával.⁵⁸⁸ Az előljáró pedig nemcsak a közösség bírója, hanem igazgatási vezetője és kifelé hivatott képviselője is.⁵⁸⁹ Az öngazgatás további megnyilvánulásaként a királyi pénzek beváltása körében a nagyszombatiak 1238. évi kiváltságlevelé szerint az előljáró felügyeli a királyi pénzverőt, a pestiek (budaiak) 1244. évi kiváltsága alapján náluk nem a tárnokmester embere, hanem a saját soraikból választott megbízható személy foglalkozik a pénzváltással, a vasváriak 1279. évi oklevelé pedig ezt a feladatot „az előljáró bizalomra méltó emberére” ruházza.⁵⁹⁰ Több *hospes*közösség kiváltságlevelé rendelkezik továbbá a szabad plébánosválasztásról, de az autonómiát szélesítik azok a rendelkezések is, amelyek a településre érkező idegenekre is kiterjesztik az előljáró ítélkezési hatáskörét, a közösségben letelepedőknek – ha egyéb terheiket megfizetik – a *hospesek* jogállását biztosítják, vagy a *hospesek* birtokainak a közösségen, illetve az azonos jogállást élvezők körén kívülre háramlását korlátozzák.⁵⁹¹

Az autonómia Árpád-kori megjelenési formáit illetően kijelenthető, hogy azok alapvetően a király akaratából létrejövő és működő jogköröket takarnak, és jellemzően a magyaroktól különböző népelemek közösségeihez, illetőleg az ország központjától távolabb eső nagyobb földrajzi egységekhez kapcsolódnak, utóbbi tekintetben pedig nem ritkán átfedést mutatnak a herceg vagy az ifjabb király uralmi területével is. Az autonómia lényege minden esetben a királlyal, a királyi hatalommal – ekként a királyi jogok gyakorlásával is – fennálló különös, az általánosnál közvetlenebb kapcsolat, a várszerkezet, a vármegyék és az udvari méltóságok által képezett általános igazgatási struktúrán kívül helyezkedés, ami közelebb is hozza az autonómia jogosultjait a királyi hatalomhoz. Kristó Gyula rámutat, hogy a két legnagyobb autonóm terület ura, az erdélyi vajda és a horvát–szlavón bán tényleges hatalma a XIII. század utolsó éveire jelentősen megnő, és az e tisztséget viselő bárók – személyes befolyásuk által is – szinte kisajátítják, hosszabb távon is – de még nem örökös joggal – meg tudják tartani e hivatalokat (Kristó ebben már a tartományuraság előzményeit látja).⁵⁹² Régészeti leletek

⁵⁸⁶ HÓMAN 1938a, 459. o.

⁵⁸⁷ BÉLI 2014, 16–19., 22. o.

⁵⁸⁸ MA, 444–447. o.

⁵⁸⁹ FÜGEDI 1961, 58. o.

⁵⁹⁰ MA, 444–447., 466–469., 551–554. o.

⁵⁹¹ MA, 444–447., 451–455., 466–469. o.

⁵⁹² KRISTÓ 1977, 57–63. o.

alapján pedig kimutatható az is, hogy hazánkban a királyi – és néhány esetben hercegi – pénzverés mellett kizárólag a bán szerzi meg az egyik legjelentősebb királyi jog gyakorlásának, a saját pénz veretésének jogát, igaz, ez eredetileg IV. Béla felhatalmazásán alapul.⁵⁹³ Az autonómia terjedelmének meghatározása és az autonóm területek igazgatási vezetőjének kijelölése – a királyi hospesközösségek esetében az előljáró jóváhagyása – közjogi szempontból az Árpád-kor végéig a király hatalmában áll és akaratán nyugszik. Az autonómia mértéke esetenként különböző és időszakonként változó, de – hasonlóan a királyi hatalom dinasztián belüli megosztásához – mindig viszonylagos, soha nem éri el az uralkodó hatalmától való függetlenség szintjét, nem szakad ki annak országából, mindig csak a királyi hatalomhoz viszonyítottan értelmezhető.

⁵⁹³ HÓMAN 1916, 329–331., 334–336. o.

VII. Bíraskodás

Napjaink közjogi gondolkodásában a horizontális hatalommegosztás harmadik pillére az igazságszolgáltatás, a bíraskodás. A rendszerelméleti megközelítésben az Árpád-kor kialakulóban lévő államában is meg kell jelenjen a szabályalkotó és a szabálműködtető, végrehajtó funkció mellett az akár írott, akár szokásjogi kötelező magatartási szabályok egyedi (jog)vitákban vagy valamely (jog)szabály megsértése esetén történő érvényesítésének, kikényszerítésének funkciója, vagyis a bíraskodás, még ha ennek középkori működése számos tekintetben el is tér a jelenkori állapotoktól.

A (jog)történeti irodalom egyetért abban, hogy a személyes királyság korában az ország legfőbb bírója, az ítélkező hatalom legfőbb letéteményese a monarcha, az ő előjoga az igazságszolgáltatás szervezése és bármely alattvalója ügyében eljárhat.⁵⁹⁴ Igaz ez akkor is, ha a nemzeti társadalom intézményei, így a nemzetségek bíraskodása nem egyik pillanatról a másikra tűnik el a királyság létrejöttével, hanem fokozatosan visszaszorulva a XII. századra szűnik meg.⁵⁹⁵ Hasonlóan az igazgatási hatalomhoz, a bíraskodásra is igaz, hogy azt az ügyek számára és az uralmi terület nagyságára tekintettel a király, ha akarná, sem lenne képes egy személyben gyakorolni, továbbá hogy e hatalomgyakorlási forma általános vagy akár csak bizonyos ügycsoportra nézve átfogó normatív jellegű leírása – lényegében eljárási törvény – a korszakban nem létezik. Az írott jog legfeljebb egyes jelentősebb eljárási kérdéseket érint, emellett az eljárások lefolyását a szokásjog és nem elhanyagolható mértékben a praktikus szempontok határozzák meg.

Már az Intelmekben látható annak felismerése, hogy a király nem képes egyedül gyakorolni országában a teljes bírói hatalmat. E mű gondolatai egyszerre elvi és gyakorlati jelentőségűek annak meghatározásában, hogy az uralkodó milyen ügyekben bíraskodjon személyesen. Kimondja ugyanis, hogy a király lehetőleg csak a méltóságához illő nagyobb ügyekben, például főbenjáró ügyekben ítéljen maga, a kisebb ügyeket hagyja meg a bírónak, akik pedig a törvények szerint járjanak el.⁵⁹⁶ Ezek az önmérsékletre intő gondolatok, illetve a bírói hatalom szükségszerű megosztása köszön vissza Szent László legendáiban, amikor azok szerzője úgy fogalmaz, hogy a király igazságos volt az ítéletben, és az ítéletek mérlegelésekor nem annyira ítélni félt, mint megítélni,⁵⁹⁷ továbbá Kálmán első törvényében, amikor a püspökök által a püspökségük területének ispánjai és más tisztviselői jelenlétében évenként kétszer tartandó zsinatok felállítását rendeli el azért, mert a nép az utazás és az élelmezés nehézségei miatt minden ügy végett nem tud a királyi udvarba menni.

Az Intelmek szövegéből kiolvasható az is, hogy bár a király nem tud – és ne is akarjon – minden ügyben maga ítélkezni, végső soron az ő döntése, hogy mely ügyek, ügykörök elbírálását tartja fenn magának, és melyeket engedi át valamely bírói feladattal felruházott alattvalójának. E bírók hatalma pedig nemcsak a királytól származtatott, hanem – minthogy a törvények szerint kell eljárniuk – kereteiben, működési formáiban és alkalmazott szabályaiban is alapvetően a király törvényhozó hatalma (és nyilván a szokásjog) által meghatározott.

⁵⁹⁴ BÉLI 2000c, 228. o., BIRÓ 2019, 33. o., DEGRÉ 2009, 73–74. o., MEZEY 2003, 49. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁵⁹⁵ DEGRÉ 2009, 112. o.

⁵⁹⁶ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 58. o.

⁵⁹⁷ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 97. o.

1. A királyi személyes bírászkodás

A monarcha személyesen gyakorolt bírói hatalmára az Intelmek mellett már első királyunk korából is több forrásban találunk utalást. Szent István első dekrétuma kimondja, hogy aki a keresztény vallás megtartása ellen követ el valamit, első hét ízben a püspök ítélete alá essen, azonban a teljességgel makacs – tehát a nyolcadszor is vétő – engedetleneket „a királynak, mint a kereszténység védelmezőjének ítéletére kell bocsátani”. Szent István második dekrétuma pedig rendelkezik az ispán ítéletével szemben rosszhiszeműen, az ispánt igazságtalan bírónak láttatva a királyhoz folyamodó vitéz büntetéséről, amiből az ispán bírói joghatósága mellett arra is következtethetünk, hogy annak valóban igazságtalan bírói döntésével szemben egyébként a királyhoz lehet – kvázi-jogorvoslatért – folyamodni.

Utóbbi törvény a saját (ösi) és a királytól kapott birtok öröklési szabályai mellett elrendeli, hogy vagyonkobzást csak az szenvedjen el, aki a király halálára vagy az ország eladására szervezkedett, vagy ha idegen tartományba menekült; az ilyenek vagyona pedig a király hatalmába kerüljön. A fenti esetek további következménye a fővesztés, amelynek esetében azonban észszerű oknál fogva csak a felségsértés és a hazaárulás kerül kiemelésre, mivel a harmadik esetkörben a király – vélhetően – a súlyosabb deliktumok szökésben lévő elkövetőit kívánja büntetni, de távollétükben a halálos büntetést ténylegesen nem lehet végrehajtani, így a szankció egyetlen effektív eleme – legalábbis időlegesen – a *confiscatio*.⁵⁹⁸ Noha Szent István dekrétuma e három esetkörre az *infidelitas* megjelölést még nem alkalmazza, a büntetés alapján, továbbá figyelemmel a hűtlenségnek a későbbi okleveles gyakorlatból is azonosítható eseteire, ehelyütt a hűtlenségi deliktumok és büntetés első szabályozását láthatjuk. Ennek kapcsán említendő az első királyunk legendáiban megénekelte történet, miszerint amikor az idősödő király betegeskedett, udvarának négy legfőbb nemese összeesküvést szőtt ellene, és egyikük megpróbálta álmában meggyilkolni őt egy karddal. Miután a merénylet – a legenda szerint égi közreműködésre – megghiúsult, a király „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztettét gondtalanul elejtette; végül a király parancsára felkutatott gyilkosokat elővezették, s ő fejükre törvényt mondva, méltó ítélettel sújtotta őket”.⁵⁹⁹ E történet a kegyelmezés joga mellett azt is példázza, hogy a király a hűtlenségi deliktum tárgyában – hatalmának és tekintélyének közvetlen érintettségéből eredően – személyesen ítél.

Szent László úgynevezett első törvénye szerint a király ítélete alá esik, aki a tolvajt a negyedik napon túl is megkötözve magánál tartja azért, hogy annak büntársait is elfogja, de ennek aztán hat héten belül sem tesz eleget; továbbá amíg az egyháznak ígért magánadományok behajtása a püspöki törvényszék hatáskörébe tartozik, az ilyen esetben a püspök követét megverő és neki ellentmondó személy ügyében már a király jár el. A király ítél a püspökökkel együtt az olyan egyházi előjáró ügyében is, aki az illetékességébe tartozó papok törvénytelen házasságban élése ellen nem lép fel (míg alacsonyabb rendű papok ilyen mulasztása miatt a püspök jár el). A „lovagkirály” második dekrétuma alapján a király személyes bírászkodásának további esete a karddal elkövetett emberölés, míg a világi bíró elleni vádat, miszerint ártatlant ítél el, vagy a bűnöst nem büntette meg, a királyi tanács ítéli meg. Utóbbi ügykört Szent László úgynevezett harmadik törvénye is érinti, és a korábnál enyhébb büntetést helyez kilátásba a bírót hamisan vádolóval szemben.

Kálmán első törvénye szerint a királyhoz kell küldeni a vétkes szokások gyakorlásán kapott izmaelitákat, ami nyilván a vétkesnek a király mint bíró elé állítását jelenti, de a normaszöveg alapján nem egyértelmű, hogy a királyi udvarban vagy a király országjárása során – vidéken –

⁵⁹⁸ MURARIK 1938, 93. o., PÁRNICZKY 1940, 21–22. o.

⁵⁹⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 48. o.

történő ítélekezésről van-e szó. Egyértelműen a király vidéki bíraskodására utal e törvény másik rendelkezése, miszerint a király valamely vármegyébe utazva két megyei bíróval ítéli a megye népének ügyeit. E bírótársak, az úgynevezett billogosok eljárásával szemben már ekkor a nádorhoz lehet folyamodni, később pedig szerepük egyre csökken, és lassan alárendelődnek az ispánnak.⁶⁰⁰ Ugyancsak a királyhoz (vagy az e törvényben említett püspöki zsinati bírósághoz) lehet fordulni Kálmán első dekrétuma alapján az igazságtalanul ítélő bíróval szemben.

Az 1222. évi Aranybulla megígéri, hogy minden évben Szent István ünnepén a király Fehérváron törvénynapot ül, ahol a *serviensek* megjelenhetnek és ügyeiket előadhatják, ha pedig a király nem tud megjelenni, akkor a nádor lesz ott mint helyettese. Degré Alajos szerint ez a király személye előtti éves törvénynap (panasznap) III. Béla korától vált általánossá,⁶⁰¹ de a XI–XII. századi – legalább eseti – működése sem zárható ki, későbbi kimutathatósága összefügghet a király jelenlétén folyó ügyek kötelező írásba foglalásának elrendelésével. E törvényhely egyébiránt – mivel a XIII. században a király helyett a nádor jelenléte válik általánossá – hozzájárul a nádori bíraskodás intézményének alakulásához, kiteljesedéséhez.⁶⁰² Ezzel szemben azonban II. András a nádori *suo iure* bíraskodás köréből kifejezetten kizárva magának (a mindenkori királynak) tartja fenn a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeinek befejezését. Ugyancsak a király bírói hatalmát érinti az a rendelkezés, amely rögzíti a király és az ifjabb király – nem ügykörök szerint, hanem területi-személyi alapon elkülönülő – bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös tiszteletben tartását.

A második Aranybulla az 1222. évi dekrétumhoz hasonlóan rendelkezik a fehérvári törvénynapról, de amennyiben a nádor „hanyagul intézi a király és az ország dolgait”, akkor a királyi *serviensek* a leváltását kérhetik a királytól, aminek teljesítésére II. András ígéretet is tesz. Ugyancsak megígéri az 1222 óta az Aranybullával össze nem egyeztethető módon elrendelt vagyonszerzések felülvizsgálatát és a birtokok visszaállítását, és fenntartja azt a szabályt is, hogy a király tudta nélkül a nádor nem fejezheti be a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeit. A harmadik Aranybulla a fehérvári törvénynapra vonatkozó szabályokat annyiban egészíti ki, hogy ott a király, az ifjabb király vagy a herceg – tehát már nem a nádor – fog megjelenni és megyénként kettő vagy három nemes társaságában ítélni. A nemesekkel szembeni eljárások esetére pedig IV. Béla és fiai ígéretet tesznek a törvényes rend betartására azzal, hogy nemest elfogni, személyi szabadságától megfosztani csak törvényes bírói ítélettel, őket elítélni pedig a bárók jelenlétében lehet.

Az úgynevezett első kun törvény az igazgatás körében már említett rendelkezések kapcsán utal a bíraskodásra, amikor kimondja, hogy a kunok megkeresztelkedését, korábbi szokásaik elhagyását, letelepedését és a keresztényekkel szembeni erőszakos cselekményekkel történő felhagyást – mint törvényes kötelezettségeiket – ellenőrző kiküldött nyomozók jelentése alapján az ezeket megszegőkre a pápai legátus és az egyház általi büntetés mellett világi megtorlás is vár, amelynek méltó büntetését magától a királytól kapják. Ugyanígy rendelkezik a keresztény szolgák elengedésének és a magyarokat illető földek visszaadásának elmulasztása esetére a második kun törvény. Ezek az esetek kivételt képeznek utóbbi dekrétum általánosan szabálya alól, miszerint a kunok minden ügyében a nádor ítélni egy kun bíróval vagy előljárával együtt, kivéve a kun nemesek közötti ügyeket, amelyeket egy személyben az alperes klánjának bírója (előljárája) ítél. Utóbbi esetben azonban azt is rögzíti a dekrétum, hogy ha az alperes nem fogadja el a kun bíró döntését, a királyhoz fellebbezhet, aki ilyenkor – másodfokon – személyesen jár el ezzel a kun bíróval együtt.

⁶⁰⁰ MEZEY 2003, 193. o.

⁶⁰¹ DEGRÉ 2009, 112. o.

⁶⁰² BÉLI 2011, 53. o.

III. András első dekrétuma elvi éllel, de sommásan rögzíti az egyházi és a világi bíraskodás elkülönülését, és az egyházi személyek világi ügyeiben kizárja valamennyi (világi) bíró joghatóságát, a király kifejezett kivételével. E törvény szerint a királyhoz vihetik ügyüket – kvázi perorvoslatként – az illetékes ispán eljárásával elégedetlen nemesek és erdélyi szászok is. A király bírói hatalmának egyfajta önkorlátozása jelenik meg a király ama ígéréteiben, miszerint a sértetteknek akkor is igazságot fog szolgáltatni, ha a hatalmaskodó életét – egyébként a kialakult gyakorlatnak megfelelően – megkímélné. A királyi ítékezés kapcsán említhető még az 1290. évi törvénynek az ország összes bárójával és nemesével évenként tartandó fehérvári gyűlésre vonatkozó rendelkezése, mivel e gyűlés – a már említett igazgatási jellege mellett – a nemesek és bárók ügyeiben továbbra is eljár bírósággént is,⁶⁰³ ahogy erre a normaszövegben a „tetteik megvitatása” és a „vétkek szerinti büntetés ítélet szerinti elvétele” kifejezések is utalnak. Említésre érdemes végül, hogy e dekrétum fennmaradt átiratában egy nagyrészt olvashatatlan szövegrész foszlányai is a király személyes ítéltetésére utalhattak, de a rendelkezés pontos tartalmát a jogirodalom nem tudta kipótolni.⁶⁰⁴

Az 1298. évi dekrétum elsőként a bárók és más hatalmaskodók királyi felséget sértő pusztításainak, valamint a jogtalanul elfoglalt királyi vagy egyéb birtokok visszaszolgáltatása megtagadásának, avagy újabb jogsértő elfoglalásának megítélését utalja királyi bíraskodásra. Mindezekkel az elkövetőkkel, valamint a velük szövetkező bárókkal és nemesekkel szemben pedig lényegében hűtlenségi büntetést (az utódok örökrészére is kiterjedő, meg nem váltható vagyonszerzést a nemesi kiváltságok elvesztésével) helyez kilátásba. Ugyanezzel fenyegeti szintén királyi ítélet alapján azokat, akik a korábbi hatalmaskodásuk miatti bocsánatot elégtétel helyett újabb erőszakkal csikarják ki. Királyi ítélet alá esnek továbbá az e hatalmaskodások kinyomozására a királyi emberrel megyéenként négyesével kiküldött nemesek is, ha félelemből, kedvezésből vagy vesztegetés folytán hamisan járnak el feladatuk teljesítése során. Az országos gyűlés megkezdése után hatalmaskodásokat elkövetőket is, a püspök által már a világi ítélet előtt kimondásra kerülő kiközösítés mellett, ha elégtételt nem adnak, az egyébként illetékes bíró bevárása nélkül maga a király sújtja büntetéssel. Végül, királyi ítélettel fenyegeti e dekrétum azokat a bárókat is, akik nemeseket kényszerítenek saját szolgálatukba vagy bármilyen módon azok személyét vagy vagyonát megterhelik.

A királyi kancellária működésének köszönhetően a bíraskodási tevékenység körében hozott királyi döntések is a XIII. századból maradtak fenn nagyobb számban. Korábbi példaként említhetők a Szent István legendáiban leírt esetek: a király elleni merénylet elkövetőinek előbb említett megbüntetése, valamint az a történet, miszerint a királyhoz tartó hatvan besenyő férfit valamely szolgák azok elébe menve karddal levágtak és kifosztották őket, mire a király elrendelte, hogy állítsák a színe elé valamennyi elkövetőt, és miután ott elnyerték ítéletüket, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztották.⁶⁰⁵ Az okleveles gyakorlat hitelesnek látszó korai példa II. István 1118. évi ítélete, amelyben tanácsával eljárva helyreállíttatja a tihanyi egyháznak az udvarnokok által elbitorolt birtokait.⁶⁰⁶ E forrás is rámutat arra, hogy a király – más jelentős ügyek intézéséhez hasonlóan – a bírói hatalmának gyakorlása során is nem egyszer tanácsának meghallgatásával jár el,⁶⁰⁷ ami azonban – az egyéb ügyekhez hasonlóan – nem változtat azon, hogy a döntéshozó közjogi értelemben kizárólag az uralkodó. Egy 1171-ben kelt oklevél például arról számol be, hogy Ivánka locsmándi ispán III. István jelenlétében pereskedett Godfrid és Albert német *hospes*ekkel a II. Géza által 1156 körül utóbbiaknak adományozott birtokok

⁶⁰³ MEZEY 2003, 122. o.

⁶⁰⁴ DRMH I., 112. o.

⁶⁰⁵ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 45–46., 48. o.

⁶⁰⁶ ÁKOKJ I/1., 18–19. o., FEJÉRPATAKY 1895, 22–26. o., ZO I., 3–4. o.

⁶⁰⁷ BIRÓ 2019, 34–35. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 12–13. o.

tárgyában.⁶⁰⁸ Időben e források közé esik az országon áthaladó Ottó freisingi püspök 1147. évi beszámolója, amely rögzíti, hogy a királyhoz felérők semmilyen ítéletet nem sürgethetnek tőle, a megpereltnek kimentést nem engednek, és mindenben csak a fejedelem akarata érvényesül.⁶⁰⁹ Ebből akár a királyi döntéshozatal, azon belül az ítélkezés meglehetősen önkényessége is kiolvasható,⁶¹⁰ a korábbi dekrétumok és az Intelmek megállapításaira tekintettel azonban inkább arról lehet szó, hogy a király elvileg bármely ügyet magához vonhat, de a gyakorlatban aligha törekszik például az alacsonyabb állásúak ügyeinek vagy a csekélyebb jelentőségű ügyeknek személyes intézésére.

A XIII. század elejétől kezdve maradnak fenn nagyobb számban a hűtlenségi eseteket leíró források is. II. András 1221-ben Korláth fia Benedeket, 1223-ban a horvátországi Domaldot marasztalja hűtlenség miatt, 1228 körül pedig Kálmán herceg oklevele számol be arról, hogy András király a tanácsával eljárva Ompud fia Lőrincet elítélte hűtlenség miatt.⁶¹¹ IV. Béla és utódai korából is több olyan oklevél maradt fenn, amelyekben a király személyesen ítélkezve hűtlenségben marasztalja valamely alattvalóját.⁶¹² E főszabályként fő- és jószágvesztéssel fenyegetett deliktumok miatt tehát – alighanem e cselekményeknek a király közjogi méltóságát sértő jellege, valamint a jószágvesztéssel érintettek javainak koronára szállása miatt – az Árpád-kor végig gyakori a király személyes ítélkezése.⁶¹³ A hűtlenség büntetéséről sem mindig marad fenn azonban a marasztaló okleveles forrás. Ennek jó példája a Gertrúd királyné elleni merénylet egyik főalakjának, Töre fia Péternek az esete, akiről a történetírás – konkrét okleveles forrás hiányában – úgy tartja, hogy őt II. András első felindulásból karóba húzatta.⁶¹⁴ Későbbi források – például a bélakúti apátság 1237. évi alapítólevele⁶¹⁵ – azonban beszámolnak a tőle elkobzott birtokok további sorsáról.

A birtokpolitika jelentőségéből adódhat, hogy a király az Árpád-kor végéig – a hűtlenségi esetek mellett – az okleveles források tanúsága szerint nagyobb számban jár el személyesen birtokügyekben is. E források pontos tárgya is többféle. IV. Béla 1244-ben a Simon ispán fivére, Bertrand és ennek felesége, valamint a zágrábi prépost közötti, 1255-ben az Aranas fia Iván és társai, valamint Zolougoz fia Damasa közötti perben dönt; 1253-ban az Apor nembeli Aba által a nyúlzigeti Szent Mihály premontrei szerzetesek ellen indított birtokperében ítélt, és a pervesztes felperest örök hallgatásra kötelezi, 1262-ben Oundi Gergely és társai Ponith ispánnal szembeni ügyében tűz határnapot, 1277-ben IV. László tanácsával eljárva a Lesták fia Miklós és Fulkó fia Farkas által jogtalanul elfoglalt birtokokat elveszi, és visszaadja az ezt igénylő Dénes és Miklós ispánoknak, néhai Dénes nádor fiainak, míg III. András 1293. évi oklevelében a Zup Domonkos által erőszakosan elfoglalt Gayul nevű föld tárgyában született perbeli egyezséget hagyja jóvá.⁶¹⁶ Találunk e korszakból olyan királyi ítéleteket is, amelyek nem közvetlenül birtokvitára vonatkoznak. IV. Béla például egyik 1243. évi – részben vitatható hitelességű – oklevelével a budai prépost és az óbudai polgárok közötti, a prépost joghatóságára vonatkozó vitában dönt; V. István pedig 1270-ben a nagyszombati polgárok panaszát bírálja el a szőlőik után egyes nemesek által tőlük követelt csöbörpénzek tárgyában.⁶¹⁷

⁶⁰⁸ ÁKOKJ I/1., 38. o., CD VII/5., 119–120. o., SOPRON I., 3–4. o.

⁶⁰⁹ BÉLI 2018a, 176. o.

⁶¹⁰ BIRÓ 2019, 33–34. o.

⁶¹¹ ÁÚO I., 256–257. o., ÁÚO VI., 419–420. o., CD III/1., 316–320. o.

⁶¹² ÁÚO IV., 39–41., 73. o., ÁÚO IX., 54–55., 523. o., CD III/1., 152. o., CD IV/2., 493–495. o.

⁶¹³ BARNA 2017, 51–52. o.

⁶¹⁴ PAULER 1899, II. k. 53. o.

⁶¹⁵ ÁÚO VII., 27–31. o.

⁶¹⁶ ÁÚO VII., 166–170., 351–352. o., ÁÚO VIII., 47. o., ÁÚO X., 115–116. o., HO VII., 164–166. o., HOKL, 32–33. o.

⁶¹⁷ ÁKOKJ I/2., 224. o., ÁÚO VIII., 305–306. o., CD IV/1., 296–298. o.

A királyi személyes bíraskodás főbb területei tehát a hatalommal közvetlenebb összefüggést mutató, nagyobb jelentőségű ügyek, valamint a magasabb állásuknál fogva a királyhoz folyamodni jogosult alattvalók jelentősebb ügyei. Utóbbi körhöz kapcsolódóan már itt említést érdemel, hogy az igazgatási autonómia körében a szabad bíróválasztás jogát élvező közösségek bizonyos ügyeire nézve is találunk királyi hatáskört, szemben azonban az előbbieken bemutatott példákkal, e közösségeik ügyei elsődlegesen saját bírójukra, és nem az uralkodóra tartoznak, ott a király egyfajta jogorvoslati fórumként jelenik meg.

2. Világi és egyházi bíraskodás

A király személyes ítélkezése mellett már a királyság kezdeti időszakától kimutatható – az igazgatáshoz hasonlóan, de annál is több és részletesebb rendelkezésben – a bíraskodás tekintetében is az egyházi és világi ügyek intézésének megkülönböztetése. E rendelkezések olykor különös megvilágításba helyezik a király személyesen gyakorolt bírói hatalmát is a különféle ügyek intézése körében.

Szent István első törvénye közvetlenül az egyház igazgatásában, a kereszténység megtartásában, valamint az özvegyek és árvák ügyeiben a püspökök primátusát, a világiak engedelmségének kötelezettségét kimondó rendelkezése után rögzíti, hogy az ispánok és (világi) bírák legyenek az egyház elöljáróival egyetértők az igazságtételben is. Ebből – legalább a kiemelt ügykörben – az egyháziak bírói hatalmának primátusa is kiolvasható. Ugyancsak a püspök ítéli első hét ízben a keresztény vallás megtartása ellen vétőket, míg a haldoklóhoz papot hívni elmulasztó rokonokat és a boszorkányságon találtakat a papjuk böjtölésre kötelezi, utóbbiakat másodízben meg is bélyegzik, harmadik alkalommal azonban már a világi bírónak (*iudex*) kell őket átadni. Ezen kívül egyébként világi bíróként tisztség szerint csak az ispánt említi Szent István második dekrétuma is, az annak ítéletével szemben alaptalanul a királyhoz folyamodó vitézek büntetése tekintetében.

Szent László és Kálmán dekrétumai már számos általános és konkrét rendelkezéssel juttatják kifejezésre a világi és egyházi hatalom valamiféle elválasztásának szándékát az ítélkezés terén. Szemben azonban az igazgatással, itt az elválasztás sokszor részlegesen és aszimmetrikusan valósul meg. Szent László úgynevezett harmadik törvénye fogalmazza meg általánosan a világi és egyházi bíraskodás különválasztását, kimondva, hogy a világi bíró csak saját kerületében ítélkezhet, de ott a papok és egyházi személyek, valamint az ispánok kivételével mindenkire küldheti pecsétjét. Előbbiek kivételének oka nyilván egyházi státuszuk (míg utóbbiak magasabb állásuknál fogva nem a rendes bírók, hanem vélhetően a király bírói hatalma alá tartoznak). Az úgynevezett második dekrétum szerint a nagyobb értéket lopó egyházi személyt előbb a püspöke lefokozza, ami az egyházi állásának elvesztését jelenti, minthogy ezt követően már a világi bíróság ítél fölötte. Szent László úgynevezett első törvénye alapján pedig, amíg a király a püspökökkel együtt ítél az olyan püspök vagy érsek ügyében, aki a hivatala alá tartozó papok törvénytelen házasságban élése ellen nem lép fel, addig az alacsonyabb rendű egyházi személyek ilyen mulasztását a püspök ítéli meg, de a püspök törvényszékéhez tartozik az erkölcstelen életű nők és a boszorkányok feletti ítélkezés, valamint az egyháznak ígért magánadományok behajtása is.

A „lovagkirály” úgynevezett harmadik törvénye védi a világi bíraskodás tekintélyét is, amikor büntetni rendeli a titokban ítélkezést folytató vagy az ítélethozatallal késlekedő világi bírót, továbbá amikor kimondja, hogy a bíró az ítéletéért egy évig felelősségre vonható, de azon túl már nem. Kiemelkedő jelentőségű a bíraskodás körében is e törvénynek a nádorról szóló cikke. Eszerint ugyanis a királyi udvarban a nádor, az ő távollétében pedig helyettese őrzi – és

nyilván használja is – a királyi pecsétet, amiből pedig a törvény szerint csak egy van, így az nem csak hitelesítő, de bírói, perbehívó pecsét is. E rendelkezés már alighanem azt tükrözi, hogy a királyi udvarban főszabályként nem is maga a király, hanem a nádor ítélkezik.⁶¹⁸ Akire pedig a király pecsétjét bizzák, az az ő nevében eljárva nyilván a legmagasabb szintű világi bírói hatalmat testesíti meg. A nádor azonban saját pecséttel is rendelkezik, és a királyi udvaron kívül, saját udvarában is ítélhet az udvarnokok és az önként hozzá forduló pereskedők ügyeiben. E bírói tevékenysége alighanem a királyi pecsét használatánál kisebb hatalmat és tekintélyt tükröz, de tisztségének teljes feladatkörét el nem feledve ilyenkor is minden más világi bírónál nagyobb tekintély tulajdonítható neki. Ugyanezen törvényhely értelmében a nádorhoz hasonló állású a herceg mellett – és uralmi területén – annak ispánja.

Kálmán korában az esztergomi zsinat határozatai elvi éllel kiemelik, hogy egyházi személyek és dolgok tárgyában a pert az egyházi törvények szerint kell lefolytatni. Ugyanez a törvény – reflektálva Szent László úgynevezett második dekrétumának előbb említett szabályára is – rögzíti, hogy a tolvajlással vádolt egyházi személyt a püspök és az esperes vizsgálja meg, és ha bűnösnek találják, leteszik (a papi rendből), és immár világi személyként a javait elveszíti, ha pedig semmije sem volt, eladják szolgának. Kálmán első törvényében található a szeparációra utaló további szabályok, például hogy a püspökök, ispánok és mások káplánjai is – mint egyházi személyek – csak a püspök vagy az érsek pecsétjével, vagyis előttük vonhatók perbe; illetve hogy egyházi és világi személyek egymás közötti perében az alperest saját állásának megfelelően – a világit bírói, az egyházit püspöki vagy esperesi pecséttel – kell idézni, és az egyházi személy alperest egyházi bírója a világi bíróval együtt hallgatja ki. A tarcali gyűlés efféle cikkelyei mellett azonban általánosabban is rögzítésre kerül, hogy világi bíró nem járhat el egyházi személy ügyeiben, olyannyira, hogy az említett zsinati határozatok értelmében, ha egyházi személy vagy apát a püspöki bíróság megkerülésével világi bírósághoz (akár a királyhoz) folyamodik, perét elveszíti és vezekelnie kell. Egyházi ügyekben tehát még a király sem sértheti a püspöki bíraskodás jogát.

A világi és az egyházi bírók számos esetben egymás mellett jelennek meg, továbbá a püspök világiak fölött is ítélhet bizonyos kiemelt ügykörben. A Kálmán első törvényében említett, évenként kétszer összeülő püspöki zsinati bíróság például – amely majd a XIII. században, a nádor bírói hatalmának kiteljesedésével párhuzamosan tűnik el⁶¹⁹ – a püspökség területének ispánjai és más tisztviselői jelenlétében működik, és tekintélyét mutatja, hogy eljárhat az ispánok egymás közötti ügyeiben, az apátok egymás közötti ügyeiben, valamint a király és a herceg nagyobb tisztviselőinek vagy káplánjainak ügyeiben. E bíróságok működése, összetétele és feladatköre egyértelműen mutatja azt is, hogy egy egyházmegye területe jellemzően több vármegyét foglal magában.⁶²⁰ Ezeknek az ítélkező zsinatoknak a működését meg is indokolja a törvény, újabb praktikus szemponttal egészítve ki az Intelmek ügymegosztásra vonatkozó iránymutatását, tudniillik hogy a nép az utazás és az élelmezés nehézségei miatt minden ügy elintézése végett nem tud a királyi udvarba menni. Az igazságtalan bíróval szembeni eljárás szabályaiból kiderül továbbá, hogy ilyen esetben is e zsinati bírósághoz (vagy a királyhoz) lehet fordulni. Ha azonban a király és a herceg nagyobb tisztviselői egymás között vagy előkelőkkel perlekednek, illetve ha a királynak a herceg területén vagy a hercegnek a király területén lévő nagyobb tisztviselője perlekedik, a zsinati bíróság helyett a megyésispán jár el az illetékes bíróval együtt, kisebb tisztviselők ilyen ügyében pedig egyedül a bíró. Ugyanezen dekrétum alapján az egyszerű emberölést elkövetők, valamint a varázslók felett az esperes és a világi bíró együtt ítélnek, míg a világiak közül a részegeskedő vagy mást arra kényszerítő, továbbá a leányt rabló vagy leányon

⁶¹⁸ BIRÓ 2020, 25. o.

⁶¹⁹ MEZEY 2003, 188–189. o.

⁶²⁰ THOROCZKAY 2020, 47. o.

erőszakot tevő nemesek az esztergomi zsinat cikkei alapján a világi bíró eljárása mellett egyházi vezeklés alá esnek. Végül, a templom által a tolvajlással vádoltaknak nyújtott menedék kapcsán jegyzi meg a törvény, hogy az ilyen személyt az illetékes bíró a pappal együtt kérdezi meg, hogy elismeri-e a lopást.

A világi és az egyházi bíraskodás elválasztásának aszimmetriáját mutatja, hogy a tarcali gyűlés több rendelkezése alapján a püspök világiak fölött is ítélt egyes kiemelt személyi- vagy ügykörökben. A gyilkost az ispán és mindenki más a gyilkoséval azonos büntetés terhe mellett a püspöknek köteles kiadni vezeklésre, majd az apagyilkosok és más minősített emberölést elkövetők felett – szemben az egyszerű emberölést elkövetőkre vonatkozó fenti szabállyal – a püspök ítélt.

Az 1222. évi Aranybulla a fehérvári törvényt nap kapcsán kifejezetten rögzíti azt is – hasonlóan a nádornak a királyi udvarban történő bíraskodása tekintetében a Szent László korabeli állapotokról írtakhoz –, hogy ilyenkor a nádor az ügyeket a király nevében hallgatja meg. A nádori *suo iure* bíraskodását ellenben a nemesek fő- és jószágvesztési ügyeinek befejezése kivételével kiterjeszti minden országlakóra, ami – legalábbis a világi ügyekben – egyértelműen azt a folyamatot jelzi, amelyben a nádor válik a vidéki bíraskodás legfőbb letéteményesévé.⁶²¹ Szent László úgynevezett harmadik dekrétumával szemben az Aranybulla egyértelműen különbséget tesz a nádor udvarában működő helyettese és a királyi udvarban működő udvarbíró között, akit immár nem a nádor helyetteseként tüntet fel. Ekkor már ez az udvarbíró – az országbíró – a királyi udvar legfőbb bírójává, aki a királyi udvarban eljárva mindenki fölött ítélt, és az udvarban elkezdett ügyet bárhol befejezheti. Az országbíró tehát a királyi udvarban – legalábbis bíróként – átveszi a nádor korábbi helyét,⁶²² de neki az Aranybulla megtiltja, hogy saját udvarában vagy vidéken is ítélkezzen.

Az Aranybullában a világi ügyekben történő vidéki bíraskodás további letéteményesei a vármegyei igazságszolgáltatás szereplői. Abból, hogy a király a *serviensek* birtokügyeiből kizárja a vármegyei ispánokat, és csupán előbbieket pénz- és tizedügyeinek intézését hagyja meg nekik, következik, hogy a vármegye legfőbb bírójává a megyésispán. Ezzel szemben várak népei fölött az udvarispánok ítélkeznek, a tolvajok és rablók ügyeiben pedig – a tolvajkiáltás eltörlése mellett – a királyi billogosok járnak el, de az ispán lábainál, tehát vele együtt. A király és az ifjabb király területi-személyi alapon elkülönülő bírói joghatóságának és ítéleteinek kölcsönös elismeréséből az ifjabb király saját hatalmi területén hozott ítéleteinek a királyi ítéletekkel azonos tekintélye látszik felismerhetőnek, de valamennyi további bíró ítéletének tekintélyét is óvja az Aranybulla, amikor a hatalmasoknak megtiltja, hogy a bíró által elítélt személyt (a büntetéstől) megvédjék.

A második Aranybulla a bíraskodás tekintetében alapvetően megismétli az 1222. évi dekrétum ígéreteit, de bővíti is azokat. A fehérvári törvényt nap szabályozása a nádor felelőssége mellett kiegészül azzal is, hogy a törvényt napon valamennyi érsek és püspök köteles megjelenni a szegények panaszainak meghallgatása és a szabadságok – vélhetően az egyház szabadságai – megsértésének orvosolása végett. A nádor vidéki ítélkezéséből – a gyakorlattal egyezően – kifejezetten kizárja az egyházi személyek ügyeit, a házassági-, hitbér- és más egyházi vonatkozású ügyeket, amelyek egyházi vizsgálat alá tartoznak, ismét kijelölve a nádori bíraskodás főbb hatásköreit.⁶²³ A megyei bíraskodás hatásköri szabályai is kiegészülnek az egyházak falvai ispáni joghatóság alóli kivételének kifejezett rögzítésével. Új szabály továbbá az 1222 óta történt jogtalan beszállásolások és más tehertételek orvosolására tett ígéret. Ezek miatt az érintett falu ura – legyen akár érsek, püspök vagy világi előkelő – is

⁶²¹ BIRÓ 2020, 26. o.

⁶²² BIRÓ 2019, 37–38. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 25. o.

⁶²³ BÉLI 2011, 53–54. o.

köteles személyesen igazságos ítéletet mondani; az e rendelkezést megsértő nemes pedig a püspök általi kiközösítés terhe alá esik.

A harmadik Aranybulla annak a folyamatnak a betetőzését tükrözi, amelyben a nádor bírói tevékenysége a királyi udvarból mindinkább saját udvarába és vidékre tevődik át, a fehérvári törvényt napra vonatkozó szabályok szerint ugyanis ott minden esetben a király, az ifjabb király vagy a herceg fog megjelenni, miközben a nádorról e körben nem tesz említést a forrás. További újdonság, hogy a törvénytapon a király, az ifjabb király vagy a herceg megyéenként két vagy három nemes társaságában ítélezik, ami jelzi a lassanként világi renddé szerveződő társadalmi réteg politikai-közjogi erősödésének uralkodó általi fel- és elismerését. Kiemeli a dekrétum azt is, hogy a törvénytapon minden panaszosnak bárki által okozott jogtalanság, tehát elvileg a felek állásától függetlenül minden ügy elbíráható, de ez – a világi és az egyházi bíraskodás több dekrétumban is megmutatkozó elválasztására és arra figyelemmel, hogy az 1231. évi Aranybullától eltérően e forrás nem említi az érsekek és püspökök jelenlétét – alighanem csak a világi ügyeket jelenti.

IV. László második dekrétumának általános szabálya szerint a kunok ügyeiben a nádor ítélezik egy kun bíróval vagy előljárával, de a kun nemesek közötti ügyekben első fokon az alperes klánjának bírója ítél, ha pedig az alperes a döntéssel szemben a királyhoz folyamodik, a személyesen eljáró király mellett bírótársaként lép fel ugyanez az előljáró. További kivétel a mindkét kun törvényben meghatározott, a király személyes bíraskodására tartozó esetkör, a kunok kereszténységre szorítása és a keresztényekre sérelmes cselekedeteik elleni fellépés. E szabályokból kiolvasható, hogy a kunok ügyeiben ítélezők világi bíróként járnak el, de a király személyes ítélezése esetén a világi megtorlás mellett a pápai legátus és az egyház (praktikusan valamely püspök) részéről is büntetés fenyegeti a vétkest.

III. András első dekrétuma elvi éllel rögzíti az egyházi és a világi bíraskodás elkülönülését, amikor az egyházi személyek világi ügyeiben is kizárja valamennyi világi bíró joghatóságát (a király kivételével), és kimondja, hogy az érsekek bírái sem járhatnak el az ország nemeseinek és azok népeinek ügyeiben. Az 1298. évi dekrétum mégis számos, a közviszonyokkal összefüggő törvényt sértés esetén helyezi kilátásba a világi büntetés mellett – néha ennek kifejezett feltüntetése nélkül, vagy már a világi bíró döntése előtt is – az egyházi kiközösítés fenyegetését (az idegen birtokon hatalmaskodók, a velük szövetkezők és az értük közbenjárók; a kiközösítetteket szentségekben részesítő szerzetesek rendjének alamizsnát adók; a IV. László által felállított vámszedő helyeken e tevékenységet tovább folytatók; az egyház jogaira és javaira törők; az egyházak vagy a nemesek népeit adókkal vagy beszállásolással jogosulatlanul megterhelők; a nemeseket szolgálatra kényszerítők; valamint – a töredékesen fennmaradt szöveg jogirodalom általi kiegészítése szerint⁶²⁴ – a nádor vagy a megyei bírók ítélezési hatáskörét megsértve bíraskodók). Maga is király is – a főpapok (püspökök) egyetértésével, a kalocsai érsek részéről – az egyházi kiközösítés terhét vállalja magára, ha az egyház és a nemesek jogtalanul elvett birtokait nem adná vissza, az ország elidegenített részeit nem szerezne vissza, az országlakók vagy az egyház szabadságainak megtartására tett ígéretét megsértené, illetve ha az egyházak vagy monostorok népeit megadóztatná.

Az 1290. évi dekrétumban említett, az ország összes bárójával és nemesével évenként tartandó fehérvári gyűlés az oklevél szövegéből kiolvashatóan a nemesek és bárók ügyeiben bíróságként is eljár,⁶²⁵ tehát igazgatási jellege mellett továbbviszi a fehérvári törvénytapon ítélezését. E törvénytapon kapcsán a dekrétum már nem említi a nádort, kiemeli azonban jelentőségét a vidéki bíraskodásban, amikor az országot járva a megyékben az ispánnal és négy megyebeli nemessel együtt ítélezik az ispán jogkörének sérelme nélkül és a királlyal

⁶²⁴ DRMH I., 116. o.

⁶²⁵ MEZEY 2003, 122. o.

felelős módon. Az 1298. évi dekrétum szerint a hatalmasok és hatalom nélküliek ügyeiben is a nádor ítél bírótársival, amikor éppen a megyében tartózkodik, távollétében pedig (de nemesek és szászok felett csak lopási, rablási, tized- és pénzváltási ügyekben) a megyei bírók – az 1290. évi dekrétum alapján az ispán és négy nemes bírótársa –, mindezek jogkörét pedig az illetéktelen bírókkal szemben kiközösítés terhével védi a törvény. III. András második törvényének további rendelkezése, miszerint a nádor a vidéki bíraskodása során a mezőkben tábort verve, gyűlésen ítélik, és nem a városokban vagy falvakban, a települési bíró hatásköre elvonásának tilalmára utalhat. Negatív hatáskör-megjelölés az 1290. évi dekrétumban az, hogy a királyi és királynéi szabad falvak lakói, *hospesei* fölött semelyik nemes bíró nem (hanem privilégiumaik alapján saját bírójuk) ítélhet, az 1298. évi törvényben pedig hivatalvesztés terhe mellett az, hogy nemest semelyik bíró nem – még a királyi udvar legmagasabb bírói tisztjét betöltő országbíró sem – tartóztathat le.

A bíraskodás területét is érintik III. András első dekrétumának a világi méltóságok viselését és adományozását korlátozó rendelkezései, mert az országos méltóságok és ispánságok idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek történő adományozásától való tartózkodás ígérete azt is jelenti, hogy e személykört a legfőbb országos és megyei bírói tisztségektől is elzárja a törvény. A továbbra is a két legjelentősebb világi bírónak tekinthető nádor és országbíró esetében az ország régi szokásainak tiszteletben tartása mellett a nemesek tanácsának meghallgatására is ígéretet tesz az uralkodó. A királyi önkorlátozás mellett –védve az ítékezés méltóságát is – a törvény megtiltja a báróknak, hogy méltóságaikat, így bírói hatáskörüket bérbe adják vagy a megyékben helyetteseikként vagy bírókként nem nemeseket alkalmazzanak. Hasonló céllal tiltja meg a királyt azt is, hogy a bíró által marasztalt majd megszökött bűnöst a bárók befogadják vagy védelmezzék, és megígéri, hogy ettől maga is tartózkodni fog.

Bár az Árpád-kori források alapján minden alanyra és tárgyra kiterjedő, hézagoktól és átfedésektől is mentes ítélkezési hatásköri rendszert nem tudunk felvázolni, a bíróként eljáró tisztviselek ítélkezési gyakorlatát számos oklevél tükrözi, amelyekből egyértelműen kiolvasható, hogy az általános és kötelező törvényi rendelkezések alapján ítélkező bírók nem a király által adott ügyre vagy ügycsoportra vonatkozó egyedi delegálás alapján, hanem tisztségüknel fogva, a hatáskörükbe utalt ügykörben bíraskodnak. A legjelentősebb ezek közül a nádori bíraskodás okleveles gyakorlata, amiben a XII. század második felétől egyértelműen azonosítható a *suo iure* eljárás.⁶²⁶ Így ítél a nádor a várszervezet népei közé tartozók és azon kívüliek közötti – az ispán joghatóságát meghaladó – ügyekben, a törvények által joghatósága alá rendelték, így az udvarnokok ügyeiben, vagy éppen nemesek közötti hatalmaskodási ügyekben.⁶²⁷ Hogy ügyköre már az 1222. évi Aranybulla előtt mennyire széles, azt jól mutatják a Várad Regestrum feljegyzései, amelyek szerint egyaránt eljár világiak és egyháziak, tekintélyesebb és alacsonyabb (akár szolga-) rendűek ügyeiben, deliktumok, birtok, jogállás és egyéb tárgyakban is.⁶²⁸ Ami a fő- és jószágvesztésre menő ügyeket illeti, amíg hűtlenség tárgyában – mint arról szó volt – az Árpád-kor végéig gyakran maga a király ítélkezik, a nagyobb hatalmaskodási ügyekben jobban érvényesül a nádor kialakuló általános bírói funkciója, míg a közönséges gonosztevők „kiirtása” a XIII. század második felétől – mivel a fehérvári törvénynap e feladatot már nem bírja ellátni⁶²⁹ – a nádori törvényszék elsődleges feladata.⁶³⁰ Hogy az oklevelekből kinyerhető ismeretek hálója mégsem

⁶²⁶ BÉLI 2011, 57. o.

⁶²⁷ ÁÚO I., 167–170. o., ÁÚO II., 70–72. o., ÁÚO VI., 506–507., 529–530. o.

⁶²⁸ BÉLI 2011, 57–58. o.

⁶²⁹ ISTVÁNYI 1939, 53. o.

⁶³⁰ BÉLI 2000c, 234–235. o., BÉLI 2008, 94–104. o., BÉLI 2011, 53. o., BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 19. o., DEGRÉ 2009, 113., 115. o.

hézagmentes, azt jól mutatja Béli Gábor megállapítása, miszerint még a nádornak a számos forrásban kimutatható *suo iure* bírászkodása kapcsán sem egyértelmű, hogy az eljárás lefolytatására való jogosultsága mennyiben volt egyben kötelessége.⁶³¹

A kiemelkedő jelentőségű nádori bírászkodás mellett – ha kisebb számban is – fennmaradtak Árpád-kori oklevelek az országbíró és az alországbíró,⁶³² a tárnokmester,⁶³³ a szlavón bán és a vicebán,⁶³⁴ az erdélyi vajda,⁶³⁵ a királyné lovászmestere,⁶³⁶ továbbá püspökök és apátok⁶³⁷ bírászkodási gyakorlatából is. A Várad Regestrum pedig számos olyan ügyről számol be, amelyben valamelyik ispán vagy kisebb udvari (országos) tisztségviselő – például a király hirdetőinek udvarispánja vagy a királyi bölényvadászok ispánja – jár el bíróként.⁶³⁸

3. Delegált bírók

A királyi személyes bírászkodás kapcsán írtak szerint a király valamennyi alattvalójának legfőbb bírója, de mivel nem tud – és nyilván nem is akar – minden ügyben személyesen eljárni, ezért hatalmának egy részét átruházza alattvalóira valamely tisztségre történő kinevezéssel vagy – mint látni fogjuk – a tisztségre választott személy megerősítésével. Ekként az irodalom olykor delegált bírónak nevezi azokat az udvari, majd országos tisztviselőket, akik e minőségükben meghatározott ügykörben ítélkező tevékenységet folytatnak.⁶³⁹ Az Árpád-kori források alapján azonban a király általi bíródelegálásnak egy másik, szűkebb értelmű, konkrétabb felhatalmazást jelentő formája is felismerhető.

Szent László legendáiban olvasható egy történet, miszerint az uralkodó által valamely vitéznek juttatott adományt utóbb II. István uralkodása alatt egy ispán vitatott, a király pedig a váradi püspököt bízta meg az ügy eldöntésével.⁶⁴⁰ Fejérpataky László szerint hamis az az 1124. évi keltezésű oklevél, amely szerint II. István a barsi ispán és a garamszentbenedeki apát erdők, vadász- és halászhelyek tárgyában indult perében az esztergomi érseket és több püspököt küldött bíróként eljárni,⁶⁴¹ nem érte ellenben ilyen kritika II. Géza 1152. évi oklevelét, amely a veszprémi egyház több szolgájának jogállása kapcsán hozott ítéletet írja át, amely ítéletet pedig a király által küldött bíróként a nádor, az országbíró és három ispán hozott.⁶⁴² Ez és még több XII. századi oklevél igazolja, hogy a nádor – a Szent László úgynevezett harmadik törvényben biztosított saját hatásköre, az udvarnokok és a hozzá önként forduló ügyei mellett – számos esetben továbbra is a király általi eseti delegálás alapján jár el, különösen egyházi javak érintettsége esetén, amely ügykört egyébként a király többnyire magának tartja fenn.⁶⁴³ Megmarad a királyi bíróküldés gyakorlata a XIII. században is, IV. Béla 1265. évi oklevele például, amelyben a király az esztergomi káptalan és András bányai ispán között az Aha nevű föld tárgyában indult perben utal az általa kiküldött bíró, morouchai

⁶³¹ BÉLI 2011, 58. o.

⁶³² ÁÚO VII., 81–82., 370. o., ÁÚO VIII., 103–104. o., HOKL, 156–157. o.

⁶³³ ÁÚO VII., 356–357., 465–466. o.

⁶³⁴ ÁÚO VII., 355–356., 510. o., ÁÚO XI., 380–382., 431–432. o.

⁶³⁵ ÁÚO III., 245. o.

⁶³⁶ ÁÚO VII., 467–469. o.

⁶³⁷ ÁÚO I., 90–91. o., HOKL, 158–161. o.

⁶³⁸ KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903, 156., 190., 192., 259–260. o.

⁶³⁹ BIRÓ 2019, 35. o.

⁶⁴⁰ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 101. o.

⁶⁴¹ CD II., 67–80. o., FEJÉRPATAKY 1895, 29–43. o.

⁶⁴² ÁKOKJ I/1., 28–29. o.

⁶⁴³ BÉLI 2011, 54–56. o.

Abram ispán oklevelében rögzített esküre.⁶⁴⁴ A delegált bírók eljárásáról beszámoló oklevelek általában konkrétan utalnak a delegálás tényére és körülményeire, de ilyen utalás hiányában is alighanem delegált bíróként jár el Miklós királyi főtálnok, amikor bizonyos – általában a nádor joghatága alá tartozó – somogyi udvarnokok és a pannonhalmi apát közötti birtokvita vizsgálatára és eldöntésére küldi őt a király 1254-ben.⁶⁴⁵

Az okleveles gyakorlat szórványos utalásai mellett a királyi bíróküldés ismertebb esete a harmadik Aranybullában található. A nemesektől elvett és a király vagy királyné szabad népeinek, az udvarnokoknak vagy várnépeknek adott birtokok visszaállítására a király – a nemesek bizalmából is – két báróját küldi ki. A működésükről fennmaradt oklevelek alapján azonban Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán, illetve Hahót nembeli Csák (egykori) bán, zalai ispán nem egymás kizárólagos bírótársaként, de még csak nem is együtt, hanem saját megyéjükben külön-külön, megyebeli nemes bírótársakkal jártak el ezekben az ügyekben.⁶⁴⁶ Ami a nemesek bizalmából történő küldést illeti, ahogy az a működésükről fennmaradt oklevelekből is kiolvasható, a nemes bírótársakat a megyei nemesek választották maguk közül, majd ezeket rendelte a király Kemény fia Lőrinc, illetve Hahót nembeli Csák mellé.⁶⁴⁷ E bírótársak – ahogy Béli Gábor elemzi működésüket – a későbbi szolgabírók elődeinek tekinthetők ugyan, de itt még a király által delegált bírók, ítélezési hatalmukat, *iurisdictió*jukat a delegáló királytól, és nem valamiféle nemesi közösségtől (választás útján) kapják.⁶⁴⁸

A XIII. század utolsó évtizedeiből több oklevél tanúsítja, hogy Kemény fia Lőrinc és Hahót nembeli Csák példáján túl több alkalommal és más helyeken is megjelennek a király által kiküldött bíró mellett ugyancsak kiküldött nemes bírótársak, méghozzá általában négyen. Erre példa 1284-ben a berthemmi vám tárgyában történő döntésre négy nemessel kiküldött Bertalan váradi püspök és Roland erdélyi vajda eljárása.⁶⁴⁹

A delegált bírók és nemes bírótársak kapcsán említést kell tenni III. András dekrétumairól is. Az 1290. évi törvény szerint a megyésispán nem ítélezhet a négy választott nemes nélkül, míg a nádor vidéken járva a megyékben az ispánnal és a négy küldött bíróval együtt ítélezik. E bármennyire is hasonlóknak tűnik, valójában különbözik az 1267. évi dekrétumnál látottaktól, mert nem egyedi ügy(kör)re rendeli őket a törvény, hanem általános érvénnyel, az ispán, illetve a megyében ítélező nádor által elbírálandó valamennyi ügyre. Ekként e négy nemes bíró a megyei ügyekben már általános bíróként és nem delegált bíróként lép fel.⁶⁵⁰ Igaz ez akkor is, ha a nádori törvényszékek korábban, működésük kezdetén még különös királyi parancs alapján, delegált bíráskodás formájában jártak el.⁶⁵¹ Úgy tűnik, hogy a XIII. század végén delegált bírótársakként megjelenő nemes bírók eljárásának fokozatos kiterjedése és állandósulása nyer törvényi elismerést III. Andrásnál. Ezzel szemben valóban delegált bírókra utalhat az 1298. évi dekrétum, amikor a király – a töredékes normaszöveg jogirodalom általi kiegészítése szerint⁶⁵² – arra tesz ígéretet, hogy sem a nádor, sem a megyei bírók jogkörét nem fogja delegált bírók küldésével elvonni, és azt másoknak is megtiltja kiközösítés terhe mellett. Az 1290. évi dekrétum szabályai és III. András törvényei egészének a nemesekhez való viszonyulása alapján ugyanis e rendelkezés aligha az 1290. évi dekrétumban a nádor és

⁶⁴⁴ CD IV/3., 273–275. o.

⁶⁴⁵ ÁÚO VII., 371. o.

⁶⁴⁶ ÁÚO III., 184–192. o., ÁÚO VIII., 208–211. o., BÉLI 2008, 47–49. o.

⁶⁴⁷ KRISTÓ 1976, 145. o.

⁶⁴⁸ BÉLI 2008, 179. o.

⁶⁴⁹ ÁÚO IX., 400–401. o.

⁶⁵⁰ BÉLI 2008, 71–72. o.

⁶⁵¹ ISTVÁNYI 1939, 55–56. o.

⁶⁵² DRMH I., 116. o.

az ispán mellé rendelt nemes bírótársak mellőzését jelenti, inkább a korábbi törvényben felállított társas bíraskodás rendjét erősíti meg, és a további egyedi bírórendelésről mond le.

A királyi személyes bíraskodás, a tisztségüknel fogva valamely ügykörökre nézve joghatósággal általánosan felruházott bírók, valamint az egyedi királyi felhatalmazással delegált bírók eljárásának tárgyalása után említést kell tenni még egy rövid életű, különleges bíróság működéséről. A IV. Béla és (V.) István ifjabb király hatalmi viszállya és az ebben gyökerező békemegállapodások sorában, az 1260-as évek elején kerül felállításra, majd 1264 és 1266 között működik a király és az ifjabb király delegált bíróból álló közös törvényszék, a *generale iudicium*, amelyet felállító konkrét rendelkezés ugyan nem maradt az utókorra, azonban nyilvánvaló, hogy e bíróság a mindkét uralkodó érdekszféráját érintő, nagyobb jelentőségű ügyekben jár el.⁶⁵³ A paritásos elven összeállt törvényszék egyik 1264. évi, a Chektó nevű halastó tárgyában kelt ítéletéből egyértelműen kiolvasható, hogy annak tagjait – egyfelől az esztergomi érseket, a szlavón bánt és a király tárnokmesterét, másfelől a kalocsai érseket, az erdélyi vajdát és az ifjabb király udvarbíróját – a király és az ifjabb király delegálta az ország hasznára, eljárásukra pedig a közös törvényszék mellett az ország hat bárója előtti eljárásként is utalnak.⁶⁵⁴ 1266-ra aztán a *generale iudicium* a király, illetve az ifjabb király személyes eljárásával kiegészülve két ikerbíróvá alakul, amelyek egyikében az uralmi területére tartozó, de a felperes vagy az alperes személye okán az ifjabb királyt érintő ügyben a király és a maga mellé vett három bárója az ifjabb király három delegáltjával egészül ki, a másikon – amelynek tényleges működésére azonban nincs adat – az ifjabb király és három bárója mellé a király delegálja ugyancsak három emberét.⁶⁵⁵

A *generale iudicium* korábbi formájában eljáró valamennyi báró az e fejezetben bemutatott esetekhez hasonlóan egyértelműen delegált bírónak tekinthető, az ikerbírók jellege azonban vegyes. A király – és a maga uralmi területén a királyi jogok gyakorlása folytán vele egyként ifjabb király – ugyanis természetesen ekkor sem delegált bíróként, hanem az uralkodói mivoltából eredően, a minden ügyre kiterjedő legfőbb bírói hatalma alapján, *suo iure* jár el. A társbírók azonban – és ehelyütt nincs különbség saját uralmi területén eljáró uralkodó általi „maga mellé vétel” és a másik uralkodóhoz történő delegálás között – ekkor sem tisztségüket illető általános ítélkezési felhatalmazás keretében, hanem meghatározott ügyre vagy ügykörre szóló, különös uralkodói döntéssel delegált bíróként működnek.

4. Szabad bíróválasztás

Az Árpád-kori királyi *hospes*közösségek egyik sarkalatos kiváltsága, egyben autonómiájuk központi eleme a bíróválasztás joga,⁶⁵⁶ ami szabadságleveleiben lényegében kivétel nélkül megjelenik. A közösség bírója az előljáró (*villicus*), aki egyben igazgatási vezető is, és akit a közösség tagjai maguk közül választanak, a nagyszombatiak 1238. évi kiváltsága szerint többségi döntéssel.⁶⁵⁷ Ugyanebben az évben a boroskrakkóiak és magyarigeniek kiváltságlevele akként jelöli meg a szabad bíróválasztás tartalmát, hogy saját bírójukon kívül semmilyen ügyben más bíró elé állni vagy felelni ne tartozzanak.⁶⁵⁸ A nyitraiak 1248. évi oklevele kifejezetten kizárja felettük a nádor és az ispán joghatóságát, de arra az esetre, ha valamely bonyolult ügyben nem tudnak határozni, meghagyja a király vagy a tárnokmester

⁶⁵³ BÉLI 2013, 6–7. o.

⁶⁵⁴ CD IV/3., 239., 322–330. o.

⁶⁵⁵ BÉLI 2013, 7–8. o.

⁶⁵⁶ HÓMAN 1938a, 459. o.

⁶⁵⁷ MA, 444–447. o.

⁶⁵⁸ MA, 447–448. o.

eljárásának lehetőségét; és az előjáró mellett ezek joghatóságát tartja fenn – pontosan meg nem jelölt esetekre – a szatmárnémetiek 1230. évi kiváltsága is.⁶⁵⁹ A beregszásziak 1247. évi privilégiuma szerint egy esetben, ha a földjükre érkező szabad embereket zaklatják vagy távolmaradásra kárhoztatják, a király ítéli őket.⁶⁶⁰

Több *hospes*kiváltság rögzíti, hogy évenként választott bírójukat megerősítés végett kötelesek az uralkodónak bemutatni. E jóváhagyásból is fakadhat, hogy – amint 1244-ben a körmendiek privilégiuma rögzíti – a *villicus* királyi tekintéllyel ítélkezik.⁶⁶¹ Ennek terjedelme kapcsán a nagyszombatiak hivatkozott kiváltsága azt is tartalmazza, hogy tizenkét esküdttel eljáró bírójuk a bűnöst fővesztéssel vagy bármilyen más büntetéssel sújthatja, kivéve mégis a nemeseket, akiknek ítéltése a királyi fenségre tartozik.⁶⁶²

Autonómiájuk alapján e közösségek sem kerülnek ki a király hatalma alól, ennek megnyilvánulása – a szatmárnémetiek és nyitraiak esetében említett kivételes királyi bíraskodás mellett – a királyhoz folyamodás szabályozása is, amit a *villicus* hatáskörének rögzítése után több *hospes*privilégium tartalmaz. 1238-ban a nagyszombati vendégek kiváltságlevele kimondja, hogy bírójuk „ha az igazság szolgáltatásában hanyagnak vagy hozzá nem értőnek mutatkozik, vagy ha a város egyetemleg megbélyegzi, akkor végül a király ítéletéért folyamodjon”.⁶⁶³ Hasonló rendelkezéssel találkozunk a zólyomiak, a körmendiek, a pestiek, a nyitraiak, a dobronyaiak és a bábaszékiek, a jasztrebarszkaiak, a zalakomáriak, valamint a soproniak, továbbá a szatmárnémetiek 1264. évi és a győriek 1271. évi oklevelében. A körmendiek 1244. évi, a zágrábiak 1242. évi és 1266. évi, a győriek 1271. évi, valamint a soproniak 1277. évi oklevele is egyértelművé teszi, hogy ezekben az esetekben nem az egész közösség vagy az alperes, hanem maga az előjáró – a pozsonyiak 1291. évi oklevele szerint az esküdtekkel együtt⁶⁶⁴ – tartozik a király elé állni, a soproniak kiváltsága pedig azt is kimondja, hogy ilyen esetekben a király mindig személyesen fog ítélni.⁶⁶⁵ A *villicus* és a király bíraskodása viszonyának megértését segíti végül a zágrábi *hospes*ek 1242. évi és 1266. évi okleveleinek rendelkezése, miszerint ha közülük valaki az előjáró joghatóságát megkerülve mást közvetlenül a király elé citál, érte vagy értük csak a *villicus* tartozzon odamenni, a felperes pedig köteles megtéríteni ennek költségét.⁶⁶⁶

A királyi *hospes*közösségek szabadságleveleihez sok tekintetben hasonló – egyebek, így a szepesi lándzsások, majd a szepesi szászok kiváltsága mellett⁶⁶⁷ – az erdélyi szászok jogállását rögzítő 1224. évi *Andreanum* is.⁶⁶⁸ Amíg korábban a betelepült szászok a királyi vármegyékbe betagoltan, elszórtan, kisebb közösségekben rendelkezettek belügyeik némiképp önálló intézésének és bírójuk megválasztásának jogával,⁶⁶⁹ addig e forrás szerint a király a szászokat egységesen a szebeni ispánnak rendeli alá, akit – hasonlóan a *hospes*ek előjárójához – saját soraikból választanak, de a király nevezi ki e tisztségre, és jogköre is igen hasonló a *hospes*közösségek előjárójához. Az *Andreanum* is kizárja a szászok fölött minden bíró joghatóságát ispánjuk és a király kivételével, ezek viszonyában pedig úgy rendelkezik, hogy szászok csak akkor citálhatók a király elé, ha saját bírójuk nem tudja ügyüket befejezni.

⁶⁵⁹ MA, 426–428., 498–499. o.

⁶⁶⁰ MA, 471–472. o.

⁶⁶¹ CD IV/1., 332–333. o., HO VI., 42–43. o.

⁶⁶² MA, 444–447. o.

⁶⁶³ MA, 444–447. o.

⁶⁶⁴ MA, 623–627. o.

⁶⁶⁵ HO VI., 42–43. o., MA, 451–455., 507–512., 526–529., 545–548. o.

⁶⁶⁶ MA, 451–455., 507–512. o.

⁶⁶⁷ BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996, 21. o.

⁶⁶⁸ MA, 420–423. o.

⁶⁶⁹ SZABÓ B. 2017, 32. o.

Később az 1290. évi dekrétum megerősíti, hogy a szászok saját bírójuktól a királyhoz vihetik ügyüket, még hozzá közvetlenül, a nádor kizárásával.

Végül megemlíthető, hogy bár a trauiak 1108. évi kiváltsága nem jelöli meg ispánjuk hatáskörét, azt rögzíti, hogy az ispánt a város népe választja, majd a király megerősíti őt a tisztségben.⁶⁷⁰ E kiváltságolt közösség ispánjáról is alaposan feltételezhető, hogy – hasonlóan a királyi *hospes* közösségek elöljárójához és a szászok ispánjához – rendelkezik valamiféle ítélkezési jogkörrel; továbbá a trauiak kiváltsága alapján az is feltehető, hogy a többi kiváltságolt dalmát városra is hasonló szabályok vonatkoznak.

5. Menedék és kegyelmezés

Már az Intelmek felsorolják a királyi hatalomgyakorlás jogon kívüli, észszerű korlátjaként a kegyességet, a béketűrést és a mérsékletet.⁶⁷¹ Szent István második dekrétuma kimondja ugyan, hogy aki a király vagy az ország ellen pártoskodik, annak az egyház nem nyújthat menedéket, ebből azonban az következik, hogy enyhébb deliktumok esetén érvényesül az oltalom. Első királyunk legendái pedig egy olyan esetről is beszámolnak, miszerint amikor udvarának legfőbb nemesei összeesküvést szöttek az idős király ellen, és megpróbálták őt álmában meggyilkolni, a bűnösöket nagy szigorral megbüntette, azonban „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztettét gondtalanul elejtette”.⁶⁷² Látható, hogy már az Árpád-kori jogunkban megjelennek olyan megoldások, amelyek a jogsértés (akár közbűncselekmény) megtorlását a rendes büntetéstől enyhébb irányba térítik el, és ennek két formája is elkülöníthető: a menedék és a kegyelem.

Szent László úgynevezett második dekrétuma kimondja, hogy az egyházba (templomba), a püspökhöz vagy a királyi udvarba menekülő tolvaj menedéket kap, és ha előkelő, aki egy tyúk értékénél többet lopott, halálbüntetés helyett a jótállóval együtt szolgának adják el külföldre, és vagyona a királyra száll; ha pedig szolga, első ízben az orrának levágását megválthatja, másodszorra azonban menedék már nem illeti meg, halálbüntetéssel lakol. A „lovagkirály” úgynevezett harmadik dekrétuma azonban az egyházi menedékről azt mondja, hogy a bűnösnek bizonyuló tolvajt Szent István törvénye szerint – vagyis a pannonhalmi gyűlésen rendelnél enyhébben – kell megítélni. E két rendelkezés időrendje nem egyértelmű, de az bizonyos, hogy Szent István után változott a gyakorlat, mert Szent László törvénye csak a templomba menekülő beismerő tolvajra hívja fel Szent István törvényét, míg a tagadása ellenére bűnösnek talált tolvajt úgy rendeli ítélni, mintha nem ment volna a templomba. Mivel azonban Szent István törvényeiben a lopás kapcsán sem a menedékre, sem a beismerésre nem találunk szabályt, így Szent László rendelkezései csak akkor jelenthetnek valódi különbségtételt, ha a tagadó bűnösökre korábban már született Szent István törvényétől eltérő rendelkezés (hogy ez Szent László második dekrétuma, más törvény vagy a szokásjog volt-e, nem tudható). Kálmán első törvénye szerint a tolvajlással vádolt templomba menekült az illetékes bíró a pappal együtt kérdezi meg, hogy elismeri-e a lopást. Ha beismeri, a megvakítás vagy csonkítás rendes büntetésétől megmenekül, de ha tagadása ellenére találják bűnösnek, úgy el kell szenvednie azt. Érdekes e cikk szóhasználatában, hogy a tagadó bevádolttól nem tagadható meg önmaga kimentésének lehetősége, és hogy a tagadás ellenére bűnösnek kell tekinteni azt, akinél a bűnjelet találják, vagy akire egyébként rábizonyosodik (*comprobato*) a lopás. E szabály ugyan nem szól kifejezetten a templomba menekülő tolvajjal

⁶⁷⁰ CD II., 45–46. o.

⁶⁷¹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 61. o.

⁶⁷² CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 48. o.

szembeni próbáról, és ilyen szabályt Szent Istvánnál és Szent Lászlónál sem találunk, de a szóalakok azt valószínűsítik, hogy a kimentés vagy rábizonyosodás próbával történik.

Hasonló megoldások élnek az Árpád-kor végén is. A második kun törvény szerint például, ha vérontásra menő ügyben a kun alperes a királyhoz menekül, élete megmarad, de az országból száműzik, és csak a sértett fél engedélyével térhet vissza. Ha valamely kun előkelő közbenjár érte, rögtön a királyhoz kell mennie, és a sértettnek fizetendő elégtétel mellett a száműzetés alól is mentesül. III. András pedig első dekrétumában azt ígéri, hogy a sértetteknek akkor is igazságot fog szolgáltatni, ha a hatalmaskodó életét – egyébként az ekkorra kialakult gyakorlatnak megfelelően – megkímélné; de ha a bíró által marasztalt bűnös a büntetés elől megszökik, annak sem a király, sem a bárók nem nyújthatnak oltalmat.

A középkori egyház(jog) által kialakított menedékjog tehát beépül a hazai törvényekbe, valamelyest korlátozva a sérelme megbosszulását óhajtó sértett és a bíró – adott esetben a király – mozgásterét. Kiegészül az egyházi menedék a király, lényegében a királyi udvar által nyújtott menedékkal, mindezek terjedelme azonban – hogy a bíró és a jog tekintélye is megmaradjon – nem éri el a teljes büntetlenséget, csak a legsúlyosabb büntetési nemek alól biztosít menekvést.⁶⁷³ III. András fenti rendelkezéseiben pedig a menedék mellett már a kegyelemre történő utalás is felismerhető, amelynek működése azonban a dekrétumok helyett leginkább a XIII. századi okleveles gyakorlatból ismerhető meg.

A Váradi Regestrum egyik töredéke szerint szoboszlói várjobbágyok 1214-ben a vár földjének erőszakos elfoglalása miatt perelték Cotlobát, aki elmondja, hogy e földet korábban erőszakos cselekedetek miatt elvesztette, majd királyi kegyelemből visszakapta.⁶⁷⁴ Kálmán herceg 1228 körül kelt oklevele említi II. András ítéletét, amelyben Ompud fia Lőrinc huszonnégy falu felégetése és két egyház lerombolása miatt személyében és minden birtokában marasztalódott, de kegyelem folytán csak Lipow nevű birtokát veszítette el.⁶⁷⁵ IV. Béla 1255-ben a hűtlen Simon bán Buchk nevű birtokát adja vissza irgalmasan és az új birtokosokat Dame és Renold fiait is – a Barchan nevű földdel – kárpótolva Simon vétlen fiának, Jánosnak, 1263-ban pedig Aba nembeli Lőrincnek juttat adományt, mert a korábban neki adott, Óvári Konrád hűtlensége miatt elkobzott birtokokat Konrád kegyelemből visszakapta.⁶⁷⁶ Kemény fia Lőrinc, aki a tatárjárást követő évtizedekben számos katonai műveletben tüntette ki magát és több országos tisztséget, valamint ispánságokat is viselt,⁶⁷⁷ 1274-ben kapja vissza IV. Lászlótól az általa korábban elvett (Vág-)Újhely birtokát.⁶⁷⁸ Bár sem Lőrinc hűtlenné nyilvánítására, sem kegyelemben részesítésére nincs konkrét okleveles utalás, politikai pályafutása alapján a birtokvesztésből, majd annak és tisztségeinek visszanyeréséből alappal következtethetünk hűtlennek bélyegzésére és az ezt követő kegyelmezésre. Hasonló a helyzet az ugyancsak hullámozó politikai pályát befutott Gutkeled nembeli Joachim esetében is,⁶⁷⁹ akinek – miután életében is veszített el és kapott vissza birtokokat és tisztségeket – 1277-ben a Babonicsok elleni hadjáratban bekövetkezett halála után a főurak körében haragosai a hűtlenség bélyegét sütve rá, megszerezték birtokait.⁶⁸⁰ 1286-ban aztán a király visszavonja és érvénytelennek nyilvánítja valamennyi kiváltságát és oklevelét, amelyek Joachim hűtlenségéről szólnak, mondván, az a királyi fenség ellen

⁶⁷³ KISS 2000, 93–94. o.

⁶⁷⁴ KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903, 190. o.

⁶⁷⁵ ÁÚO I., 256–257. o.

⁶⁷⁶ ÁÚO VII., 384–385. o., ÁÚO VIII., 49–50. o.

⁶⁷⁷ PAULER 1899, II. k. 216., 247., 258–260., 265–266., 282., 284–290., 292–293., 301–302., 308. o.

⁶⁷⁸ ÁÚO XII., 98–100. o.

⁶⁷⁹ ÁÚO IX., 71–75. o., ÁÚO XII., 88–90., 111–113. o., CD V/2., 206–208. o., PAULER 1899, II. k. 301–302., 315–316., 318–324. o.

⁶⁸⁰ KRISTÓ 1976, 161–163. o., PAULER 1899, II. k. 333–334. o.

semmilyen hűtlenséget nem követett el sőt, „sokféle szolgálat érdemeivel mindenkor fenségünknek kívánt tetszeni”.⁶⁸¹

Látható, hogy a kegyelmezés a gyakorlatban többféleképpen, a rendes büntetésnél enyhébb megtorlással, utólagos megbocsájtással és a büntetés semmissé tételével, de akár még a marasztalt halála utáni rendelkezéssel is történhet. Tulajdonképpen az ilyen enyhébb büntetés állandósuló gyakorlatát mutatja, hogy az Árpád-kor végére a hűtlenség miatti fő- és jószágvesztésből a fővesztést gyakran nem hajtják végre, hanem a király megelégszik a kincstárát gyarapító vagyoni büntetéssel, míg a bűnös életét mások közbenjárására vagy anélkül is, kegyelemből meghagyja.⁶⁸² Nem kegyelemből mellőzi azonban a király a fővesztést azok esetében, akik a kiszabott büntetés elől hűtlenségbe esve külföldre menekülnek, ilyenkor ugyanis a fővesztés csak az elítélt távolléte miatt (időlegesen) nem végrehajtható.⁶⁸³

A kegyelmezést a jogirodalom általában a bíraskodástól elkülönült királyi jogosítványként, a nagyobb királyi jogok sorában nevesíti.⁶⁸⁴ Az elkülönítést több tényező indokolhatja: egyrészt, amíg a bírói hatalom gyakorlásába a király – mivel nem képes minden ügyben maga eljárni – szükségképpen bevonja egyes alattvalóit, addig a kegyelmezés jogát kizárólagosan, legfeljebb tanácsát is meghallgatva gyakorolja; másrészt, a bíraskodás a törvényekben és a szokásjogban meghatározott jogrend fenntartását, helyreállítását célozza, ekként maga is követi az azokban meghatározott szabályokat, míg a kegyelem gyakorlására vonatkozóan kötelező szabályt gyakorlatilag nem találunk, azt a király nagymértékben tetszése szerint, gazdasági, katonai vagy egyéb érdekeit szem előtt tartva gyakorolja. Igaz, Degré Alajos arra is rámutat, hogy a személyes királyság alkonyán, a rendiség (kezdődő) térnyerésével a kegyelmezési gyakorlat bizonyos korlátozást nyer azzal, hogy a bírságos perekben, ahol a király tekintélyének sérelme és a kincstár igénye helyett a sértett vagyoni igénye jelentkezik a büntetésben, mindinkább a sértett hozzájárulásához kötik a kegyelem érvényesülését.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ ÁÚO IX., 444. o.

⁶⁸² PÁRNICZKY 1940, 54. o.

⁶⁸³ MURARIK 1938, 93. o.

⁶⁸⁴ DEGRÉ 2009, 74. o., PÁRNICZKY 1940, 7. o.

⁶⁸⁵ DEGRÉ 2009, 74. o.

VIII. *Fiscalia regum*

Az Árpád-kori oklevelekben gyakran találkozhatunk a királyi hatalomgyakorlás olyan megnyilvánulásaival, amelyek az uralkodó közjogi hatalmát elsősorban gazdasági előny biztosításával alapozzák meg. A korabeli királyi birtokadományozás és a birtokok kincstárra szállásának jelenségeit elemző Párniczky Mihály ezeket az úgynevezett vagyonerdekű királyi előjogokat – és egyéb, nem tipikusan vagyoni jellegű, de valamilyen alattvalói ellenszolgáltatás fejében gyakorolt jogosítványokat – a *fiscalia regum* kifejezésben foglalja egybe és azokat a szűkebb értelemben vett királyi jogként azonosítja.⁶⁸⁶ Degré Alajos e körbe sorolja a pénzverésből származó, a bányajogi, a nemesérc-monopóliumból eredő, valamint a vám- és vásárjovendelmeket is, Bónis György pedig megjegyzi, hogy e regálék Európa-szerte a király személyéhez és méltóságához kapcsolódnak.⁶⁸⁷

A rendszerelméleti megközelítésben ezek funkciója az, hogy a hatalmi rendszer működésének gazdasági alapját biztosítsák. Mai fogalmi rendszerüket vetítve a középkorra, ezek a királyi közjogi hatalmának materiális alapját képező hatalomgyakorlási formák – még ha a *fiscalia regum* kifejezésből máshogy is gondolnánk – a fiskális politika és (a pénzgazdálkodás megjelenésével) a monetáris politika főbb eszközeit jelentik, Árpád-kori megjelenési formáik azonban a korabeli gazdasági-hatalmi berendezkedés sajátosságaihoz igazodnak. Amíg napjainkban az állami vagyonnal való gazdálkodás az államháztartás alrendszerében, az időszakos költségvetés-zárszámadás mechanizmusában történik, addig az Árpád-korban költségvetési-zárszámadási rendszerről és elkülönült államháztartási alrendszerekről nem beszélhetünk. A személyes vagy – különösen a XI–XII. századok hatalmi berendezkedésének gazdasági jellegét hangsúlyozva – patrimonális királyság korában a monarcha magánvagyonra és az államvagyonra még nem különül el, közös kezelés alatt állnak, a gazdálkodás kereteit pedig a rendelkezésre álló források mértéke és az uralkodó belátása szabja meg. A király tulajdonként kezeli az országot, mivel közjogi hatalma teljesen összefolyik birtokai feletti magánjogi uralmával, másképpen fogalmazva: a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjövendelmek a királyi kincstárba folynak be.⁶⁸⁸

A hatalmi berendezkedés patrimonális jellegének kiemelése a korabeli államiság értelmezésében a hatalom és a jog kategóriái mellett egy harmadik fogalmat, a birtokot helyezi a középpontba. A patrimonális államban ugyanis „a királyi hatalom alapja a király által birtokolt magángazdaság és földbirtokmennyiség: az uralkodó ezáltal rendelkezik elegendő mások fölötti hatalmat biztosító fegyveres kézzel és gazdasági erővel”.⁶⁸⁹ Ebből következik a királyi hatalom magánjogias jellegének gondolata is, miszerint „a királynak alattvalóival, országával szembeni közjogi állását úgy fogják fel, mint a földesúrnak földbirtokához való viszonyát”.⁶⁹⁰ A magyar társadalompépítés helyi körülményei és szerkezeti hiányosságai azonban a nyugat-európai modellhez képest „mássághoz” vezettek, Szent István ugyanis uralmának kiépítése során kizárólagosságra, az összes világi birtok túlnyomó többségének megszerzésére törekedett, ezért hazánkban a nyugati hűbériséget „a maga teljességében nem is honosították meg”.⁶⁹¹ E különbségek mentén állítja Bónis György, hogy a hűbériség ismérveit nem is lehet megtalálni a Szent István és utódai által kiépített

⁶⁸⁶ PÁRNICZKY 1940, 8. o.

⁶⁸⁷ BÓNIS 2003, 82. o., DEGRÉ 2009, 74. o.

⁶⁸⁸ BÓNIS 2003, 82. o., DEGRÉ 2009, 74. o.

⁶⁸⁹ HOLUB 1944, 40. o., MEZEY 2003, 49. o.

⁶⁹⁰ ECKHART 1929, 428–429. o.

⁶⁹¹ MEZEY 2003, 50–51. o.

rendszerben, és ezért tartja helyesebbnek – Degré Alajoshoz hasonlóan – a személyes királyság megnevezést.⁶⁹²

A birtok fogalma mégis szoros összefüggésbe hozható a hatalom és a jog kategóriáival, ugyanis a birtok – kezdetben mint a király *patrimoniuma*, örökölt magángazdasága: földbirtoka és a földesúri hatósága alá tartozó népek összessége – lényegét tekintve a király közjogi hatalmának materiális alapja.⁶⁹³ Kubinyi András szavaival, a királyi birtokok összessége azok hasznaival és a királynak mint földesúrnak szolgáló népekkel biztosítja az Árpád-korra jellemző utazó udvartaras ellátását.⁶⁹⁴

Képletesen azt mondhatnánk, hogy a patrimoniális állam szemléletét követők a birtok, míg a személyes királyság kategóriáját használók a hatalom jelenségén keresztül szemlélik az Árpád-kor kialakulóban lévő államiségét. Ha hozzátesszük, hogy a *ius regium* vizsgálata e tárgyban a jog kategóriája felőli megközelítést jelenti, úgy a középpontba helyezett államiség körüli – mintegy háromszöget képező – nézőpontok (birtok, hatalom, jog) mindegyikéből szemlélődve látóköreinkbe kerül a másik kettő sarokpont is.

Az Árpád-korban a birtok gazdasági alapot nyújtó szerepe többféleképpen, aktív és passzív formában jelenik meg. A passzív forma a királynak a királyi birtokokból és azok hasznaiból való tényleges és közvetlen részesülése, az utazó udvartartásának ellátása, ekkor tehát a birtok lényegét annak állaga adja. Az aktív formák a birtokhoz kapcsolódó jogintézményeknek, a szokásosan a korona birtokjoga néven összefoglalt jelenségeknek *input* és *output* – gazdaságilag bevételi és kiadási – oldalát képezik. A bevételi oldalon találjuk az örökös nélkül maradt jószág királyra háramlásának eseteit, valamint a hűtlenségi deliktumok miatti jószágvesztést, vagyonkobzást (*confiscatio*). A kiadási oldalon pedig a birtokadományozás szabályai állnak, ami nem más, mint a királynak és a szent koronának, illetve valamely úrnak hű szolgálatot teljesítők jutalmazása, kárpótlása, azaz szolgáltatásaiknak viszonzása és a jövőbeni hívebb szolgálatteljesítésre ösztönzése végett a király, a nádor vagy valamely magános (úr) által történő ingatlan-tulajdonátruházás,⁶⁹⁵ amely körből a korona birtokjoga tekintetében nyilvánvalóan a királyi adomány érdekes. Itt a birtok lényege – a királyi jog szempontjából – nem annyira annak állaga, mint inkább az általa és hasznaiban hordozott érték.

Amíg tehát a királyi birtokok és azok hasznai az uralkodó számára közvetlen gazdasági előnyt (ellátást, szolgálatot) biztosítanak, addig a korona birtokjogának bevételi és kiadási oldala körforgásszerű folyamatban működik, és a két oldal közötti arányeltolódások során szüntelenül változik a királyi kézen lévő birtokok mennyisége. A király maga dönt a rá háramlott vagy büntetesként elvont birtok sorsáról, adományozásáról, az ő akaratán múlik, hogy a birtok állagát vagy értékét használja-e ki. A birtokadományozás pedig olyképpen jelenti a birtok állaga helyett értékének kihasználását, hogy az adományozás a már teljesített hű szolgálat jutalmazására és a majdani vagy további hű szolgálatra ösztönzésre irányul, tehát sohasem pusztán ajándék.

A királyi birtokok tényleges haszna és a korona birtokjogának elemei mellett már a patrimoniális berendezkedés korában megjelennek további fiskális jellegű királyi kincstári bevételek – mint a kezdetleges adójellegű bevételek és a vagyonkobzástól különböző, bírságos jellegű vagyoni büntetésekből a királyt illető részek – és az ezekre vonatkozó normatív rendelkezések. A fiskális politika körében is az uralkodót illeti a rendelkezési jog, a király és a korona vagyoni érdekeinek védelmét pedig a kincstár (*fiscus*) látja el, jogi

⁶⁹² BÓNIS 2003, 81., 86., 90–91. o., DEGRÉ 2009, 73., 81–82. o., MEZEY 2003, 48., 51. o.

⁶⁹³ DEÉR 1938, 101. o., MEZEY 2003, 49. o.

⁶⁹⁴ KUBINYI 2002, 14. o.

⁶⁹⁵ BÉLI 2000c, 75. o.

személyként kezelve és igazgatva a koronajavakat, a koronára háramlott, urafogyott és az állami szükségletek kielégítésére szolgáló javakat.⁶⁹⁶ A birtokból származó jövedelmek kivételével⁶⁹⁷ a *ius regium* alapján a királyt illető bevételek (adók, jövedékek, vámok, monopóliumok) központi beszedése és kezelése, valamint a tárnokok tevékenységének irányítása⁶⁹⁸ a kincstárt kezelő főtárnok, később tárnokmester feladata, aki igazgatási feladatai mellett egyre szélesebb körben kap bírói joghatóságot is.⁶⁹⁹ Tárnokmestere egyébiránt nemcsak a királynak van, hanem saját bevételeik tekintetében például az ifjabb királynak, a hercegnek, a nádornak, az érseknek és a királynénak is.⁷⁰⁰

Az Árpád-kori fiskális politikában két jellegadó elem, ha úgy tetszik, két gazdasági modell párhuzamos létezését és arányainak valamiféle eltolódását figyelhetjük meg. Ezek modellek: a királyi birtokok gazdasági erején, illetőleg a királyi előjogon szedett, regálé-jellegű jövedelmeken alapuló gazdaság. Szent István korában – minthogy a király rendelkezik az uralmi területén lévő birtokok túlnyomó részével – még a királyi birtokok és azok hasznainak összessége, a király *patrimoniuma* töltötte be a legfontosabb szerepet a királyi hatalom gazdasági megalapozásában.⁷⁰¹ A szemléletváltást – vagy annak leglátványosabb kísérletét – Kristó Gyula megállapításai szerint leginkább II. Andrásához köthetjük, akinek (az utókor által olykor talán félreértett) gazdaságpolitikájában tetten érhető a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek helyett a királyi jogon szedett regálék rendszerére történő áttérés szándéka, amire azonban az ország gazdasága – illetve a királyi személyes tekintély és a világi előkelők törekvéseinek kényes egyensúlya – még nem bizonyult alkalmasnak.⁷⁰² Igaz lehet ez akkor is, ha például Zsoldos Attila a gazdaságpolitika lényegét inkább az ispánságok jövedelmeinek újraosztásában, azok részbeni eladományozásával az új adományosok hűségére indításában és katonai erejük közvetlen (az ispánt kikerülő) kihasználásában látta.⁷⁰³

Bár az Árpád-korban elsődlegesen a fiskális politika képezi a királyi közjogi hatalmának materiális alapját, a monetáris politika jelentősége sem elhanyagolható. A királyi-állami vagyon kezelésének, az azzal történő gazdálkodásnak ma is fontos eleme, és a középkorban is az volt, a pénzverés. Hóman Bálint a Szent István általi pénzverés szükségességéről szólva egyenesen úgy fogalmaz, hogy „önálló pénzverés nélkül a XI. századi Európa nem tudott szuverén keresztény uralkodót elképzelni”.⁷⁰⁴ Nem véletlen tehát, hogy a pénzverés a királyság korai időszakában (is) királyi monopólium, aminek jelentőségét mutatja az is, hogy IV. Béla korától a jogosulatlan pénzverést is magában foglaló pénzhamisítás lényegében a leg súlyosabb közbűncselekmények, a hűtlenségi bűncselekmények körébe tartozott.⁷⁰⁵

1. A korona birtokjogának alapjai Szent István korában

Már Szent István első dekrétuma meghatározza a korabeli gazdasági-birtokossági rend sarokpontjait, amikor – eltérő kitétel hiányában elvileg mindenkinek, aki jogképessége alapján saját javakkal bírhat, mindenféle eredetű (öröklött vagy szerzett) jószágára – biztosítja

⁶⁹⁶ BÉLI 2000c, 54. o.

⁶⁹⁷ DEGRÉ 2009, 86. o.

⁶⁹⁸ BORECZKY 1904, 8. o.

⁶⁹⁹ MEZEY 2003, 132. o.

⁷⁰⁰ BORECZKY 1904, 12. o.

⁷⁰¹ MEZEY 2003, 49. o.

⁷⁰² KRISTÓ 1976, 54–57. o.

⁷⁰³ ZSOLDOS 2022a, 39–43. o.

⁷⁰⁴ HÓMAN 1916, 170. o.

⁷⁰⁵ PÁRNICZKY 1940, 54–55. o.

a saját javak fölötti szabad rendelkezés jogát, majd ezzel állítja szembe a királyi javak (vitézek, szolgák és minden más) sértetlenségének követelményét. Amíg tehát a király magánvagyonra és az államvagyonra még nem különböznek, már első királyunk egyértelműen megkülönbözteti ezeket mindenki más javaitól. A szabad rendelkezést kiegészítő szabály szerint azt a rendelkező halála után sem ronthatja le senki, amiből nem csak az örökhagyó életében tett rendelkezések fennmaradása, de a halál esetére történő rendelkezés szabadsága is kiolvasható. Ez továbbmutat Szent István második dekrétumának a saját javak szabad bírást megerősítő rendelkezésére, amely már kifejezetten utal az adományos birtokokra is (kivéve azonban a viselt tisztséghez kapcsolódó javakat), és ugyanezt az uralmat biztosítja az örökhagyó fiainak. E forráshelyeken alapulhat az a megállapítás, miszerint Szent István világi intézkedései közül talán legjelentősebb a magánbirtokosság intézményesítése.⁷⁰⁶

E rendelkezéseket Párniczky Mihály akként értékeli, hogy az adománybirtok is az általános szabály szerint öröklődik, vagyis Szent István saját örökletes adományait beállítja a fennálló tulajdoni és öröklési rendbe, így azok öröklését tudatosan az ősi birtokéhoz igazítva a király birtokszerzése a szállás- és más öröklött birtokhoz hasonlóan a vérségi köteléken alapuló öröklésre jogosultak után állhat be, és azt is megelőzi a kegyes adomány, még hozzá királyi *consensus* szüksége nélkül.⁷⁰⁷ Párniczky szerint tehát ekkor még sem a birtokok öröklési rendje, sem a király öröklési (*caducitas*) és dologi (*devolutio*) jogszerzése sem különül el. Szent István első dekrétumának az özvegyi jogra vonatkozó cikke azonban – miszerint a gyermektelen özvegy nő halála esetén holtig tartó haszonélvezetének megszűnésével férje javai visszaszállnak annak rokonaira, ha pedig ilyenek nem lennének, akkor a király lesz az örökös – Béli Gábor szerint kizárólag a saját (öröklött) vagyonra vonatkozik, az adományra nem,⁷⁰⁸ ekként a *caducitas* és *devolutio* megkülönböztetésében előbbi jellegét hordozza. Szent Istvántól magánszemélynek szóló adománylevél nem maradt fenn, és úgy látszik, a király valójában minden esetben öröklő az urafogyott birtokot (*caducitas*), de mintegy szükségképpen örökösnek, e jogcíme pedig az észszerűség mellett aligha fakadhat másból, mint a királyi hatalom méltóságából, végső soron a királyi jogból.

Lényegében a szabad birtoklás alóli kivételként jelenik meg Szent István második dekrétumában a *confiscatio*, eszerint ugyanis a birtokos a javaitól csakis három esetben – ha a király halálára összeesküszik, országárulást követ el vagy idegen földre szökik – fosztható meg, és azok (az első két esetben fővesztés mellett) a királyra szállnak. Ez a hűtlenség három klasszikus esetkére és a hűtlenségi büntetésnek a meghatározása. Enyhébb megítélésű közbűncselekmény miatt egyházi kiközösítés alá esik, aki a király vagy az ország ellen pártoskodik, a király tisztelete vagy méltósága ellen összeesküszik, arra bujtogat vagy azzal egyetért, avagy ezeket elhallgatja; a király rágalmozója pedig, aki ispánnak vagy más hívő embernek ravaszul azt állítja, hogy hallotta vesztére szólani a királyt, halállal lakol.

Királyi adományra utalások találhatók a Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumokban is, de ezeknél – mivel egyházi közületeknek szólnak – öröklési vagy háramlási hatás nem értelmezhető. Számos egyéb juttatás mellett nagyszámú szolgálónépet adományoz a király falvaikkal együtt a pécsváradai apátságának.⁷⁰⁹ A pannonhalmi kiváltság pedig – amely az alapításkor szokásos, a monostor eltartására szolgáló természetbeni adományok felsorolásának hiányában nem alapításról, hanem további juttatásokról szólhat⁷¹⁰ – egyebek

⁷⁰⁶ PAULER 1899, I. k. 73. o., SZEKFŰ 1917. 36. o.

⁷⁰⁷ PÁRNICZKY 1940, 21., 28–29. o.

⁷⁰⁸ BÉLI 2017b, 101. o.

⁷⁰⁹ CD I., 296–302. o.

⁷¹⁰ BÓNIS 1956, 128. o., KARÁCSONYI 1891, 101–102. o.

mellett azt rögzíti, hogy a király a somogyi népek által eredetileg a püspöknek fizetendő tizedet átengedi a monostornak, és cserébe a püspököt egy udvarházzal kárpótolja.⁷¹¹

A *fiscalia regum* elemei felfedezhetők Szent István legendáiban is. A Veszprém-környéki győzelem kapcsán például leírják e források, hogy a király a legyőzöttek földjeit és falvait nem tartotta meg magának, hanem azokról bölcsen rendelkezett, vélhetően tehát eladományozta azokat. Ennek konkrét példája a szövegben a pannonhalmi monostor kiváltságolása, gazdagítása, valamint a legyőzöttekre kirótt tized átengedése a monostor számára; de említést tesz a szöveg arról is, hogy a király bizonyos Günther nevű szerzetes intésére alapította és gazdagította adományokkal a bakonybéli apátságot, hozzátevé, hogy többször is eme Günther keze alá helyezték a király kincseskamráját, vagyis a *fiscus* igazgatását.⁷¹² Végül itt is megemlíthető a Szent István elleni merényletkísérlet leírása, amelynek kegyelmet nem nyert elkövetői a hűtlenségi büntetés (fő- és jószágvesztés) keretében minden bizonnyal el kellett szenvedjék vagyonuk elvesztését is a kincstár javára.⁷¹³

2. *Donatio, consensus, devolutio és caducitas*

Szent László törvényei a korona birtokjogát az Árpád-kor egyéb dekrétumaihoz viszonyítva szembetűnő módon nem szabályozzák, rendre egyházaknak szóló privilégiumai azonban – ahogy erre legendái is utalnak⁷¹⁴ – rendszerint beszámolnak királyi adományokról. A pannonhalmi apátság birtokait összeíró 1093. évi királyi oklevél⁷¹⁵ Gurk nevű személy adományára utaló része, valamint Dávid herceg tihanyi apátságának szóló adománya⁷¹⁶ alapján Párniczky Mihály felveti, hogy a kegyes adományhoz esetleg már királyi jóváhagyás kell, de maga is kiemeli, az erre utaló források csekély számát és azt, hogy egyik oklevélben sem ismert, hogy a királyra néző birtokról szól-e.⁷¹⁷

Kálmán törvényeiben ismét nagyobb szerep jut a királyi vagyon védelmének és a kincstári jövedelmek fokozásának.⁷¹⁸ Még a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek az elsődlegesek, de a történeti irodalom eredményei alapján éppen ekkorra juthatunk el odáig, hogy az uralmi területen nem marad szabad, birtokos nélküli föld, ezért megindulhat a patrimonialis szemlélet felbomlása.⁷¹⁹ Kálmán első dekrétuma garantálja a Szent István által egyházaknak adományozott birtokok, a bármely király által adományozott szőlők, telkek és földek, valamint az egyházaknak adott erdők sértetlenségét. Ugyanígy tesz a Szent István által adományozott halastavak kapcsán, míg a más királyok által adományozottakat – a kolostorok és egyházak mindennapi használatára szükségesek kivételével – visszavenni rendeli. Itt felsejlik a szűkebb értelemben vett királyi jog, minthogy már Szent István rendelkezései nyomán birtokot törvényesen csak súlyos közbűncselekmény miatt vagy öröklésre jogosult hiányában lehet elvenni, sohasem jogalap nélkül, így az adománybirtok törvényi visszavételének is kell legyen jogalapja, ami nem lehet más, mint a király valamiféle lappangó joga, vagyis maga a szűkebb értelemben vett királyi jog.⁷²⁰

⁷¹¹ CD I., 280–282. o.

⁷¹² CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 37–38., 43–44. o.

⁷¹³ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 48. o.

⁷¹⁴ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 97., 101. o.

⁷¹⁵ CD I., 482–484. o.

⁷¹⁶ CD I., 487–488. o.

⁷¹⁷ PÁRNICZKY 1940, 24–25. o.

⁷¹⁸ MAKK 1986, 80. o.

⁷¹⁹ MEZEY 2003, 56. o., MEZEY 2007, 82. o.

⁷²⁰ BÉLI 2000c, 72–73. o.

Kálmán első törvényében jelenik meg a birtokok megkülönböztetett öröklési rendje, ami a vásárolt birtokot minden örökösnek meghagyni rendeli, Szent István adományaira az emberi utódlás (természetes leszármazás⁷²¹) érvényesül, míg más királyok adományaiban csak a leszármazók, a testvérek vagy azok leszármazói örökölnék, e kör kimerülése esetén pedig az örökséget a király részére kell átvinni. Szent István rendelkezéseitől eltérve e szigorúbb rend lényege, hogy a királyi birtokállomány csökkenése miatt a birtok az adományos szűkebb családi körének kimerülésével mielőbb visszazálljon a királyra, amit az is elősegít, hogy az osztályt követően adományozott birtokban már csak az adományos leszármazói örökölnék.⁷²² Szent István adományainak a nem adományos birtok öröklési szabályaihoz közelítését azonban – Béli Gábor szerint – továbbra is indokolja az, hogy e régebbi adományok a zavaros XI. század során részben beleolvadtak az egyéb birtokokba, így elkülönült öröklési rendjük a gyakorlatban nem tudott működni.⁷²³ Az adománybirtok királyra háramlása itt már dologi jellegű, és bár Szent István adományainál nem emeli ezt ki a törvény, de örökösök hiányában itt is a korona lappangó joga éledhet fel. Alighanem a szerzett birtok is a törvényes öröklési rend kimerülése után a királyra száll – mint Szent István korában –, de ez nem dologi, hanem öröklési alapon, amit későbbi oklevelek is igazolnak az ország kipróbált szokásjogára utalva.⁷²⁴ Kálmán öröklési rendszerének gyakorlati érvényesülését igazolja Béli Gábor is, amikor a XII. század végéig kimutatja, hogy a monostorok vagy egyházak javára végrendelező előkelők birtokokról mindig csak királyi engedéllyel rendelkeznek, ha pedig túlélő rokonaik vannak, úgy az öröklött és adományos birtok esetén nekik is juttatnak a vagyonból, vagy az ő beleegyezésüket is beszerzik a kegyes adományhoz.⁷²⁵

Amint arról szó volt, Kristó Gyula szerint II. András gazdaságpolitikájának háttérében az áll, hogy a királyi birtokrendszeren alapuló jövedelmek helyett mindinkább a regálék rendszerére kívánt áttérni (amire azonban az ország gazdasága még nem volt alkalmas).⁷²⁶ Az 1222. évi dekrétumban a királyi birtokpolitika korlátjaként jelennek meg ígéretei, miszerint a király nem adományoz örök jószágul egész várbirtokot, idegeneknek pedig semmilyen birtokot, a már eladományozott ilyen birtokokat pedig meg kell váltani; ugyanakkor megígéri, hogy szolgálattal szerzett birtokot nem von vissza, a hadjáratában életét veszítő *serviens* fiát pedig adományban részesíti. Lényegében ugyanezek köszönnek vissza – a királyi jövedelmek ispáni jövedelmekkel szembeni sértetlenségével együtt – a második Aranybullában is.

A korona birtokjogának bevételi oldalán az 1222. évi törvény a *serviensek* kapcsán rendelkezik úgy, hogy haláluk esetén egynegyed rész (*quarta puellaris*) jusson a lány(ok)nak, a fennmaradó részt a fiú leszármazók, ilyenek híján a végrendeleti örökösök öröklék, végrendelet híján a nemzetségbeli legközelebbi rokonok; mindezek hiányában pedig a királyra száll. Logikus, hogy leánygyermek hiányában a teljes vagyonra – a negyedrészes kiszakítása nélkül – ez az öröklési sorrend vonatkozik. A leánynegyed mint a nőt illető törvényes örökrész azonban nem az Aranybulla találmánya,⁷²⁷ már korábban alkalmazott lehetett az előkelők körében.⁷²⁸ E rendelkezések lényege inkább az, hogy a királyi *serviensek* a nemesekkel azonos szabad tulajdonosi, birtokosi jogot nyernek.⁷²⁹ Kiolvasható e törvényből az is, hogy a királynak örökös hiánya miatt, végső soron a *ius regium* alapján történő

⁷²¹ BÉLI 2017b, 104. o.

⁷²² DEGRÉ 2009, 152. o., PÁRNICZKY 1940, 28–29. o.

⁷²³ BÉLI 2000c, 131. o.

⁷²⁴ ÁÚO VII., 125–126., 152–157. o.

⁷²⁵ BÉLI 2017b, 101–102. o.

⁷²⁶ KRISTÓ 1976, 54–57. o.

⁷²⁷ THOROCZKAY 2020, 54. o.

⁷²⁸ BÉLI 2010, 42–43. o., BÉLI 2018b, 1010–1011. o.

⁷²⁹ BÉLI 2008, 27–32. o., BÉLI 2017a, 179. o.

vagyonszerzését, a *fiscus* jogát a leányegyedhez hasonlóan megelőzi a feleség hitbér kiadása iránti igénye is,⁷³⁰ és ez megjelenik a második Aranybulla rendelkezéseiben is.

II. András rendelkezései tehát nem tesznek különbséget a birtok eredete szerint, és nem szólnak a királyi *consensusról*, a királynak a várományról történő lemondásáról sem. Látszólag csorbítják a király jogát az örökhagyó utáni birtokszerzésben, de a jogtörténeti irodalom egyetérteni látszik abban, hogy e szabályok nem mentek át a gyakorlatba. Párniczky Mihály szerint pedig a királynak eleve nem volt szándékában ezek érvényesítése, a jogáról való ilyen mértékű lemondás, ezért a jogszabály szándékoltan „pongyola” megfogalmazása.⁷³¹

Amint arról már ugyancsak szó esett, IV. Béla politikáját kezdetben a birtokadományok visszavételére törekvés, majd a tatárjárás után az ország védelmével is összefüggésben újabb lekötelezésekre irányuló gyakoribb adományozás jellemezte, de más-más okból mindkettő ellenérzést váltott ki a világi előkelők körében.⁷³² Később a király és az ifjabb király hatalmi harca tovább fokozza a birtokpolitika jelentőségét, ugyancsak az újabb lekötelezések igénye miatt. Mindeközben a harmadik Aranybullában IV. Béla és fiai ígéretet tesznek a nemesek jogainak (így birtokaiknak) tiszteletben tartására, a korábban elvett várföldek és udvarnoki földek visszaadására, valamint a nemesektől elvett és a király vagy a királyné szabad népeinek, udvarnokoknak vagy várnépeknek adott birtokok visszaállítására is. E dekrétum mintha kizárná az örökös nélkül elhunyt nemesek és velük immár egyként királyi *serviensek* birtokainak királyra szállását, amikor – a szabad rendelkezést meg sem említve – kimondja, hogy ezek birtokai el nem vehetők és senkinek nem adományozhatók vagy örökíthetők mindaddig, amíg arról a király előtt, az örökhagyó rokonai és nemzetsége jelenlétében nem döntenek a jog rendje szerint. E rendelkezések azonban leginkább a Kálmán korát követő, II. András dekrétumainak rendelkezéseitől eltérő gyakorlatot erősítik meg, tehát az öröklés rendjében a birtok eredete szerinti különbségek és az adománybirtoknál a királyra háramlás szabályai – erre utalhat az uralkodó jelenléte – fennmaradnak.⁷³³

A harmadik Aranybulla speciális szabálya szerint a hadjáratban elhunyt nemes örökös birtokai rokonait, majd nemzetségét illetik, míg vásárolt vagy egyéb módon szerzett birtokairól szabadon (vég)rendelkezhet, és a törvény kifejezetten úgy rendel, hogy e jószágok a király kezére ne háramoljanak. Párniczky Mihály szerint ehelyütt a bárhogyan szerzett birtok fogalmába az adománybirtok nem tartozik bele,⁷³⁴ Béli Gábor azonban a XIII. század második feléből több forrást említ, amelyekben e megjelölés kiterjed az adománybirtokra is.⁷³⁵ Ugyanakkor a korábbi törvények és a szokásjog alapján, a konkrétan nem rögzített – vélhetően ritka, de elméletileg ki nem zárható – esetben, ha az örökhagyó rokonoknak, nemzetségnek és végrendeletnek is híján van, továbbra sem tarthatunk érvényesnek más szabályt, mint hogy a vagyon a *ius regium* alapján szükségképpen a király kezére szálljon.⁷³⁶ Ez pedig valamennyi birtokfajtára irányadónak tűnik, mert az adománybirtok mindig magán hordozza a király lappangó dologi jogát, az egyéb módon szerzett és az ősi birtok urafogyottá válása pedig célszerűen a király jogszerzésével zárható ki.

A királyi kézen lévő birtokok mennyiségének hullámozása ellenére a birtok jelentősége a XIII. század végén sem elhanyagolható. Az első kun törvény megparancsolja, hogy a kunok az egyházak, kolostorok, nemesek és más keresztények jogtalanul elfoglalt birtokait adják vissza, majd ezt megerősíti a második kun törvény is, amely ugyanakkor földeket biztosít a kunok

⁷³⁰ BÉLI 2000c, 54. o.

⁷³¹ PÁRNICZKY 1940, 36–37. o.

⁷³² KRISTÓ 1976, 106–129. o.

⁷³³ BÉLI 2000c, 132. o.

⁷³⁴ PÁRNICZKY 1940, 63. o.

⁷³⁵ BÉLI 2017b, 106–108. o.

⁷³⁶ BÉLI 2000a, 111–113. o., BÉLI 2000c, 136. o., PÁRNICZKY 1940, 62–63. o.

letelepedéséhez a Duna-Tisza közén, valamint a Körös, a Maros és a Temes vidékén, ugyanitt nekik ígéri az örökös nélkül elhunyt földművesek és nemesek földjeit erdőekkel, legelőkkel és halászhelyekkel együtt, amelyek – örökös hiányában – királyi adományozásra tartoznának, de mindezt csak az egyházak és kolostorok jogainak sérelme nélkül. Utóbbi törvény a kunoknak adja a fenti területeken a tatárjárás óta elhagyatott és hasznot nem hozó nemesi és várbirtokokat is; de azokért megfelelő ellentételezést ígér a korábbi uraiknak, akiknek továbbá el nem hagyott vagy egyébként jövedelmező birtokaikat is békében meghagyja. Ugyancsak meghagyja a kunoknak a király az ő vagy elődei által adományozott és olyan egyéb birtokaikat, amelyekre jogos és békés birtokukat okirattal tudják igazolni, és visszaadni ígéri továbbá a kunoknak a királyok által korábban elvett és adományozható birtokaikat.

III. András első törvénye ígéretet tesz az egyház birtokainak és javainak megtartására és visszaállítására, minden más erőszakkal elfoglalt birtok visszaállítására, ugyanakkor IV. Béla és V. István valamennyi adományának és IV. László olyan adományainak megtartására, amelyeket a király és tanácsosai törvényesnek és szolgálattal kiérdemeltnek találnak. A további adományozás (ön)korlátozásaként III. András is ígéretet tesz arra, hogy egész várbirtokokat nem adományoz, méltóságokat – amelyek birtokadománnyal is járhatnak – és várakat pedig idegeneknek, vendégeknek, pogányoknak vagy nem nemeseknek nem juttat. Biztosítja e törvényben a nemesek és szászok valamennyi birtoka feletti szabad rendelkezést élők között és halál esetére is, így azok kisebb eshetőséggel szállnak a koronára, birtokvesztéssel járó büntetés esetén pedig lehetővé teszi az ősi birtok megváltását a bűnös rokonai számára. Az egyházi és nemesi birtokok helyreállítását megerősíti az 1298. évi dekrétum is, kiegészítve azt a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok visszaállításával. Általánosan kimondja az erőszakos birtoksértések tilalmát, ezek megsértőit pedig egyházi kiközösítés és kártérítés mellett az utódok örökrésze is kiterjedően összes birtokaiknak a királyra szállásával és nemesi jogaik elvesztésével – lényegében hűtlenségi büntetéssel – fenyegeti. Az adományozás gyakorlatának immár törvényi, közjogias korlátozását vállalja a király, amikor a jelentősebb birtokadományait a mellé rendelt állandó tanács egyetértéséhez köti, és ígéretet tesz arra, hogy a megüresedő egyházi birtokokat és jószágokat, illetve a végrendelet nélkül meghalt püspökök vagyonát senki, még a király sem foglalhatja el. Ez – az egyházi vagyon egyben, vagyis egyházi kézben tartásának biztosítása mellett – a *fiscalia regum* szempontjából lényegében az egyházi vagyonnak a (szűkebb értelemben vett) királyi jog alóli kivételét jelenti.

Az Árpád-kori dekrétumok rendelkezései leginkább az adományozási gyakorlat – főleg a lehetséges címzettek – körének szűkítésével és az öröklési renddel kapcsolatosak, a birtokadományozás legfőbb szabályozása azonban maga az adománylevél, ami – ahogy arról már szó volt – nem pusztán ajándékozási aktus vagy szerződés, hanem tartalmilag „lovagi kötelezettség a jó szolgálat jutalmazására és politikai célú eljárás a hűség biztosítására, lekötelezésre”,⁷³⁷ formailag közjogias királyi akaratnyilvánítás, privilégium-jellegű rendelkezés, és mint ilyen: törvény. A korona birtokjogához tartozó intézmények körforgásszerű működését pedig jól mutatja, hogy a vagyonkobzásról és az örökös nélkül maradt birtok királyra szállásáról beszámoló oklevelek tárgya is gyakran e birtokok későbbi adományozása. Különös jelenség továbbá a már kézen lévő birtokra kért új adomány (*nova donatio*), amelynek főbb esetei az új király hivatalba lépése után, az adománylevél elvesztése vagy adománylevél hiányában történő jogszerzés esetén kért megerősítések.⁷³⁸

Bár korábbi ilyen oklevelek is fennmaradtak a XII. század végétől egyértelműen főszabály, hogy az adományozásra adománylevélben kerül sor. Ezek jellegzetes szövegrészei is

⁷³⁷ DEGRÉ 2009, 153. o.

⁷³⁸ DEGRÉ 2009, 157. o.

azonosíthatók: magánszemély adományos esetén jellemzően megjelölik az adományost és érdemeit, a jószágot és tartozékait, az adomány jogcímét és az adomány feletti jogokat, köztük az öröklés rendjét.⁷³⁹ Ehhez kapcsolódhat a *consensus*, az adományos élők közötti vagy halál esetére szóló rendelkezésére vonatkozó királyi engedély, amely végső soron a korona dologi jogáról, várományáról történő lemondás.⁷⁴⁰ Ezek az elemek általában kiegészülnek a harmadik személy jogsérelmének hiányára utaló kitételrel, és gyakoriak a forrásokban a birtokba iktatással kapcsolatos megállapítások is. A magánosnak szóló adományozás általában úgynevezett „tisztá” – a hűségen, szolgálaton és érdemeken túlmutató vagyoni ellenszolgáltatás nélküli – és „teljes” – királyi kézről kapott, közvetlen tulajdon- és birtokátruházást jelentő, perlést nem igénylő – adomány formájában történik.⁷⁴¹

E jellegzetes tartalmi elemek közül a korona birtokjoga szempontjából leglényegesebb az adomány feletti jogok keretében az öröklési rend meghatározása. Ennek korai példája II. Géza 1156 körüli, Godfrid és Albert számára szóló adománya, amely szerint a nekik adományozott javakat sem a következő királyok, sem az ispánok el ne vegyék tőlük, hanem fiaiknak és azok utódainak megmaradjanak.⁷⁴² Az örökösök pontosabb meghatározásával II. András korától találkozunk, amikor megjelenik az „örökjoggal, fiak és örökösök fiai, örökösök általi” birtoklás, és ehhez hasonló megjelölések,⁷⁴³ amelyek lényegében a Szent István által biztosított szigorúbb lemenő öröklést tükrözik. A XIII. század későbbi gyakorlatában aztán a „neki és általa örököseinek és örökösei leszármazottainak” fordulat válik általánossá,⁷⁴⁴ ami – kiegészülve a *consensus* gyakorlatával is – továbbra is szűkebbnek látszik a Kálmán első dekrétumában meghatározott, fiúgyermek hiányában az adományos fivéreit is magában foglaló jogutódlási rendnél.⁷⁴⁵ És ugyan Párniczky Mihály a Kálmán által engedett öröklési rend érvényesülését látja ott, ahol a fivérek adományként kapják a királytól fiúgyermek hátrahagyása nélkül elhunyt fivérük korábbi adománybirtokát,⁷⁴⁶ ezek az esetek azonban éppen azt mutatják, hogy a fivérek automatikusan nem öröklik meg az adománybirtokot, éppen ezért kérnek arra utóbb ők is királyi adományt, vagy még életében az eredeti adományos a király hozzájárulását a fivérek majdani örökléséhez.

A XIII. század második felében az örökösök sorának megjelölése helyett számos adománylevélben arra vonatkozó királyi engedélyt találunk, hogy az adományos a birtokról rendelkezzen. IV. Béla egyik 1263. évi adománylevelében arra ad engedélyt László honti főesperesnek, hogy a neki adományozott birtokról a saját vásárolt javaihoz hasonlóan szabadon rendelkezzen, illetve szabadon ossza szét azt.⁷⁴⁷ IV. László 1277. évi oklevele szerint pedig László esztergomi prépost az oklevélben adományozott és más, akár adományos, akár vásárolt birtokait szabadon eladhatja, örökítheti és rendelkezhet róluk élők között, illetve azokat saját vagy másik egyháznak hagyományozhatja.⁷⁴⁸ Ez a királyi *consensus* a korona lappangó dologi jogáról, az adománybirtok majdani visszaháramlása iránti várományról való lemondás. Ennek azonban létezik egy gyakoribb alakzata is, méghozzá már a XI. század végétől kimutathatóan, amikor a király nem előre, az adományozással egyidejűleg, az adománylevélben mond le a dologi várományáról, hanem az adományozást követően, az adományos kérésére – általában éppen azért, mert az adománybirtok szokásos öröklési rendje

⁷³⁹ BÉLI 2000c, 77–82. o.

⁷⁴⁰ BÉLI 2000a, 108. o.

⁷⁴¹ BÉLI 2000c, 75–77. o.

⁷⁴² CD VII/5., 119–120. o.

⁷⁴³ BÉLI 2017b, 99. o., CD III/1., 21–22. o.

⁷⁴⁴ ÁÚO III., 272–273. o., ÁÚO V., 122–123. o., ÁÚO VII., 34–35. o., ÁÚO XI., 256–258. o.

⁷⁴⁵ BÉLI 2017b, 100–105. o.

⁷⁴⁶ PÁRNICZKY 1940, 30. o.

⁷⁴⁷ ÁÚO VIII., 61–62. o.

⁷⁴⁸ ÁÚO XII., 202–204. o.

szerinti örökösök nem lennének – adja meg a *consensust*.⁷⁴⁹ Az ilyen hozzájárulás vagy joglemondás jellemzően – de az oklevelekben nem mindig kifejezetten – a fiú leszármazók nélküli halál esetére szól, nem ritkán konkrétan megjelöli a lehetséges jogszerzőket, de nem egyszer egyidejűleg szól adománybirtokokról és egyéb (vásárolt és öröklött) javakról is, vagy esetleg egyáltalán nem is adománybirtokra vonatkozik.⁷⁵⁰

A *consensus* valódi érvényesülési területe azonban dologi jogi szempontból – akár az adományozáskor, akár azt követően történik – az Árpád-kori öröklési rendben nyilvánvalóan az adománybirtok. Egyéb esetben ugyanis, ahol a király ugyancsak (törvényes vagy végrendeleti) örökösök hiányában, de – végső, szükségképpen – örökösként jelenik meg, engedély legfeljebb a törvényes öröklési rend és a végrendelezési jog tágítására, attól való eltérésre, illetve közületeknek – amelyek esetében a majdani örökös nélküli elhalálozás kizárható – történő juttatásra korlátozódhat. A király számára azonban – e legutóbbi eset kivételével – megmarad, legfeljebb meghosszabbodik az öröklési címen történő szerzés várománya. Ezzel szemben valódi, de feltételes joglemondás történik az adománybirtok esetén, amennyiben ugyanis az adományos a *consensus* alapján rendelkezik az adománybirtokról – itt a feltételeesség –, úgy az adományostól történő szerzéssel az új birtokos tekintetében az adománybirtok öröklési szempontból elveszíti e jellegét, így az a továbbiakban a király dologi jogával nem terhelt, kikerül az adománybirtok öröklési rendjéből, végső esetben (örökös hiányában) sem dologi jogon, hanem legfeljebb öröklés útján, az urafogyott vagyona alkalmazandó *caducitas* szabályai szerint szállhat a királyra.

A dekrétumok és egyéb oklevelek alapján látható tehát, hogy az örökös nélkül maradt birtok király általi megszerzése körében dologi jog és öröklési jog találkozik. A korona birtokjogát alaposan vizsgáló Párniczky Mihály felhívja a figyelmet arra, hogy az adománybirtok visszaháramlása (*devolutio*) és a törvényes öröklésben az urafogyott birtok király általi öröklése (*caducitas*) különböző birtokszerzési formák, utal azonban arra is, hogy más szerzők – Murarik Antal, Hajnik Imre, Illés József, Szladits Károly – éppen a két eset hasonlóságát, a király általi törvényes öröklés háramlási jellegét, illetőleg az okleveles forrásokban a szignifikáns elkülönülés hiányát emelik ki.⁷⁵¹ A törvényes öröklés szabályainál elvi síkon Béli Gábor is elhatárolja a két esetet, minthogy az urafogyott vagyona, ami a törvényes és végrendeleti örökös hátrahagyása nélkül elhalt örökhagyó ősi és (adományozáson kívül) szerzett vagyona lehet, a király örökölt; míg az adományos jószág – mivel azon a királynak, illetve a koronának mindvégig dologi joga áll fenn – nem válik urafogyottá, így nem öröklési, hanem dologi jogon száll vissza.⁷⁵² Eszerint a korona birtokjoga a dologi jogi szerzésére szűkül, míg a *caducitas* öröklési jogi intézmény. A két jelenség azonosítása azonban olykor problémás, főleg ha a források nem írják le a birtok eredetét. Párniczky például a király öröklési jogát mutató forrásként említi V. István 1270. évi, Máté aranymívesnek címzett adománylevelét, amely általános jelleggel kimondja, hogy az örökös nélkül elhalt nemes földjének és birtokának „a király kezére kell szállnia”, azonban a forrás tartalma arra utal, hogy az érintett birtok az elhunyt Salamon által örökölt adománybirtok volt, ami – szemben a vásárolt birtokkal egy tekintet alá eső, királyi jóváhagyással elidegenített adománybirtokkal – nem vesztette el adományi jellegét.⁷⁵³

Mindezek alapján *caducitas* és *devolutio* lényegét funkcionális megközelítésben, a király hatalmának gazdasági megalapozása szempontjából az alábbiak szerint látom. A *caducitas*

⁷⁴⁹ BÉLI 2017b, 99–108. o.

⁷⁵⁰ ÁÚO III., 21–22. o., ÁÚO VI., 569–570. o., ÁÚO VIII., 26–28., 303–304. o., ÁÚO XI., 375–376., 434–437.

o.

⁷⁵¹ PÁRNICZKY 1940, 17. o.

⁷⁵² BÉLI 2000c, 136. o.

⁷⁵³ ÁÚO III., 237–238. o., PÁRNICZKY 1940, 49. o.

esetében a szokásjog és az írott jog által meghatározott törvényes öröklési rendben – ami a *lex generalis* – az urafogyott vagyont a király (korona) szerzi meg. Ehhez képest a *devolutio* esetében, ha a király nem mond le az adománybirtokhoz kapcsolódó dologi jogáról, úgy meghatározza az öröklés különös rendjét. Fenntartva azt a megállapítást, hogy a királyi adomány az Árpád-korban a királyi akarat megjelenéseként tulajdonképpen törvény, így az adománybirtok efféle öröklési rendje is – igaz, privilegiális jellegű – törvényes öröklési rend, méghozzá a törvényes öröklés általános rendjéhez képest *lex specialis*.

A *caducitas* inkább hasonlít a mai jogunkban az állam szükségképpen örökösönti megjelenéséhez, minthogy a törvényes örökösök körét észszerű határok közé szorítva kizárja, hogy egy értékes vagyonelem uratlanná, bizonytalan jogi helyzetűvé váljon, egyben véd az elaprózódás ellen, így célszerűségi-jogbiztonsági kérdés is. A *devolutio* esetében viszont a birtokban megtestesülő gazdasági hatalom látszik elsődlegesnek, mivel a dolog állagáról az adományozó király meghatározott személyi kör javára ugyan lemond, de ez nem korlátlan és feltétlen, hanem a birtok a *consensus* közbejöttének kivételével a lehetséges örökös kör kimerülése esetére mindvégig a királyra néz, várománya van a dolog állagára, amellyel a visszaháramlás után ismét rendelkezhet. Valójában azonban mindkét funkció igaz a *caducitas* és a *devolutio* jelenségére is: mindkettőnek feltétele egy – részben különböző – törvényes öröklési rend kimerülése, mindkettő megakadályozza a bizonytalan jogi helyzet – a tényleges uratlanság – létrejöttét, és mindkettő biztosítja a királynak a dologban megtestesülő gazdasági értéket, ami politikai hatalmának gazdasági alapját képezi. Elfogadva a patrimonialis államszemlélet megállapítását, miszerint az Árpád-kori hatalom közjogi rendjét – főleg a gazdasági jelentőségű intézmények körében – magánjogias elemek szövik át, nem látom elvi akadályt annak sem, hogy a dologi jellegű *devolutio* mellett a *caducitas* öröklési jellegű jelenségét is a tágabb értelemben vett *ius regium* egyik részjogosítványának tekintsük, minthogy ez is a király (egyébként magánjogias) közjogi hatalmát gazdasági-politikai előny biztosításával megalapozó jogintézmény.

A birtokadományozás kapcsán ki kell emelni végül azt is, hogy adományban nemcsak természetes személyek részesülnek, hanem egyházi és világi közületek is. Példának okáért a királyi *hospes*közösségek közül – egyidejű vagy korábbi – birtokadományra utal a petriniak, a boroskrakkóiak és a magyarigeniek, a barsiak, a zágrábiak, a pestiek, a dobronyiak és a bábaszékiek, a besztercebányiak, a késmárkiak, a gyóriek, valamint a pozsonyiak privilégiuma is. A közületek birtokadományai esetében értelemszerűen nem az öröklés vagy háramlás kérdése merül fel, hanem az ellenszolgáltatás és a földhöz kapcsolódó haszonvételek vizsgálандók. A *hospes*kiváltságokban például – az alattvalói hűség általános kötelezettsége mellett – gyakran találunk kifejezetten valamely adományhoz kapcsolt kötelezettséget, de arra is van példa, hogy e népek a szükségleteik és szolgáltatásaik fedezetére kapnak legelőket, kaszálókat, erdőket, vagy akár falvakat azok népeivel. A zágrábiak 1242. évi kiváltságában például IV. Béla megparancsolja, hogy a Grech hegyet falakkal erősítsék, ugyanakkor ellátásukra nekik adja a hegy körüli földeket.⁷⁵⁴ A gyóriek pedig, hogy megjavítandó épületeikhez kellő vesszejük és cölöpjük, valamint művelésre több földjük legyen, 1271-ben V. Istvántól megkapják a Dunán a várral szemben fekvő szigetet népeivel, erdőivel, legelőivel és halászhelyeivel, valamint a Malomsok és Terendoiuul nevű földeket.⁷⁵⁵ Arra is van példa, hogy az oklevél bevezető részéből derül ki az adományozás oka is, mint a pozsonyiak 1291. évi oklevele esetében, amely arra utal, hogy e *hospes*ek a tatárjárás és a későbbi háborúk

⁷⁵⁴ MA, 451–455. o.

⁷⁵⁵ MA, 526–529. o.

során „szétszórattak és otthonuk felégetése és más vagyonaik elpusztítása során nagy károkat szenvedtek”.⁷⁵⁶

A haszonvételek körében saját birtokaikon a szabad favágás és kőhasítás jogát kapják 1243-ban a zólyomi, 1244-ben a korponai, 1254-ben a dobronyai és a bábaszéki *hospesek*; a gölnicbányaiak 1290-ben ezek mellett a halászat jogát is, a vasváriak pedig 1279-ben a Graba erdőben a fagyűjtés, a széna- és fűkaszálás, valamint a víz hasznai szedésének jogát.⁷⁵⁷ A beregszásziak 1247. évi oklevelük alapján fát vághatnak és élvezhetik a föld hasznait „mind a hegyekből, mind a völgyekből és vizekből valamint máshonnan, ameddig egy nap alatt disznókkal és birkákkal a Beregh erdőtől el lehet jutni”, a besztercebányaiak 1255. évi privilégiuma pedig megengedi, hogy „egész Zólyom megye területén, a határaikon belül kutathassanak aranyat, ezüstöt és minden más fémet; mind a földeken, mind a ligetekben, erdőkben és réteken, és a fent mondott határokon belül szabadságuk legyen minden tevékenységet folytatni”, kifejezetten kizárja azonban e körből a vadászatot és a halászatot.⁷⁵⁸ Egyedülálló rendelkezés a nagyszőlősiek 1262. évi kiváltságlevelében, amellyel elnyerik erdőkben a szabad vadászat jogát a vadászható fajok – zerge, farkas és róka – megjelölésével.⁷⁵⁹ A győriek 1271. évi oklevele a Dunán, a pozsonyiak 1291. évi oklevele pedig a Csallón engedi kikötő telepítését – utóbbi esetben kifejezetten említve a halászhajók tartását is –,⁷⁶⁰ ami alighanem a folyami kereskedelem és a halászat jogát is magában hordozza.

Bár a személyeknek juttatott királyi birtokadományok jellemző fordulata szerint az adományozás a föld minden tartozékával és hasznaival együtt történik, e forrásokban is találhatóak csupán egyes haszonvételekről szóló rendelkezések, mint IV. László két, egyaránt 1285. évi, Simon fia Györgynek szóló adománylevelei, amelyek Sóvár, Sópatak és más helységek mellett kifejezetten az adományosnak juttatják az ottani sóbányát vagy sóvermet is.⁷⁶¹ A fenti példákban is látható, hogy a birtokadományozás nem terjed ki automatikusan valamennyi haszonvételeire. A föld jelentősebb és általában a víz hasznainak szedését ugyanis az Árpád-korban a királyok még igyekeznek regaléként kezelni.⁷⁶² Ez nem jelenti azt, hogy ilyen jogot egyáltalán ne adományoznának, és minden jogot maguknak tartanának meg, de e körben még a jelentősebb települések is ritkán szereznek jogosultságot, és annak érvényesülési körét is a kiváltságlevelek többé-kevésbé pontosan meghatározzák. Árulkodó példa az előbbieik közül, hogy a nyersanyagokból széles körű haszonvételi jogot nyerő besztercebányaiak oklevelében IV. Béla kifejezetten megtiltja a vadászatot és a halászatot. A magánosokhoz köthető birtokok tekintetében pedig kiemelhető III. András 1296. évi oklevele, amelyben a Kapolcs ispán fia, Péter domoszlói földjén talált vasbányáról rendelkezve – miután arról tudomást szerzett – engedélyezi, hogy oda *hospesek* gyűljenek királyi engedéllyel, és a király oltalma alatt ott munkálkodjanak más *hospesek* hasonló szabadságai szerint.⁷⁶³

⁷⁵⁶ MA, 623–627. o.

⁷⁵⁷ CD IV/1., 329–333. o., MA, 482–484., 551–554., 613–614. o.

⁷⁵⁸ MA, 471–472., 489–491. o.

⁷⁵⁹ ÁÚO VIII., 31–32. o.

⁷⁶⁰ MA, 526–529., 623–627. o.

⁷⁶¹ ÁÚO XII., 434–441. o.

⁷⁶² DEGRÉ 2009, 74. o., ERDÉLYI 1936, I. k. 457–458. o., KRISTÓ 2007, 180. o.

⁷⁶³ ÁÚO X., 210. o.

3. A hűtlenség miatti vagyonkobzás

Szent István korát követően a hűtlenség és az amiatti vagyonkobzás – a feltehetően folyamatosan létező gyakorlat ellenére – a dekrétumokban csak a XIII. században jelenik meg újra, és a *confiscatio* gyakorlatát tükröző oklevelek is az első Aranybulla előtti évektől kezdve maradtak fenn nagyobb számban.⁷⁶⁴ E források jellegzetesen a hűtlenség miatt a királyra kezére szállt birtok további sorsáról rendelkező királyi adománylevelek. A korai forrásanyagból említésre érdemes példa III. István 1162. évi oklevele, amelyben Farkas nevű korábbi soproni várszolgát adományokkal jutalmazza, amiért az a Kapu nevű várat elfoglalni szándékozó hűtlennel szemben a király mellé állt, és azok hűtlenségét sorban nyilvánvalóvá tette.⁷⁶⁵ Gyakori e forrásokban a király, illetve a korona – Bónis György nyomán így együtt: az állam⁷⁶⁶ – iránti hűség jutalmának és a hűtlenség megtorlásának szembeállítását, mint II. András 1223. évi, Gergely és István ispánok adományáról szóló levelében: „jogos és észszerű, hogy a hűtlenteket és az igazságtalanság hajszolóit gyökerestől kiirtsuk és elpusztítsuk, a jókat és az igazságosságot szeretőket pedig, akik hűségesen cselekednek kellő időben az országnak és a király koronájának hasznára, bőkezű ajándékokkal ékesíteni ne késlekedjünk”.⁷⁶⁷

Az 1222. évi Aranybulla a *confiscatio* tekintetében is kijelöl bizonyos kereteket, eszerint a királyi *serviensek* birtokait feldúltni nem lehet bírói ítélet nélkül, a nemesek birtokainak elkobzásáról pedig a nádor is csak a király tudtával dönthet. E rendelkezések értelemszerűen – sőt, Szent István törvényei alapján alapvetően – a hűtlenségi büntetésre vonatkozhatnak. A királytól az ifjabb királyhoz költözésre vonatkozó rendelkezésből és az ellenállási záradékból pedig annak ígérete is kiolvasható, hogy a *serviensek* efféle magatartását nem fogják hűtlenségnek tekinteni és akként büntetni. A második Aranybulla általánosabb megfogalmazásban tartja fenn a birtokok bírói ítélet nélküli elkobzásának tilalmát, és e rendelkezés megsértésének esetén a jogtalanul elvett javakat visszaadni ígéri a birtokosnak. A nemesek birtokainak elkobzására irányuló eljárás király tudomása nélküli befejezésének tilalmát pedig immár általánosan, bármely bíróra nézve fogalmazza meg, aminek magyarázatául a nádor bírói jogkörének változására és az országbíró ítélkezési hatáskörének szélesedésére utaló rendelkezések szolgálnak. A korona birtokjoga szempontjából talán legjelentősebb rendelkezése a második Aranybullának az, amely kimondja, hogy ha valakit bírói úton elítéltek, a király akaratától függ, hogy az elítélt – *confiscatio* alá eső – birtokait magának tartja meg, vagy tetszése szerint mások között osztja szét (eladományozza). Ez a gyakorlat egyébként – észszerűsége és gazdasági megfontolásból – legalább részben bizonyosan létezett korábban is. II. András 1224-ben a Gergely és István ispánoknak szóló adománylevelében⁷⁶⁸ csak úgy rendelkezhet a hűtlen Domald birtokairól, hogy azok még értéket képviselnek, tehát tényleges és gazdasági értelemben sem kerültek elpusztításra, de már Szent István legendáiban arról olvashatunk, hogy a király a Veszprém-környéki csatában legyőzötték vagyonát a pannonhalmi apátságnak adományozta.⁷⁶⁹ Az 1231. évi dekrétum további kitétele azonban, miszerint a király nem akarja, hogy a birtokvesztésben marasztaltak falvaira tüzet bocsássanak, a *confiscatio* alá eső vagyon elpusztításának immár kifejezett és feltétlen tilalmát jelöli, garantálva e javak gazdasági értékének további kihasználását.

A harmadik Aranybullában a korona birtokjoga tekintetében II. András dekrétumainak több rendelkezése visszaköszön. IV. Béla és fiai is ígéretet tesznek a nemesek előjogainak

⁷⁶⁴ PÁRNICZKY 1940, 32. o.

⁷⁶⁵ SOPRON I., 2–3. o.

⁷⁶⁶ BÓNIS 2003, 82–83. o.

⁷⁶⁷ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁷⁶⁸ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁷⁶⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37–38. o.

tiszteletben tartására és velük szemben a törvényes rend betartására – így nyilván a birtokdúlás, vagyonkobzás korábban írt korlátainak tiszteletben tartására is. A IV. Béla és István ifjabb király közötti konfliktusok fényében különösen jelentős annak ismételt deklarálása, hogy a nemesek, akik erre engedélyt kértek és kaptak, szabadon mehetnek a királytól annak fiához vagy fordítva, és emiatt nem kell birtokaik pusztulásától, lényegében hűtlenné nyilvánítástól tartaniuk. III. András első törvénye a birtokvesztéssel járó büntetés esetén – legalábbis az ősi birtokok esetében – lehetővé teszi annak megváltását a bűnös rokonai számára. Az 1298. évi dekrétum pedig az egyházi és a nemesi birtokok, valamint a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok helyreállítását vagy az újabb erőszakos birtoksértések tilalmát megsértőket egyházi kiközösítés (*excommunicatio*) mellett királyi büntetésként a kártérítés levonását követően az utódok örökrészére is kiterjedően összes birtokaiknak a királyra szállásával és nemesi jogaik elvesztésével – tehát lényegében hűtlenségi büntetéssel fenyegeti. Ugyanakkor a király is kiközösítés terhét veszi magára, ha az e körben tett ígéreteit nem teljesítené. A korona javára történő birtokvesztéssel fenyegeti e törvény azt is, akinek birtokán a király vagy a nádor engedély nélkül épített és le nem rombolt erődítményt talál, aki a korábban elkövetett hatalmaskodása miatti sértetti megbocsátást elégtétel adása helyett erőszakkal csikarja ki, és ezzel hűtlenség bélyege alá esik, aki a IV. László kora óta állított vámok eltörlése ellenére saját birtokán ilyen vámot szed, valamint a pénzhamisítókat. A hűtlenségi cselekmények büntetése körében pedig egyértelművé teszi e törvény, hogy a bűnösnek minden vagyona – az okozott kár károsultak javára történő levonása után – a király kezére száll, méghozzá olyan szigorú módon, hogy a bűnösnek örökösei a szülői vétek miatt törvényes örökrészüktől megfosztva nem számítandók a nemesek közé, és nemesi jogokat nem gyakorolhatnak (igaz, Kristó Gyula rámutat, hogy a dekrétumnak elsősorban a bárók ellen irányuló rendelkezései a gyakorlatban nem igazán tudtak megvalósulni, amikor a lassan kialakuló tartományuraság szükségszerűen került szembe a királyi hatalommal⁷⁷⁰).

A korona birtokjogát alaposan vizsgálva Párniczky Mihály arra a következtetésre jut, hogy a *confiscatio* tekintetében az Árpád-korban a gyakorlat többé-kevésbé megfelel az írott törvényeknek; de kisebb kilengésként például Szent Istvánnak az ártatlan fiak osztályrészét érintetlenül hagyó rendelkezése nem mindig érvényesül maradéktalanul, illetve olykor – például II. András korában – elszaporodnak az önkényes vagyonkobzások (amelyeket esetleg utóbb részben korrigálnak a királyok, amire ígéretet fogalmaz meg a második Aranybulla is).⁷⁷¹ A másik kimutatható tendencia az, hogy amíg a hűtlenség kezdetben a felségsértést és felségárulást jelenti, annak lényege az Árpád-kor végére a kiszélesedik, e deliktumok közös ismertetőjele már a „hazafiatlan, államellenes vagy súlyosan társadalomellenes” magatartás, és a XIII. század során válik általánossá az oklevelekben a hűtlenség bélyegére utaló *nota* (vagy *nomen*) *infidelitatis* kifejezés, amelynek szokásjogi gyakorlatban megjelenő esetei utóbb beépülnek a dekrétumokba is.⁷⁷² A felségsértés, árulás és lázadás esetköre mellett az okleveles források alapján idővel ide sorolható a hűtlenséggel való rosszindulatú bevádolás (1232), a határvidéken a védelemért felelős személyek kihágásai (1256), a királyi oklevelek hamisítása (1259) és a pénzhamisítás (1263).⁷⁷³ A szokásjogi gyakorlat dekrétumokba épülése nem csak a hűtlenségi esetek bővülésében látható. Az 1222. évi Aranybulla rögzíti, hogy a feleség hitbére kívül esik a királyi jog, így a *confiscatio* érvényesülési körén, azonban II. András már 1221-ben visszaadta a vétlen Tota asszony elkobzott hitbérét, amelytől férje, Korlát fia Benedek hűtlensége miatt fosztották meg.⁷⁷⁴ Az 1298. évi dekrétumban rögzített

⁷⁷⁰ KRISTÓ 2007, 272–273. o.

⁷⁷¹ PÁRNICZKY 1940, 22., 38., 42., 63–64. o.

⁷⁷² BÉLI 2000c, 179. o., PÁRNICZKY 1940, 39–40., 54–55., 62–64. o.

⁷⁷³ ÁÚO VI., 506–507. o., ÁÚO VIII., 50–55. o., CD IV/2., 493–495. o., HO I., 32. o.

⁷⁷⁴ CD III/1., 316–320. o.

szabályt pedig, miszerint a hűtlen rokonai nem válthatják meg annak elkobzott vagyonát, már a Vechezlov fia György hűtlenségét említő 1244. évi oklevél is leírta.⁷⁷⁵

A források alapján a hűtlenség büntetése főszabályként fő- és jószágvesztés, de utóbbi elem a királyság korai időszakában más súlyos deliktumok esetén is megjelenik, az Árpád-kor végére pedig megkülönböztethető bírságos (hűtlenség), jóvátételi (becstelenség) és vegyes (nagyobb hatalmaskodás) alakzatai; továbbá amíg nagyobb hatalmaskodás esetén a vagyoni büntetés melletti fővesztés rendszerint megváltható, a hűtlenség eseteiben ez eleinte kizárt, és csak az Árpád-kor végére mutat enyhülést a gyakorlat.⁷⁷⁶ Mindezekről különbözik a XIII. század első felétől kezdve a közönséges gonosztevők főbenjáró büntetése, mivel őket is személyükben és vagyonukban ítélik, de vagyonuk nem a kincstárra, hanem két(harmad) részben a bíróra, harmadrészben a sértettre száll.⁷⁷⁷ Továbbá amíg hűtlenségi ügyekben – legalábbis eleinte – a király személyesen ítélkezik, hatalmaskodási ügyekben már korábban érvényesül a nádor kialakuló általános bírói funkciója, a közönséges gonosztevők kiirtása pedig a XIII. század második felétől a nádori törvénytörvények elsődleges feladata.⁷⁷⁸

A hűtlenségi deliktumok esetében az egyházi kiközösítés megjelenésének magyarázata Párniczky Mihály szerint az, hogy (főleg az Árpád-kor végére) a király gyakran megelőgszik a vagyonbüntetés végrehajtásával, és a bűnös életét mások közbenjárására vagy anélkül is, kegyelemből meghagyja”.⁷⁷⁹ E kegyelem – a király méltóságából fakadóan széles körű mérlegelési lehetősége szerint – többféleképpen megnyilvánulhat. Így például a korábban említett⁷⁸⁰ esetek közül az 1228-ban személyében és minden birtokában marasztalódott Ompud fia Lőrinc kegyelemből csak Lipow nevű birtokát vesztette el, míg a hűtlen Simon bán vétlen fia, János 1255-ben úgy kapta vissza apja Buchk nevű birtokát, hogy a király adománnyal kárpótolta annak új (köztes) birtokosait.⁷⁸¹ Nem fővesztéssel, hanem az ország védelmében vezetett hadban vesztí életét 1277-ben a hűtlenségi cselekményei kapcsán többször említett Gutkeled nembeli Joachim is.⁷⁸²

Mínt hogy a hűtlenségi deliktumok lényegében a király közjogi méltóságát sértik, fontos kiemelni, hogy a *confiscatio* még a fővesztés mellőzése esetén sem szimbolikus büntetés vagy egyszerű bírság. A vagyonkobzás célja ugyanis nemcsak a vagyon, hanem a vagyonképeség elvonása, és a hűtlenségben marasztalás – az esetleges kiközösítés mellett – a tisztségek, kiváltságok, öröklési képesség, gyámképeség és atyai hatalom elvesztését is eredményezi. Párniczky Mihály megfogalmazásában a vagyonkobzás jelentősége gazdasági szempontból abban áll, hogy a király elvonja az ellenszegülő gazdagsági hatalmának alapjait.⁷⁸³

4. A fiskális politika egyéb megnyilvánulásai

A királyi birtokok állaga és tényleges haszna, valamint a korona birtokjogának aktív, kiadási és bevételi elemei mellett már az Árpád-kor kezdetén megmutatkoznak további fiskális jellegű királyi kincstári (állami) bevételek és az ezekre vonatkozó rendelkezések. A tágabb értelemben vett királyi jog e sokféle elemeinek csoportosításához segítségül hívható

⁷⁷⁵ ÁÚO XI., 334–335. o.

⁷⁷⁶ BÉLI 200b, 175., 179–180. o.

⁷⁷⁷ PÁRNICZKY 1940, 56–57. o.

⁷⁷⁸ BÉLI 2000c, 234–235. o., BÉLI 2008, 94–104. o., BÉLI 2011, 53. o., DEGRÉ 2009, 113., 115. o.

⁷⁷⁹ PÁRNICZKY 1940, 54. o.

⁷⁸⁰ vö. 671–672. lábjegyzetek

⁷⁸¹ ÁÚO I., 256–257. o., ÁÚO VII., 384–385. o.

⁷⁸² vö. 675–677. lábjegyzetek

⁷⁸³ PÁRNICZKY 1940, 20. o.

Pármiczky Mihálynak a középkori jogok királyi előjogaira vonatkozó nemzetközi kitekintésében a longobárd hűbérjog alapján leírt felsorolás: adók, vámok, halászati- és sójövedék szedése, a városok szolgáltatásai, illetőleg a (vagyonkobzástól különböző, bírságos jellegű) vagyoni büntetés.⁷⁸⁴ A hazai viszonyokhoz igazítva, a *fiscalia regum* itt tárgyalandó elemeiként megkülönböztethetjük az adó-jellegű királyi bevételeket, az alattvalóknak illetve egyes csoportjaiknak, közösségeiknek nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásait, valamint a *confiscatiótól* különböző, lényegében annál enyhébb vagyoni büntetéseket.

Az Árpád-kor adó-jellegű intézményei közül talán a legismertebb a tized, amelyre vonatkozó utalások már Szent István második dekrétumában, a pécsváradi apátság alapítólevelében és a pannonhalmi kiváltságlevélben, valamint első királyunk legendáiban is található. A későbbi dekrétumok közül pedig kifejezetten említi a tizedet Szent László úgynevezett első törvénye, Kálmán első törvénye, az első és a második Aranybulla, valamint III. András első törvénye is. Egyházi vonatkozása miatt azonban a tized megállapításának és fizetésének szabályai, illetőleg adó-jellegének kérdése az egyházzal kapcsolatos jogoknál kerülnek tárgyalásra.

Igazgatási eljáráshoz kapcsolódó adó-jellegű bevételről szól Szent László úgynevezett harmadik törvényének rendelkezése, miszerint ha a várakba begyűjtött szökött javakért gazdájuk az előírt módon és határidőben megjelenik, és azokat a törvényben meghatározott áron visszaváltja, az ár harmada az ispánt, kétharmada a királyt illeti, ha pedig a gazda nem jelentkezik, a javakat ugyanilyen arányban eredetben kell elosztani. Néhány évvel később Kálmán első dekrétuma rögzíti, hogy a vármegyékben szedett – a gazdagabb és szegény kereskedők, valamint a saját termésüket áruba bocsátók tekintetében is különböző mértékű – vámok harmada az ispánt, kétharmada a királyt illeti. A tizedre vonatkozó szabályokból pedig kiolvasható, hogy a vámok és a királyt illető egyéb adójellegű befizetések (*vectigalia*) elosztása a vámokkal egyezően történik, és alighanem ez a helyzet a szabadok dénárjaival is, amelyet e törvény szerint megyéjében az ispán gyűjt össze századosi kerületenként, majd azt emberével Szent Mihály napjáig Esztergomba küldi, és onnan történik az ispáni részek visszaosztása. Továbbá e törvény a szabadok dénárjai tekintetében különbséget tesz a korábbi szokás szerint továbbra is nyolc dénárt, illetve a négy dénárt fizető szabad népelemek között, és megkülönbözteti a mások földjein dolgozó, csak szabadságukért fizető szabadokat és a *hospeseket* a várak szolgálónépeitől, akik szabadságuk és munkaváltság fejében is fizetnek.

Itt kell kitérni a királynak járó juttatások adó-jellegével kapcsolatos nézetkülönbségekre. Hóman Bálint éppen a szabadok dénárjai kapcsán mutat rá, hogy vele szemben Erdélyi László a szabadok dénárjait és más, pénzben vagy természetben szedett évi rendes gyűjtéseket nem adónak, hanem földesúri jövedelemnek tekinti.⁷⁸⁵ Ugyanakkor például Hóman is elismeri az ökörpénz és az ünnepi ajándék magángazdasági jellegét, és előbbiről Erdélyi is azt emeli ki, hogy annak rendkívüli ajándék volta mellett szembetűnő földesúri jellege, minthogy a székelyeket királyi birtokokra telepítették.⁷⁸⁶ Mivel azonban az Árpád-korban a király közjogi hatalma magánjogias elemekkel átszőtt, annak gyakorlása a királyi birtokok földesúri igazgatásától nehezen választható el, így alighanem el kell fogadnunk azt is, hogy a királynak fizetendő – és akkoriban praktikusán többnyire a birtokokhoz kapcsolódóan megállapított – terhek adó-, illetve földesúri juttatás jellege nem mindig különíthető el élesen. Mitöbb, az uralkodó méltóságának a korabeli forrásokból kiolvasható felfogása alapján inkább azt látom kijelenthetőnek, hogy a király (közjogi) méltósága a királyi birtokok és azok népei vonatkozásában sem engedi meg azt, hogy a király csupán földesúrként, és ne uralkodói méltósága teljességében jelenjen meg e viszonyrendszerben. Ez önmagában kisebbítheti a

⁷⁸⁴ PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁷⁸⁵ ERDÉLYI 1912, 3–4., 65. o., HÓMAN 1913, 189–190. o.

⁷⁸⁶ ERDÉLYI 1912, 13. o., HÓMAN 1913, 189. o.

királynak járó juttatások adó- vagy földesúri jellege éles elkülönítésének jelentőségét, hozzátéve azt is, hogy az e juttatásokra vonatkozó királyi rendelkezések rendre általános megfogalmazásúak, nem szorítkoznak kifejezetten a királyi birtokokra, és megjelenési formájuk sem valamiféle földesúri magánrendelkezés, hanem a közhatalom gyakorlásának során megjelenő, közjogi jelentőség többletével bíró aktusok, törvények. Minthogy azonban az adó fogalmának is többféle megközelítése, kritériumrendszere lehetséges, adók helyett célszerű a mértéktartóbb adó-jellegű juttatások kifejezés használatára szorítkozni.

Az 1222. évi Aranybullában II. András ígéretet tesz arra, hogy a serviensek birtokai után és az egyházi népektől sem szabadok dénárjait, sem más jogcímen begyűjtést nem eszközöl, majd lényegében megismétli ezt a második Aranybullában is azzal, hogy megígéri az újonnan bevezetett és a rendkívüli adók eltörlését is. Később a nemesek – és velük immár egyként *serviensek* – adómentességét sommásan megerősíti az 1267. évi dekrétum is. Ugyanakkor II. András törvényei egyes királyi jövedelmeket megjelölve és azok biztosítékaként megfogalmazzák azt a parancsot is, hogy az ispánok csak azt élvezzék, ami hivatalukat illeti, míg a csöböradó, a vámok, az ököradó és a vár jövedelmének kétharmada a királyt illesse. A második Aranybulla továbbá a *serviensek* népei kapcsán úgy rendelkezik, hogy azoktól a népet megterhelő tizedet nem, csupán a „királyokat régtől fogva megillető” huszadot szednek. III. András első törvénye eltörli a IV. László korában állított új vámokat, és úgy rendelkezik, hogy a régi vámhelyeken csak az országon átmenő kereskedők fizetnek vámot, a nemesek és az egyházak népei vámmentességet élveznek. E törvény a szászok, valamint az erdélyi és szlavóniai nemesek adómentességét, míg az 1298. évi dekrétum – a királyi és királynéi vám- és harmincad-jövedelmek fenntartásának deklarálása mellett – az egyházak, a monostorok, valamint a nemesek népeinek adómentességét erősíti meg.

Adó-jellegű királyi bevételek megjelennek a királyi *hospesközösségek* szabadságleveleiben is. A győri népek közül a Sagh, Nyul, Cyrian és Ech falusi szőlőművesek 1240. évi kiváltságuk szerint manzióként egy megművelt szőlőskert után a bor egyik feléből két részt – összesen egyharmadot – adnak a királynak, ez csöböradó, a harmadikat (tehát hatodot) a győri ispánnak, míg a másik fél rész nekik marad.⁷⁸⁷ Ezzel szemben például a boroskrakkóiak és a magyarigeniek, a pestiek (budaiak) és a pozsonyiak mentesülnek eme adónem alól.⁷⁸⁸ Ugyancsak a győriek fenti oklevele mondja ki, hogy a király vagy emberei ügyintézője címén semmit ne fizessenek, csak kiváltságlevelüket mutassák be.⁷⁸⁹ Földbér címén a zalakomáriak manzióként tizenkét dénárt, a késmárkiak – más szász vendégekhez hasonlóan – húsz márkát fizetnek a királynak, míg a besztercebányaiak minden földbér fizetése alól mentesülnek.⁷⁹⁰ Különös juttatás a jasztrebarszakai *hospesek* által a királynak évente adományként fizetendő száz *pensa*, ami mellett további harmincat fizetnek vásárvámként.⁷⁹¹

A dalmát városoktól Kálmán az idegenek vámjának kétharmadát követeli, amint ez a trauiak 1108. évi privilégiumában olvasható.⁷⁹² Adó-jellegű kötelezettséget tartalmaz az *Andreanum* is, amikor rögzíti, hogy az erdélyi szászok a kamara haszna címén ötszáz ezüst márkát fizetnek a királyi kincstárnak.⁷⁹³ A szepesi lándzsások kiváltságait megerősítő 1243. évi oklevelében IV. Béla azt ígéri, hogy tőlük semmilyen adót vagy beszedést nem gyűjtenek, legfeljebb olyat, amit más nemesek is fizetnek.⁷⁹⁴ A szepesi szászok pedig V. István 1271. évi

⁷⁸⁷ MA, 448–451. o.

⁷⁸⁸ MA, 447–448., 466–469., 623–627. o.

⁷⁸⁹ MA, 448–451. o.

⁷⁹⁰ MA, 489–491., 503–504., 517–518. o.

⁷⁹¹ MA, 496–497. o.

⁷⁹² CD II., 45–46. o.

⁷⁹³ MA, 420–423. o.

⁷⁹⁴ CD IV/1., 279–280. o.

kiváltságlevele alapján a királynak földbár címén háromszáz finom ezüst márkát adnak, azon felül minden adó vagy beszedés alól mentesek.⁷⁹⁵ Bár szokásosan ajándéknak nevezik, ugyancsak adó-jelleggel bír a székelyek által a királynak teljesítendő juttatás, amelynek tárgya előbb ló, később ökör.⁷⁹⁶

Az alattvalók, egyes csoportjaik, illetve közösségeik királynak járó nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásai az Árpád-kori forrásokban jellemzően olyan formában jelennek meg, hogy a király mentességet vagy kedvezményt biztosít a korábbi vagy a másokat is terhelő kötelezettséghez képest. Ezért az ezekre vonatkozó szabályokat leginkább privilégiumokban, illetve a privilégiumok jegyeit erőteljesebben magukon hordozó dekrétumokban találhatjuk meg. Az 1222. évi Aranybulla például a királyi *serviensek* adómentességéhez kapcsolódóan megígéri, hogy náluk és falvaikban a király nem száll meg, legfeljebb hívásukra, és kifejezetten megtiltja ezt a királyi udvar kisebb tisztségviselőinek is. A második Aranybulla e tilalmat kiterjeszti a bárókra is, ha pedig beszállásolásra mégis sor kerül, illendő ár megfizetését írja elő. Ezzel II. András az utazó udvartartás jellegzetes – ugyanakkor az alattvalókra a kíséreték létszáma miatt súlyos terhet jelentő – vagyoni jellegű jogról mond le. További királyi jogosítványokra utalnak az 1231. évi dekrétum – ugyancsak önkorlátozást jelentő – cikkei, amelyek szerint a *servienseket* és az egyháziakat a király nem kényszeríti munkára a királyi birtokokon, illetőleg a király disznói nem legeltethetők és makkoltathatók ezek földjein és erdeiben (amiből arra következtethetünk, hogy más jogállású alattvalókat e kötelezettségek továbbra is terhelik). A harmadik Aranybulla is rögzíti a nemesek és népeik mindenféle beszállásolás alóli mentességét, a második kun törvény több rendelkezéséből pedig kiolvasható, hogy a kun előkelők kiváltsága lényegében a nemesekével egyenlő, ezért sem a király, sem a királyné vagy a bárók nem szállhatnak meg náluk és népeiknél erőszakkal. III. András első dekrétuma a szászok, valamint az erdélyi és szlavóniai nemesek számára erősíti meg a királyi leszállás alóli mentességet, 1298-ban pedig a király megtiltja a báróknak, hogy a monostorokat vagy a nemeseket erőszakos leszállással terheljék.

A beszállásolás gyakran megjelenik a királyi *hospes*közösségek szabadságleveleiben is, legtöbbször úgy, hogy a király a világi tisztségviselőknak megtiltja, hogy erőszakkal leszálljanak ezeknél, e források összességéből azonban főszabályként az olvasható ki, hogy a királyt kötelesek vendégül látni. A zágrábiak 1242. évi oklevele azt is részletesen felsorolja, mit kínálnak a királynak, ha hozzájuk megy vendégségbe, Szlavónia hercegének pedig mindezek felével tartoznak, ha az a király leszármazottja; míg a legnagyobb garanciát a pozsonyiak kapják 1291-ben, miszerint még a király sem szállhat meg náluk erőszakkal.⁷⁹⁷ A *hospes*ekhez hasonlóan az erdélyi szászok esetében az *Andreanum* is rögzíti a király – évi háromszori – elszállásolásának kötelezettségét.⁷⁹⁸ Minthogy az Árpád-korban a városok kialakulása felé mutató *hospes*kiváltságnak még nem feltétele a település fallal történő erősítése,⁷⁹⁹ a király irányában különös természetbeni szolgáltatásnak tekinthető a zágrábiak fenti privilégiumának rendelkezése is, miszerint a Grech hegyet saját költségükön falakkal kell erősíteniük – ami az 1266. évi kiváltságlevelük alapján addigra meg is történt.⁸⁰⁰ Különös – korábban vélhetően érvényben volt – szolgáltatási kötelezettség alól mentesülnek továbbá 1265-ben az iharosberényiek, miszerint a király szekereibe ökröket adni nem tartoznak.⁸⁰¹

⁷⁹⁵ CD V/1., 132–135. o.

⁷⁹⁶ BÉLI 2000c, 43. o., VERESS 2018, 136–137. o.

⁷⁹⁷ MA, 451–455., 623–627. o.

⁷⁹⁸ MA, 420–423. o.

⁷⁹⁹ KUBINYI 2006, 153. o., SZÜCS 2002, 77–78. o.

⁸⁰⁰ MA, 451–455., 507–512. o.

⁸⁰¹ MA, 506–507. o.

A vagyonkobzástól különböző vagyoni büntetések ismét nagyobb számban jelennek meg az Árpád-kori dekrétumokban. E források olykor kifejezetten rögzítik, hogy a vagyoni büntetés részben vagy egészben a királyt illeti, mint Szent István első törvénye, amelynek alapján szabad ember sérelmére elkövetett szándékos emberölés esetén a börtöltetés melletti száztíz aranypénzből bírságos jelleggel ötven a király kincstárát illeti (ötvenet kapnak jóvátételként a sértett rokonai, tíz pedig az eljáró bíróság díja). Részesen a király a vagyoni büntetésből e törvény alapján akkor is, ha ispán vagy vitéz szabad embert szolgaságba kényszerít; a második dekrétuma alapján, ha valamely ispán a király jussát elcsalja; és mindkét törvény alapján más szolgájának gondatlan elszabadítása esetén. Szent László második dekrétuma szerint a jótálló kezeitől elmenekülő tolvaj vagyont – miután őt és a jótállót külföldre eladják szolgának –, illetve a falu tolvajkiáltása után istenítélettel bűnösnek talált tolvaj vagyont a kincstár részére le kell foglalni; és a bírónak időben át nem adott, utóbb istenítéletben mégis bűnösnek talált tolvaj is minden vagyonával a királyé lesz. Részesen a kincstár a bíró (és a törvény) megkerülésével otthon megvívók által utóbb a bíró előtti kiegyezésük alkalmával fizetett díjból is. Kálmán első törvénye szerint – hasonlóan Szent István rendelkezéséhez – az ispán a beszédett, de a királynak megküldeni elmulasztott adó után kétszeres értékkel felel. Az 1222. évi Aranybulla pedig utal a király hadjáratát elmulasztók valamiféle – nyilván a kincstárnak fizetendő – hadbírságára, amikor arra tesz ígéretet, hogy a jogszerűen távolmaradó servienseket nem sújtja ilyen bírsággal.

Szent László és Kálmán dekrétumaiban számos olyan tényállás található, amely nem jelöli meg, hogy a bírságot, elkobzott dolgot vagy vagyont kik és milyen arányban kapják. A „lovagkirály” törvényei csaknem harminc ilyen esetkört szabályoznak, úgynevezett első dekrétuma főleg a vallásgyakorlás, a másik két törvény a vagyon elleni cselekmények és a bíróság tekintélyének megsértése körében, míg Kálmán dekrétumainak és az esztergomi zsinat határozatainak mintegy tucatnyi ilyen tényállása főként a kóbor szolgálakkal, a kereskedelemmel és ugyancsak a vallásgyakorlással kapcsolatos. Ezekben az esetekben a dolog természete szerint részben a király, az eljáró bíró, az illetékes ispán, esetleg a sérelmet szenvedő személy vagyoni igénye merülhet fel. Bizonyára a királyt illeti Szent László úgynevezett első dekrétumában a király pecsétjét másra küldető felperes által fizetendő öt pénz, ha nem jelenik meg a királyi udvarban; illetve a tarcali gyűlés rendelkezéseiben az ispántól elkobzandó vagyon kétharmad része (egyharmad a feleségének és örökösének marad), ha az ispán megszegi a magyar szolgák vagy jószágok külföldre történő eladásának tilalmát. E látszólagos törvényalkotási hiányosság okán ismét érdemes rámutatni a korabeli jog döntően szokásjogi jellegére és arra, hogy a királyi jogalkotásnak sem kötelező kelléke az írásbeliség, ezért a fenti rendelkezéseket akár íratlan szabályok is kiegészíthették, de az sem zárható ki, hogy egyes dekrétumok fennmaradt szövegváltozatai esetleg hiányosak.

A király kincstárát illető vagyoni büntetésekre az egyéb forrásokban is találunk utalásokat már az Árpád-kor kezdetétől. Ennek korai példái Szent Istvánnál a pécsi püspökség alapítólevele, a pannonhalmi kiváltság, valamint a pécsváradi és a veszprémi alapítólevelek, Szent Lászlónál pedig a tihanyi apátság kiváltságlevele, amelyek a bennük foglaltakat megsértő személyeket vagyoni büntetéssel rendelik sújtani, amelynek minden esetben fele az érintett egyházzé, fele pedig a királyi kincstáré lesz.⁸⁰² Ez a megoldás későbbi példákban is visszaköszön, mint amikor II. Géza 1150-ben a Szulváta nevű udvarnokot és fiait a pannonhalmi apátság szolgálatába bocsátó rendelkezését biztosítja vagyoni büntetés kilátásba helyezésével.⁸⁰³ Hogy ilyen jellegű vagyoni büntetés nem csak az egyházak javára szóló királyi rendelkezésekhez kapcsolódhat, azt mutatja IV. Béla 1256. évi oklevele, amelyben a Csanád nemzetség osztályát jóváhagyva úgy rendelkezik, hogy az általa jóváhagyott

⁸⁰² ÁÚO VI., 66–71. o., CD I., 280–282., 289–292., 296–304. o.

⁸⁰³ ÁÚO I., 60. o.

egyezséget megsértő részes az osztályrészét elveszíti, és annak fele a többiek között osztandó szét, másik fele pedig a kincstárra száll.⁸⁰⁴

5. A monetáris politika

Az Árpád-korban – ahogy a korabeli államokban rendszerint – a monetáris politika központi elemét képező pénzverés a királyi hatalomgyakorlás, illetve a királyi jog egyik jellegzetes megnyilvánulása, részjogosítványa,⁸⁰⁵ az ebből származó bevételek összessége, a kamara haszna pedig a kincstár egyik legfőbb bevétele.⁸⁰⁶ A királyi pénzverés léte és változásai pedig a középkori hatalom talán minden más megnyilvánulásánál egyértelműbben és az oklevelek számától és tartalmától nagyban független módon is kimutathatók a régészeti leletek feltárásával, amelyek hazánkban is már Szent István korától rendelkezésre állnak.⁸⁰⁷ Mitöbb, a régészeti leletek nemcsak az okleveles forrásokból nyerhető információk kiegészítésére, pontosítására szolgálhatnak, hanem olykor pótolják is a hiányzó írásos forrásanyagot.

Szent István törvényei a pénzverést nem említik, de első dekrétuma egyértelműen utal a pénzforgalom létrejöttére, amikor a szabad ember sérelmére elkövetett szándékos emberölés büntetését száztíz aranypénzben határozza meg. Ugyanakkor az árupénz továbbélésére is utal e törvény, amikor a más szolgáját gondatlanul elszabadító személy büntetését előkelő vagy szegény állásától függően ötven, illetve tíz tinóban határozza meg. Az Árpád-kori pénztörténetet vizsgálva Hóman Bálint kimutatta egyfelől azt, hogy a fenti aranypénz (*pensa auri*) – a vonatkozó elméletek megoldását is összevetve – nem lehet más, mint a leletek alapján hazánkban is használt bizánci aranypénz, amelynek egysége éppen egy tinónak (az úgynevezett tinópénz egységének) felel meg; másfelől azt is, hogy – ugyancsak leletekkel igazolhatóan – Szent István ezektől állagában és értékében is különböző ezüstpénzt veretett,⁸⁰⁸ és dekrétumai ugyan nem említik, de erre – mint ezüst dénárra – utalhat a pécsváradi apátság alapítólevele, amely a gazdasági jellegű juttatások, adományok felsorolásában említi a monostor területéről beszédett szabadok dénárjainak harmadát.⁸⁰⁹ A dénár mint mérték vagy pénzerme megfeleltetése azonban a történeti irodalomban nem egyöntetű. Pauler Gyula szerint például Szent István az általa veretett ezüst dénárt fogadta el pénzegységül,⁸¹⁰ míg Hóman Bálint e pénzek súlyát a mintául szolgáló nyugati – főleg bajor – pénzekkel összevetve arra jut, hogy első királyunk ezüstpénzei nem egész dénárok, hanem úgynevezett féldénárok voltak.⁸¹¹ Utóbbi megközelítésben nem zárható ki az sem, hogy mértékként – például a szabadok dénárjainál – két (féldénáros) ezüstpénz tett ki egy dénárt.

A XI. századból fennmaradt oklevelek kisebb száma ellenére a régészeti leletek alapján kijelenthető, hogy az újabb királyi pénzek veretése – Gyöngyössy Márton szerint nagyjából 1020-tól kezdődően⁸¹² – folyamatos gyakorlat, amelyben bizonyos tendenciák is megfigyelhetők – például a pénztípusok nevének esetleges azonossága mellett azok súlya és tényleges értéke is változhat, azok viszonylagos értékállósága ellenére hol kisebb, hol

⁸⁰⁴ ÁÚO VII.,429–431. o.

⁸⁰⁵ DEGRÉ 2009, 74. o., HÓMAN 1916, 169–170. o., KOVÁCS 2001, 93. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁸⁰⁶ THALLÓCZY 1879, 32. o., WEISZ 2022, 62. o.

⁸⁰⁷ HÓMAN 1916, 171., 189. o.

⁸⁰⁸ HÓMAN 1916, 158–167., 171–183., 188. o.

⁸⁰⁹ CD I., 296–302. o.

⁸¹⁰ PAULER 59–60., 406–407. o.

⁸¹¹ HÓMAN 1916, 178–182. o., KOVÁCS 2001, 97. o.

⁸¹² GYÖNGYÖSSY 2006, 228. o.

nagyobb intenzitással már ekkor egyértelműen megjelenik az azonnali és jelentős kincstári bevétellel kecsegtető pénzrontás gyakorlata.⁸¹³

Szent László és Kálmán törvényeiben sem találunk a pénzveréssel kapcsolatos rendelkezést, a pénztípusok e forrásokban is mérték, illetve érték megjelölésére szolgálnak. Szent László úgynevezett első dekrétuma alapján például a királyi udvarban meg nem jelenő felperes öt pénzt fizet, míg második dekrétuma szerint a tolvajt kiáltó falusiak – ha nem az egész falu lépett fel – az elítélt vagyonából fejenként egy pénzt kapnak. Az esztergomi zsinat rendelkezése értelmében pedig a függő állású személyt betűkre tanító vagy pappá tevő személy büntetése ötven, a második zsinat rendelkezése alapján a templomától eltávozó falué tíz pénz. A pénz (*pensa*) megjelöléstől eltérően Szent László a királyi udvartól különböző bíróság előtt meg nem jelenő felperes büntetését száz aprópénzben (*nummus*) határozza meg, és mindkét királynál megjelenik a dénár kategóriája is, Szent László úgynevezett harmadik törvényében a lopás minősítési határértékeinél, Kálmán első dekrétumában pedig a szabadok dénárjaival kapcsolatos rendelkezésekben.

Hóman Bálint az oklevelek és a régészeti leletek összevetése alapján arra jut, hogy Szent László a magyar királyok sorában elsőként már valódi dénárokat (nem féldénárokat) veretett, és hogy e dénár azonos a bíróságon meg nem jelenő felperes büntetéseként megjelölt aprópénzzel.⁸¹⁴ A királyi udvar és az egyéb bíróságok megsértése büntetései (öt pénz, illetve száz aprópénz) különbözőségéből pedig, mivel előbbi eset nyilván súlyosabb, következik az is, hogy a pénz (*pensa*) egysége nagyobb értéket kell képviseljen, mint a *nummus*. Hóman rámutat arra is, hogy ez a *pensa* nem azonosítható a Szent István korabeli *pensa auri*, a bizánci arany kategóriájával, hanem immár – tényleges pénz(érme) helyett – számítási értékke alakult, amelynek értéke negyven dénárnak felel meg.⁸¹⁵

A régészeti leletek alapján a királyi pénzverés gyakorlata töretlen a XII. században is, és e folyamatban két jellegzetes – a vonatkozó jogi rendelkezések, például a beváltási kötelezettség, a díjak, bírságok meghatározása szempontjából sem érdektelen – tendencia rajzolódik ki. Egyfelől, feltehetően II. Béla uralkodásától váltja fel a kétévenkénti pénzújítást az új érmék évenkénti bevezetésének gyakorlata; másfelől, a főként II. István korától kimutatható nagyobb mértékű pénzrontás folyamata II. Géza korában megállni látszik, és előbb könnyű, de állandó, majd III. Béla korától ismét nagyobb súlyú királyi pénzek jelennek meg.⁸¹⁶ Fontosabb lehet azonban a XII–XIII. századok fordulóján az Ausztriából származó jó minőségű, érték tartó úgynevezett friesachi dénárok megjelenése, amelyek használata iránti igény a XIII. század első harmadában – Hóman kimutatásai szerint – szembe is kerül a friesachi dénárok mintájára, de kisebb értékben pénzt verető II. András túlzott pénzrontási gyakorlatával – ami egyes leletek alapján odáig vezethetett, hogy az esztergomi érsek megkísérelt saját érseki pénzt veretni.⁸¹⁷

Hogy a friesachi dénárok iránti igény növekedése nem róható kizárólag II. András pénzverési gyakorlatának terhére, azt jól mutatja, hogy már Imre király 1198. évi, az esztergomi káptalant illető kereskedelmi tarifákat rögzítő vámszabása több fizetési tételt ebben a pénznemben határoz meg, és húsz friesachi dénárt négy nehezéknek (*pondus*) feleltet meg.⁸¹⁸ Valóban feltűnő azonban, hogy amíg e vámszabás a friesachi dénárokat jelző nélkül említi, a II. András korabeli – különösen az egyház gazdasági érdekeit érintő – oklevelekben gyakran

⁸¹³ HÓMAN 1916, 206–214. o.

⁸¹⁴ HÓMAN 1916, 231. o.

⁸¹⁵ HÓMAN 1916, 222–223., 231. o.

⁸¹⁶ GYÖNGYÖSSY 2006, 233–234. o., HÓMAN 1916, 259., 266–269. o.

⁸¹⁷ HÓMAN 1916, 291–292., 309–314. o.

⁸¹⁸ CD VII/5., 143–146. o.

tetten érhető annak hangsúlyozása, hogy friesachi dénárok alatt jó és válogatott pénzeket kell érteni,⁸¹⁹ ami értékben a jó minőségű, tizedrészig égetett ezüstnek felel meg.⁸²⁰

II. András megváltozott szemléletet tükröző gazdaságpolitikája – amely nyilván a birtokadományozások során a birtokhoz kapcsolódó különféle bevételek, hasznok adományosoknak történő átengedéséből is fakadt, és amelyben fontos szerepe lehetett az elsőként így nevezett tárnokmesternek, Ampod fia Dénesnek –, hogy tudniillik a birtokon alapuló jövedelmek helyett a regalé alapú jövedelmeket helyezte volna előtérbe, bizonyos szempontból kedvezett a pénzforgalomnak is, mivel a bevételeket jelenős részben pénzben szedték.⁸²¹ Ugyanakkor tovább nőtt a kifejezetten a pénzforgalomból, a pénzváltásból származó királyi bevételek jelentősége is, ami viszont mintegy törvényszerűen vezetett a pénzrontás rövid távú előnyeinek túlzott mértékű és gyakoriságú kiaknázásához.⁸²²

II. András dekrétumai a pénzre olykor nem konkrét típus vagy értékpénz formájában, hanem általánosságban utalnak, így a pénzzel kapcsolatos ügyekben történő ítélezés szabályozásánál a *moneta*, a fizetségért történő hadba vonulásnál a *pecunia* szóalak szerepel. A korábbi törvényekben említett pénzek és értékek közül is visszaköszön azonban az 1222. évi Aranybullában a dénár megjelölés a szabadok dénárjaira vonatkozó szabályozásban, és az immár ténylegesen a pénzverésre vonatkozó rendelkezésben, miszerint a dénárok olyanok legyenek, mint (III.) Béla korában. Az értékállóság ígéretét tükröző eme rendelkezés előtt mondja ki a törvény, hogy az új királyi pénz egy évig, húsvétól húsvétig marad használatban, így a király elvileg nem nyúlhat gyakrabban vagy bármikor a pénzrontás eszközéhez, de évente egyszer erre aranybullás oklevélben rögzített lehetősége van. Ennek jelentősége a pénzrontás esetleges mellőzése vagy legalább visszafogása esetén sem elhanyagolható, mivel a kamara hasznát ilyenkor is biztosítja az átváltás után a kincstárát már a régebbi időkben (legkorábban talán I. András, de legkésőbb III. Béla korában) megillető díj.⁸²³

1231-ben aztán a király – legalábbis ígéret szintjén – széles (de nem teljes) alanyi körben lemond a kamara hasznának minden formájáról, vagyis a pénzrontásból és nyilván a pénzváltásból származó bevételről is. Ezt az ígéretet a nemesek népeire nézve megerősíti aztán a harmadik Aranybulla is. Az uralkodó mozgásterét – alighanem a korábban folytatott gyakorlat miatt – szűkíteni látszik az a II. András mindkét dekrétumában megfogalmazott ígéret is, amely a pénzügyekkel kapcsolatos hivatali tisztségekből kizárja a zsidókat és izmaelitákat (szaracénokat), méghozzá az 1222. évi törvényben kifejezetten a nemeseknek fenntartva e tisztségeket. Az ígéretnek érvényesülése azonban – a két dekrétum egyéb, a királyi hatalmat látszólag korlátozó cikkeihez hasonlóan – nem volt töretlen, a korabeli régészeti leletek azt mutatják, hogy uralkodásának utolsó éveiben II. András újra a pénzrontás eszközéhez nyúlt.⁸²⁴

A XIII. század középső és utolsó harmadának királyi pénzverésben megmutatkozó főbb tendenciái – a régészeti leletekre is figyelemmel – úgy foglalhatók össze, hogy IV. Béla az elődeihez mérten kiegyensúlyozottabb monetáris politikát folytat, ennek eredményeként az évenkénti pénzváltás ellenére jó minőségű, értékálló dénárok kerülnek forgalomba, majd az V. István és IV. László korában mutatkozó ellentétes tendencia és idegen pénzek újbóli elszaporodása után III. Andrásnál ismét érzékelhető a jó és értékes királyi pénz állandósítására törekvés.⁸²⁵ E folyamatok az oklevelekben is kimutathatók, például abban, hogy a friesachi

⁸¹⁹ CD III/2., 288–292. o.

⁸²⁰ CD III/2., 352–355. o.

⁸²¹ KRISTÓ 1976, 54–55. o., KRISTÓ 2007, 203–204. o.

⁸²² KRISTÓ 2007, 204. o.

⁸²³ HÓMAN 1916, 214. o., THALLÓCZY 1879, 4–5., 15–16., 21–22. o.

⁸²⁴ HÓMAN 1916, 303. o.

⁸²⁵ GYÖNGYÖSSY 2006, 239. o., HÓMAN 1916, 315–317., 327–328. o.

dénárookra utalások száma visszaesik, tehát a királyi pénz a gyakorlatban kiszoríthatta a valódi friesachi dénárokat és azok gyengébb minőségű hazai másolatait. E tekintetben kivétel a körmendi *hospesek* 1244. évi kiváltságlevele, amely a halállal büntetendő lopás értékhatárát hatvan friesachi dénárban határozza meg.⁸²⁶ Hogy éppen e forrásban szerepel e nyugati pénz megjelölése, arra magyarázat lehet a település nyugati határhoz közeli fekvése. Ezt erősíti az oklevélnek az a rendelkezése is, miszerint háború idején az utak veszélyeitől féltő német kereskedőket be kell fogadniuk. Egy másik közjogi szempontból is fontos IV. Béla korabeli jelenségre utal a Lőrinc asztalnokmesternek juttatott királyi adományokról szóló 1263. évi oklevél, amely egyes birtokok eredeténél leírja, hogy azok István fia Konrád egykori pohárnokmestertől hűtlensége miatt kerültek elvételre, amely hűtlenségi cselekmények között említi a forrás a pénzhamisítást is, mint hűtlenségi cselekményt.⁸²⁷

Az Árpád-kori dekrétumok közül talán III. András törvényei árulnak el legtöbbet a monetáris politikáról. Az 1290. évi dekrétum az országos méltóságokból kizárni ígéri az idegeneket, a pogányokat és a nem nemeseket, továbbá a tisztséget viselő báróknak megtiltja, hogy méltóságaikat pénzért bérbe adják. E rendelkezés nem jelöli meg az érintett tisztségeket, de jelentőségénél fogva feltehető, hogy – hasonlóan II. András dekrétumaihoz – a királyi pénzügyeik intézése is e körbe tartozik. Ezt erősíti a törvény későbbi cikkelye, amely a tárnokmester kinevezése kapcsán a nemesek tanácsának meghallgatását írja elő. A törvény a nemesek adók és királyi leszállás alóli mentessége körében rögzíti, hogy őket és népeiket a király a kamara haszna címén nem fogja megterhelni, és ugyanezt a szabadságot ígéri az erdélyi szászoknak is. A pénzforgalom jelentőségének növekedését mutatja továbbá, hogy a tizedet – a must kivételével – már nem terményarányban, hanem pénzértékben határozza meg és rendeli fizetni; és ugyancsak pénzért válthatók ki a kancelláriai oklevelek.

III. András mindkét dekrétumában található a királyi pénz forgalomba hozatalával kapcsolatos szabályok is. Az 1290. évi törvény kimondja, hogy az új pénz beváltásánál a megyésispán négy tisztességes megyebeli emberrel együtt jár el. Ezek jussáról ugyan nem szól a király, de a korábbi évszázadok gyakorlata alapján feltehető, hogy e közreműködőknek és a kincstárnak is megvolt a maga haszna a pénzváltásból. Ha valamiféle pénzügyi stabilitásra törekvés következetes végrehajtása mögül végső soron hiányzott is az azt végigvinni képes erély,⁸²⁸ az 1298. évi dekrétum legalábbis ígéretet tesz a pénzrontás megszüntetésére, és ennek végrehatására konkrét rendelkezéseket is megfogalmaz (igaz, ezek hosszabb távú érvényesülése már csak a király rövidesen bekövetkező halála, és azt ezt követő történelmi események folytán sem ellenőrizhető). A dekrétum szerint mindenesetre az országban egységes és általánosan használt – más pénzeket lehetőleg kiszorítani képes –, két évig ötödös, azután tizedes égetésű, meghatározott (stabil) értékkel bíró ezüstpénz lesz forgalomban. Az így bevezetni ígért új pénz védelmét pedig a visszaélések miatt kilátásba helyezett szankciókkal kívánja garantálni a törvény: a királyi pénz szokásos módon történő beváltását megakadályozó nemeseket és hatalmasokat vásártartási joguk elvesztésével, az új pénzt el nem fogadókat büntetőadóval, míg a pénzhamisítókat birtokvesztéssel fenyegeti.

A pénzverés mint királyi jog különös jelentőségét a királyi hatalom gazdasági megalapozásában az adja, hogy szemben más korabeli államokkal – de már az egyidejű nyugat-európai történetírás által is felismert módon – a magyar királynak nemcsak joga, hanem lényegében monopóliuma a saját pénz verése.⁸²⁹ Mind az írott források, mind a régészeti leletek alátámasztják, hogy Magyarországon a királyi pénzek mellett más törvényes hazai pénzek csak igen kis számban jelennek meg a forgalomban. Amint arról az igazgatás

⁸²⁶ HO VI., 42–43. o.

⁸²⁷ ÁÚO VIII., 50–55. o., PÁRNICZKY 1940, 55. o.

⁸²⁸ HÓMAN 1916, 328. o.

⁸²⁹ HÓMAN 1916, 329. o.

kérdéskörénél szó esett, az Árpád-kor három évszázadában a mindenkori király pénzverése mellett csupán I. Béla, I. Géza és II. András hercegi pénzverésére,⁸³⁰ valamint a XIII. század második felének báni pénzverésére⁸³¹ rendelkezünk hiteles bizonyítékokkal, de a hercegek is a király akaratából történt hatalommegosztás alapján gyakorolhatták e királyi jogot, a báni pénzverés gyakorlata pedig IV. Béla kifejezett királyi engedélyére vezethető vissza (sőt, olyan álláspont is ismert, amely szerint a bánok csak a király megbízottjaként és az ő nevében – lényegében a tárnokmester minőségében – felügyelték a pénzverést⁸³²).⁸³³

A pénzverés és a területi, illetve települési autonómia viszonyát tekintve – ahogy az igazgatással kapcsolatban írtakból is kiderül – kijelenthető, hogy sem a királyi *hospes*közösségek lakói, sem az egyéb kiváltságolt népek nem rendelkeznek saját pénzverési joggal. A királyi monetáris politikát érintő szabadságaik leginkább a királyi pénzszedők, pénzváltók működéséhez kapcsolódnak. A *hospes*közösségek esetében – mint láttuk – ez abban nyilvánulhat meg, hogy kiváltságuk a közösség elöljáróját vagy egy választott tagját rendeli a királyi pénzváltó mellé, esetleg – mint a vasváriak esetében – annak helyébe.⁸³⁴ Az erdélyi szászok 1224. évi kiváltsága pedig megtiltja, hogy hozzájuk pénzváltók menjenek, ehelyett a kamara haszna címen meghatározott évi összeget, az ezt begyűjtő királyi pénzszedőknek pedigapidíjat fizetnek.⁸³⁵

⁸³⁰ GYÖNGYÖSSY 2006, 229–230. o.

⁸³¹ GYÖNGYÖSSY 2006, 238. o.

⁸³² WEISZ 2010, 332–333. o.

⁸³³ BAGI 2017, 148–150. o., CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975, 69. o., DEGRÉ 2009, 74. o., HÓMAN 1916, 193., 329–336. o., MEZEY 2003, 101. o.

⁸³⁴ MA, 444–447., 466–469., 551–554. o.

⁸³⁵ THALLÓCZY 1879, 26–27. o.

IX. Egyházzal kapcsolatos királyi jogok

Az eddigiekből is kitűnik az Árpád-kori királyi hatalom és a keresztény egyháznak első királyunk egyházszerzői voltából és – ha ennek jelentőségét olykor árnyalja is a történettudomány⁸³⁶ – hatalmának a pápaság útján is közvetített isteni legitimációjából eredő különös viszonya. Bár „a magyarországi krisztianizáció a görög rítusú térítéssel indult el 950 körül”, a következő évtizedekben már inkább a latin egyház expanziója fokozódott.⁸³⁷ A többrétű és szoros kapcsolat már a Szent István korabeli, de a későbbi forrásokból is sok tekintetben kimutatható. A király és az egyház viszonyrendszere – az előbbi fejezetekben kifejtettek szerint – a törvényhozás, az igazgatás, a bíraskodás, a *fiscalia regum* és a későbbiekben tárgyalandó egyéb királyi jogok terén is érezeti hatását, így ehelyütt az e hatalomgyakorlási formákkal kevésbé közvetlen összefüggést mutató kérdéseket vizsgálom.

Már Szent István első dekrétumának előjáró beszéde kiemeli, hogy a királyi méltóság munkásságát a keresztény hit éltető ereje táplálja, a király pedig Isten akaratából – vagy Isten akarata szerint – (*dei nutu*) kormányozza országát, az isteni törvények mellé világi törvényeket állítva. Az Intelmek pedig a királyi hatalom istentől eredeztetése és az isteni törvények felsőbbsege mellett előrevetíti, hogy – Szent István szándéka szerint – majdan fia, Imre is Isten kegyelméből fog uralkodni.⁸³⁸ E mű tartalmára egyébként is rányomja bélyegét leírójának egyházi elkötelezettsége, a tíz fejezetből a keresztény hit megtartásáról szóló első, az egyházi rend becsben tartásáról szóló második, a főpapok tiszteletéről szóló harmadik és az imádság megtartásáról szóló kilencedik is közvetlenül a kereszténység és az egyház megtartásához, gyarapításához kapcsolódik.

Az első királyunknak tulajdonított privilégiumok kivétel nélkül az egyházszerzéshez kapcsolódnak, és műfajukból eredően Szent István legendái is leginkább a királynak a keresztény vallással és egyházzal kapcsolatos tetteit éneklik meg, szépen összegezve a kereszténység védelmezőjeként betöltött szerepét: „méltán nyerte el hát birodalma határain belül az apostol nevét, mert noha az evangélium hirdetésének tisztét ő maga el nem vállalta, a hit hirdetőinek, mint vezérük és felügyelőjük, megteremtette a gyámolítás és gondoskodás vigaszát”.⁸³⁹ Ez jól foglalja össze a kor jellemzőjét, miszerint a keresztény egyház hazai kiépítésében betöltött kiemelkedő szerepe ellenére a király maga nem a papi rend vagy szerzetesrend tagja, hanem kívülről-felülről ható egyház-kormányzói hatalmát is az istentől eredeztetett keresztény királyi hatalma alapján gyakorolja. E keresztény királyság pedig – Deér József szavaival – azt jelenti, hogy a király „már a vérségi tekintély dacára sem élvezi azt a boldog felelőtlenséget, mint pogány ősei; erős kézzel, sőt despotikus eszközökkel irányíthatja népét, de csak addig, míg cselekedetei megfelelnek a kegyes, igazságos és békees király eszményének, míg nyilvánvalóan tiszteletben tartja az isteni törvényt, míg őrizője és végrehajtója, de nem megmásítója a szokásban, a hagyományokban élő szentséges jognak”.⁸⁴⁰ Balogh Elemér arra is rámutat, hogy bár ennek gyakorlati hatása az egyházi bíraskodásban főleg a XIII. század után érvényesül, az állam és egyház viszonyában ritkán említett lényeges jellemző, hogy Magyarország a középkorban a dél-európai jogtörténeti kultúrkörhöz tartozik, markáns római orientációval.⁸⁴¹ Nem mond ellent ennek az sem, hogy a kialakuló egyházszervezetnek alárendelten kezdetben még megmaradnak, és csak fokozatosan

⁸³⁶ RIHMER 2016, 1063–1064. o.

⁸³⁷ KOSZTA 2001, 68. o.

⁸³⁸ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 54. o.

⁸³⁹ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 42. o.

⁸⁴⁰ DEÉR 1938, 146. o.

⁸⁴¹ BALOGH E. 2017, 47–48. o.

indulnak hanyatlásnak a bizánci szertartást követő kolostorok, és csökkenő intenzitással továbbélnek a bizánci térítés kulturális hatásai is.⁸⁴²

Szent László és Kálmán törvényei, illetve a korabeli zsinati határozatok számos rendelkezésükben a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését célozzák, de a korszakból fennmaradt vagy arra visszautaló későbbi oklevelek többsége is az egyházszerkezéshez és az egyház ellátásához kapcsolódik. Érdekes azonban, hogy Dümmerth Dezső szerint éppen a püspökből lett király, Kálmán idejére tehető az uralkodó misztikus, ég-föld közötti közvetítő szerepe levetkőzésének kezdete, igaz, ekkor ez még nem lel termékeny talajra az udvarban.⁸⁴³ Kálmán uralkodásától kezdve – az investitúraharcok alakulására is tekintettel – a király alapítói megnyilvánulásai részben visszaszorulnak, de az egyház oltalmazásáról és ellátásáról szóló források száma az Árpád-kor végéig jelentős marad. A későbbi dekrétumok közül II. András Aranybullái és a beregi egyezmény előzményeiről már ugyancsak volt szó, így ezek egyházi vonatkozása is nyilvánvaló.

Érdekesen illeszkedik a keresztény királyság gondolatához a kun anyától származó IV. László uralma és törvénytíve. A történészek által leírt kép szerint ugyanis ő sem életvitelében, sem hatalomgyakorlásának megnyilvánulásaiban nem tartott ki a keresztény eszmék, szokások, az egyház elvárásai és érdekei mellett.⁸⁴⁴ Szigorúbb megfogalmazás szerint egyenesen úgy élt és viselkedett, mintha nem Európában lenne, és még a Képes Krónika is kiemeli, hogy kun módra és nem keresztényként élt.⁸⁴⁵ Az állam és az egyház efféle „kenyértörése” után a pápai hatalom beavatkozása igyekezett visszatéríteni a királyt és országát a keresztény királyi elődök útjára.⁸⁴⁶ Igaz ez akkor is, ha a IV. László nevében fennmaradt források – a formulák használata miatt, és mert az oklevélszerkesztők és olvasóik főleg a klerikusok közül kerültek ki – megtartják a keresztény királyság formaságait, például az „Isten kegyelméből Magyarország, stb. királya” *intitulatiót*. Az első kun törvény finoman, a második már nagyobb nyíltsággal utal arra, hogy rendelkezéseit Fülöp pápai legátus – lényegében a pápai nyomásgyakorlás – indikálta, ez pedig ekkorra bizonyosan olyan politikai tényező Európában, amivel a keresztény ország királya – a kiátkozás fenyegetése mellett – aligha mehet szembe, még ha maga nem is a legkeresztényibb életet éli. Ennek szólhat az első kun törvény elején a magyar király pápai közvetítéssel Istentől származtatott hatalmának fejtegetése és a rendelkezések evangéliumokra tett esküvéssel való felvezetése is. III. András dekrétumai aztán mindenben visszatérnek a keresztény királyi eszményt megjelenítő törvényeink sorába. Ezt az 1290. évi törvény a királyi oklevelek szokásos „Isten kegyelméből [...] királya” formulája mellett azzal is kifejezi, hogy érdemi rendelkezéseket felvezető részében a király koronázását és uralkodását a származás rendje mellett az Úr akaratából valónak mondja.

Az Árpád-kori oklevelekben tehát egyértelműen megmutatkozik az a felismerés, hogy az egyház a királyi hatalomnak nemcsak legitimációt biztosító ideológiai támasza, hanem gazdasági és katonai ereje, a klerikusok által hordozott tudás és műveltség, valamint az alattvalók befolyásolásának és mozgósításának képessége által olyan hatalmi-politikai tényező is, amelyet a királynak hatalma fenntartásához mindenkor figyelembe kell vennie, maga mellett kell tudnia. Közjogi szempontból: miközben a középkori Európában általában az alkotmányt még nem foglalja egységbe az állam, az államalakulatok működésében mégis kibontakoznak olyan alkotmányos elemek, amelyek mindegyike a mindennapi életkeretek szabályozásából alakul ki, ezek egyike pedig a világi elemek – a család és rokonság, a

⁸⁴² FONT 2009b, 255–256. o., SZENTIRMAI 2021a, 30–32., 36–38. o.

⁸⁴³ DÜMMERTH 1980, 313–315., 317. o.

⁸⁴⁴ KRISTÓ 1976, 179–183. o.

⁸⁴⁵ DÜMMERTH 1980, 487. o., KATONA 1986, 231. o.

⁸⁴⁶ BALOGH E. 2021, 56. o., FRAKNÓI 1901, 82–90. o.

földbirtok és a vidéki közösségek, a városok és az állam – mellett éppen az egyház (beleértve a szerzetesrendeket, lovagrendeket és más alakulatokat is).⁸⁴⁷

1. A Szent István-i egyházszerzés és annak továbbélése

Szent István első törvénye deklarálja, hogy az egyházi javak a király oltalma alatt állnak és rögzíti az egyház királytól kapott adományainak sértetlenségét egyházi kiközösítés terhe mellett, méghozzá – ahogy az „akárki (légyen)” szóalakból következik – elvileg bármilyen rendű és állású elkövetővel szemben. Az egyház oltalmazásán és javainak gyarapításán túl e törvény az egyház igazgatását a püspökökre, az ügyeiben történő bíraskodást pedig az egyházi előljárókra utalja. Eszerint a keresztény vallás megtartásának megsértőit hetedik ízig a püspök, azt követően a kereszténység védelmezőjeként a király ítéli. Rögzít továbbá a törvény a kereszténység megtartásához és a vallásgyakorlathoz kapcsolódó kötelezettségeket – vasárnapi templomba járást, böjtök megtartását, haldoklók bűnbocsánatát – és ezek megsértésének büntetéseit, a templomba járás kikényszerítése körében kifejezetten utalva az ispánok és a falusi előljárók közreműködési kötelezettségére. Szent István második dekrétumában az egyház igazgatásához kapcsolódik a templomok építését előíró parancs, míg az ezek ellátására szolgáló egyes javak szolgáltatását előíró cikket kiegészíti annak deklarációja, hogy a templom számára kelmékről a király gondoskodik. Az egyház ellátása körben ugyancsak jelentős a tized fizetéséről és eltagadásának vagy eltulajdonításának büntetéséről sommásan szóló törvénycikk.

A királyi egyházszerzés tanúságai a Szent Istvánnak tulajdonított privilégiumok is, amelyek tárgya püspökség, apátság vagy monostor alapítása, illetve ezeknek juttatott királyi adomány, és amelyekben a király rendre az egyes egyházi előljárók és világi tisztségek megjelölésével parancsolja meg azt, hogy ügyeikbe senki illetéktelen be ne avatkozzon, ennek megsértése miatt pedig rendre szankciót is kilátásba helyez.⁸⁴⁸ Részben igazgatási jellegű rendelkezés, amikor a király a pécsváradi apátság adományoz két kápolnát, biztosítva, hogy azok papjait a továbbiakban a pécsváradi apát nevezheti ki.⁸⁴⁹ Ez egybecseng az Intelmek kitételeivel, miszerint a király a keresztény egyház öre és gyarapodásának garántálója, míg a főpapi rend a királyi szék egyik ékessége.⁸⁵⁰ Szent István legendáiban is felismerhető a pannonhalmi monostor kiváltságolása – amelynek keretében a király egyéb javak mellett a monostornak adja a legyőzöttek által fizetendő tizedet is –, valamint a bakonybéli monostor alapítása és adományokkal történő ellátása; de megemlíti a legendák tíz püspökség alapítását és az esztergomi egyháznak a magyar egyházszerzés élére helyezését is, továbbá hogy Szent István, mivel szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát, levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott országába, majd mindenféle ügyekben ezekkel tanácskozott közösen vagy egyenként.⁸⁵¹ E „munkatársak” gondos kiválasztása a kereszténység hazai terjesztése mellett a nyugati keresztény államokkal való kapcsolattartásban is fontos volt.⁸⁵²

Már a Szent István korabeli források alapján és a kánonjogban történő alaposabb elmélyülés nélkül is kijelenthető, hogy a kialakulóban lévő állam működésének kiemelkedően fontos tényezője a (római keresztény) egyház. Világi hatalom és egyház viszonyában nemhogy nem beszélhetünk szekularizációról, hanem megállapíthatjuk, hogy egymásra utaltságuk folytán az

⁸⁴⁷ MEZEY-SZENTE 2003, 136., 144–150. o.

⁸⁴⁸ CD I., 280–282., 289–291., 296–302., 312–313. o.

⁸⁴⁹ CD I., 296–302. o.

⁸⁵⁰ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 56–57. o.

⁸⁵¹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37–39., 44. o.

⁸⁵² EMBER 1938, 61., 63. o.

egyház szervei igen mélyen befolynak az állam kezdetleges működésébe,⁸⁵³ és – ami a hazai viszonyokat különlegessé teszi – a magyar király Szent István egyházszervezői munkájának köszönhetően – legalább kezdetben – különös előjogokat is gyakorol az egyházkormányzásban, ami az intézménynek (bár például Mályusz Elemér az egyházi bevételek összetétele alapján elutasítja ezt a megnevezést⁸⁵⁴) egyfajta „királyi magánegyházi jelleget” ad.⁸⁵⁵ Ezért mondható, hogy a magyar király egyházi hatalma nagyobb, az egyház állambeli hatalma, befolyása kisebb, mint Nyugat-Európában, akkor is, ha formálisan ő sem kapott több jogot a pápaságtól, mint amit más nyugati keresztény uralkodók is ténylegesen gyakoroltak.⁸⁵⁶

A királyi hatalom és az egyház viszonyának jelentőségét mutatja, hogy a Szentpétery Imre kritikai jegyzékében feltüntetett Szent István és Szent László uralkodása közé eső – részben vitatott hitelű, részben más forrás említéséből ismert – alig egy tucat oklevél⁸⁵⁷ többsége egyházi vonatkozású. Fejérpataky László szerint például I. András 1055. évi tihanyi alapítólevele formáját tekintve korhű, de fennmaradt példánya bizonyosan nem eredeti, míg Béla herceg ugyanerről tanúskodó, 1055-re keltezett levele a XIII. században készülhetett.⁸⁵⁸ I. Géza 1075. évi, a garamszentbenedeki apátságának szóló kiváltságlevele is több, hamisítványnak tekinthető átiratban maradt fenn, és kimutathatók benne későbbi módosítások, egyes részeiben azonban tartalmilag valósnak és formuláiban korhűnek fogadható el.⁸⁵⁹

Szent László úgynevezett első törvénye többnyire az egyházzal és a vallásgyakorlással foglalkozik, érintve nem egyszer a királyi hatalomgyakorlást is. A király törvényi erővel, de csupán ellentétes pápai döntésig (az apostoli szentatya tanácsáig) engedélyezi a papok fennálló házasságának fenntartását, a tilalom kikényszerítését pedig a püspökök, magasabb egyházi elöljárók esetében a püspökökkel együtt a király joghatóságába utalja. A pápai tanácsra utalás aligha jelöl a király és a pápa közötti egyedi megállapodást, sokkal inkább a nyugati keresztény egyház egészére kiterjedő, kötelező pápai (zsinati) döntés primátusának kifejezését. Más kérdés, hogy a gyakorlatban ez mennyire érvényesül, mert e rendelkezés látszólag beilleszthető az egyház XI–XII. századi zsinatainak papi nőtlenséggel kapcsolatos szabályai közé, de a maga idején elmarad VII. Gergely pápa szigorúbb törekvéseitől.⁸⁶⁰

A keresztény vallásgyakorlás előmozdítása és az egyház tekintélyének erősítése végett büntetni rendeli Szent László a pogány áldozási szokások gyakorlóit, az erkölcstelen életű nőket és a boszorkányokat; rögzíti a megtartandó egyházi ünnepeket, ezekre és vasárnapokra kötelező templomba járást, vadászati és kereskedési tilalmat, valamint mindezek megsértésének büntetéseit, elrendeli továbbá, hogy templomon kívül mise csak utazások idején tartható, az ezt megsértő pap és az őt misézésre kényszerítő személy büntetéssel felel. Hasonló célból, a külföldről érkező egyházi személy hazai egyházurától csak akkor távozhat, ha előbb a királynak panaszt tett az őt ért sérelemről; az egyházuktól elköltöző falusiakat pedig „püspöki joggal és királyi paranccsal” kell falvaikba visszakényszeríteni. Az egyház tekintélyét és anyagi biztonságát is garantálja, hogy az egyháznak ígért magánadományok a püspöki törvényszék útján kikényszeríthetők, aki pedig e törvényszék követének erőszakkal ellenáll, az királyi ítélet alá esik.

⁸⁵³ KOSZTA 2001, 65., 72–73. o.

⁸⁵⁴ MÁLYUSZ 2007, 18–19. o.

⁸⁵⁵ KOSZTA 2001, 72. o.

⁸⁵⁶ SZENTIRMAI 2021b, 192–193. o., SZENTIRMAI 2021c, 40–41. o.

⁸⁵⁷ ÁKOKJ I/1., 6–8. o.

⁸⁵⁸ FEJÉRPATAKY 1885, 10–12. o.

⁸⁵⁹ ÁKOKJ I/1., 8. o., CD I., 428–439. o.

⁸⁶⁰ ÉRSZEGI 1991, 31. o.

A szabolcsi zsinat határozatai a papok kötelességévé teszik a (pogány)lázadások során elpusztult templomok visszaállítását, míg könyvekről a püspök, kelyhekről és ruhákról pedig a király gondoskodik. Mindez Mályusz Elemér szerint azt is bizonyítja, hogy Szent István utódaiban általában is megvolt a hajlam és a törekvés arra, hogy a magyarországi egyházi szervezetet eredeti formájában, változatlanul fenntartsák.⁸⁶¹ A papoknak a tűz- és vízpróba után kettő, illetve egy pénz jár, az egyház ellátása körében azonban még fontosabbak a törvény tizedre vonatkozó rendelkezései. Eszerint a püspök házanként, a szabadoktól poroszlója által, az apátok szabadjaitól pedig az apát útján szed tizedet; akit pedig a termés mennyisége tekintetében hamis esküvéssel vádolnak meg, annak termését a püspök poroszlója az ispán és a király poroszlóinak tanúsága mellett méri meg, és ha a kötelezett vétkesnek bizonyul, a tized helyett – Szent István rendelkezéseihez hasonlóan – a másik kilenc részt kell beszo­lgáltatnia. E szabályokból már látható, hogy bár a tized nem a királyt illeti, abban az uralkodó meghatározott (köz)­cél, az állami működés szempontjából is jelentős intézmény – az egyház – működésének biztosítása érdekében, kötelező jogi normában, általános, kötelező és kikényszeríthető fizetési-szo­lgáltatási kötelezettséget ró alattvalóira. Hiányzik ugyan a tized valódi redisztribúciós jellege, de a közvetlen egyházi beszéd végeredményben alig különbözik attól, mint ha a király kincstári bevételeként határozta volna meg a tizedet, majd annak bevétele­­t átadva gondoskodott volna az egyház működésének anyagi fedezetéről. Az efféle szabályozásban ezért méltán láthatjuk az egyik legkorábbi adó-jellegű közteher megállapítását.

Szent László egyházszerző munkásságából kiemelendő az adományokkal is ellátott somogyvári apátság alapítása 1091-ben, valamint – Szent István kulturális örökségének a Dráván túli területekre történő kiterjesztése okán is – a zágrábi püspökség alapítása 1093–94 körül, amelyről utóbb egy II. István és II. Béla korabeli pereskedést leíró, ismeretlen eredetű levél számol be.⁸⁶² Több oklevél tanúskodnak arról is, hogy a „lovagkirály” 1086-ban vagy korábban megerősíti a bakonybéli monostor Szent Istvántól kapott adományait, 1092-ben pedig maga is huszonnégy telket adományoz annak,⁸⁶³ 1093-ban pedig a tihanyi apátság javait, a pannonhalmi apátság vagyonát, valamint a pécsi egyházmegye keleti határait írja össze és erősíti meg.⁸⁶⁴ Ekkor történhet a bátai monostor alapítása is, az erről szóló oklevél – ha volt ilyen – nyomai azonban csak későbbi forrásokban maradtak fenn, akárcsak a szentszegi kolostor 1078-ra és a szentjebbi apátság 1083-ra tehető alapításának nyomai.⁸⁶⁵ IV. Béla korabeli oklevelek szerint Szent László oklevélbe foglaltatta a kolozsmonostori kolostor adományainak felemeléséről és az egri egyház jogainak megerősítéséről szóló rendelkezéseit is.⁸⁶⁶ Hamisnak találta azonban az utókor a veszprémi káptalan birtokait összeíró, több forráskiadásban közölt, 1082-re keltezett királyi oklevelet,⁸⁶⁷ ahogy hamisítvány lehet a zalavári kolostor jogosítványait megerősítő oklevél is, amelynek keltezése 1091-re, ugyanakkor Szent László uralkodásának huszonegyedik évére utal, és hivatkozik az apátság 1019. és 1024. évi, egyaránt hamisnak bizonyult alapítóleveleire.⁸⁶⁸

Az egyház igazgatása és ellátása körében Szent László legendái azt írják, hogy a király két püspökséget alapított, míg az általa és elődei által alapított egyházakat és kolostorokat

⁸⁶¹ MÁLYUSZ 2007, 22. o.

⁸⁶² CD I., 468–472., 484–486. o., PAULER 1899, I. k. 170–171. o.

⁸⁶³ ÁÚO I., 31–39. o.

⁸⁶⁴ ÁÚO I., 39–41. o., ÁÚO VI., 66–71. o., CD I., 480–484. o.

⁸⁶⁵ ÁÚO XI., 31. o., CD I., 486–487. o., CD VII/5., 76. o.

⁸⁶⁶ CD IV/3., 33–44., 106–108. o., CD VII/1., 134. o.

⁸⁶⁷ ÁÚO XI., 28. o., CD I., 448–458. o., CD VI/2., 350–359. o., HO IV., 1–8. o., KARLINSZKY 2016, 65–68., 84–85. o.

⁸⁶⁸ CD I., 466–468. o., KARÁCSONYI 1891, 103–145. o.

gazdagon adományozta.⁸⁶⁹ E püspökségek alapításai közül – mint arról szó esett – a zágrábiról későbbi okleveles forrás tanúskodik, míg a másik eset talán a ténylegesen később alapított nyitrai püspökségnek tett előzetes adományra, illetve a bihari püspökség központjának Váradra vagy a kalocsai érsekség központjának Bácsra telepítésére utalhat.⁸⁷⁰

Elődeihez hasonlóan Kálmán törvényeinek több rendelkezése is a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését célozza. Amint arról szó volt, e dekrétumok számos tekintetben deklarálják a világi és egyházi hatalom – utóbbi javára aszimmetrikus – elválasztását. Úgy látszik azonban, hogy a világiak egyházi ügyekbe avatkozásának tilalma a világi igazgatás csúcán álló királyra nem, legalábbis nem abszolút jelleggel terjed ki. A tarcali gyűlés több rendelkezésében a király a keresztény egyház aktív oltalmazójaként, támogatójaként, jelenik meg, miközben törekszik más hitek és vallások visszaszorítására, így a vallásuk tiltott gyakorlásán kapott izmaelitákat büntetés végett a király elé kell vinni, azoknak minden falujukban templomot kell építeni, azt adománnyal kell ellátniuk, majd közösségük egyik felének el kell költöznie onnan – nehezítve közösségi életüket, és megcélozva a keresztények közé olvadásukat, ami (a zsidók esetéhez hasonlóan) a kereskedelem fejlődésében várt pozitív hatást is meghaladó királyi érdeknek látszik.⁸⁷¹ Kálmán második törvénye pedig a zsidókat hozza több tekintetben hátrányosabb helyzetbe: keresztény cselédek nem lehetnek, keresztényekkel kötött kölcsönügyleteiknél kötelező mindkét hitű tanúk jelenléte és zálog adása, nagyobb érték esetén a levélbe foglalás is, adásvételnél pedig mindkét hitű tanúk jelenléte és a levélbe foglalás; keresztény tanúk, illetve pecsétes levél hiányában pedig a lopás vádjá alól csak négyszeres, illetve tizenkétszeres megtérítés fejében szabadulhatnak.

Az egyház tekintélyét védik a Kálmán korabeli második zsinat cikkei, amelyek szerint a templomát hátrahagyó falu bírságot fizet, az ünnepnapon árusító személy az árult dolog értékének négyszeresét veszíti és vezekelni tartozik, míg az ünnepnapokat meg nem tartó szabad ember háromnapos vezekléssel, a szolga hétszeri megcsapatással bűnhődik. Hasonló célt szolgálnak az esztergomi zsinat döntvényei, miszerint ha a pap a részegeskedőket nem dorgálja meg, vagy nem intézkedik az esperesnél a vezekeltetésük iránt, őt magát függesztik fel és negyven napig vezekel; ha pedig maga részegedik meg, vagy mást arra kényszerít, büntetéssel – akár letétetéssel – lakol. E zsinat kimondja azt is, hogy aki másnak szolgáját vagy a várakhoz tartozó népből valakit urának beleegyezése nélkül betűkre tanít vagy pappá tesz, köteles azt megváltani és ezen felül ötven pénzt fizetni, azonban a megváltás kötelezettségéből kiderül, hogy az egyházi személlyé tett nem kényszeríthető vissza világi ura vagy a vár szolgálatába. Az egyház tekintélyét növeli az apátok és kolostoraik püspöki fennhatóság alá rendelése is, miszerint apátok a püspökük tudta nélkül a kolostorból nem, és egyébként is csak rövid időre távozhatnak. A királyhoz utazásuk külön kiemelésé mutatja, hogy a püspök alá tartozók nem kerülhetik meg őt a királyhoz fordulással, a király pedig lehetőleg nem avatkozik a püspök ügykörébe. Az esztergomi zsinat és Kálmán első törvénye alapján pedig csakis a király különös joga az, hogy utazásai alkalmával templomon kívül, megfelelően felszerelt sátorban vagy más épületben misét hallgasson, mások számára ez tilalmazott.

Mivel az egyház tekintélye megkívánja a gazdasági stabilitást is, Kálmán első dekrétuma garantálja Szent Istvántól kapott birtokaik és halastavaik, a mindennapi használat mértékét szolgáló további halastavaik, valamint erdőik sértetlenségét. E törvény szerint a vámok és adók összege után is fizetendő tized, méghozzá – szemben az esztergomi zsinat döntvényével,

⁸⁶⁹ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 97. o.

⁸⁷⁰ PAULER 1899, I. k. 170–171. o.

⁸⁷¹ MARCZALI 1998, 105. o.

miszerint a kolostorok, egyházak és egyházi személyek saját csűrjeik, magtáraik és akólaik után nem fizetnek – a földművelésből és szüretből származó javak után a papok, apátok és egyházi tisztviselők is fizetik azt. Az Endlicher által külön cím alatt közölt két zsinati cikkely egyike szerint pedig az egyház népei minden javaik után tizedet, míg szolgálk az egyházközség plébánosának három dénárt fizetnek.⁸⁷² Bizonyára az egyházat illetik az esztergomi zsinat rendelkezése szerint a püspök és az esperes által lopásban marasztalt egyházi személy javai is, vagy szolgának történő eladása esetén a vételár; valamint a második zsinat döntvénye szerint a templomától eltávozó falu által fizetendő tíz pénz, illetőleg az ünnepnapon árusító által fizetendő négyszeres összeg.

A Kálmán korabeli forrásokból kiemelendők azok a szabályok is, amelyek mentén az egyház is közreműködik a király tekintélyének megóvásában. A második zsinat rendelkezése szerint az ország minden templomában naponta könyörögnek a király és országa üdvéért, míg a király élete vagy méltósága elleni összeesküvéssel, ezek elleni merénylet megkísérlésével vagy az ezzel való egyetértéssel, illetve ezek tudomásának elhallgatásával hűtlenségbe esők e cselekmény rendes büntetése mellett egyházi kiközösítés alá is esnek. Az esztergomi zsinat döntvénye szerint a kiközösítésről a püspök dönt, de arról levélben értesíti a királyt, aminek háttérben az a szándék húzódhat, hogy az egyház ellen súlyosan vétő vagy egyes súlyos deliktumokat megvalósító személyeket a király az egyházához való viszonyára is tekintettel távolítsa el a maga – és a világi hatalom – közeléből.

A XI. század csekélyebb oklevélanyaga alapján is kijelenthető, hogy a magyar király diplomáciai kapcsolatai között kiemelt helyen áll a pápaság. Konkrét levél- vagy követváltások tanúsága hiányában is erre utal, hogy – amíg a pannonhalmi kiváltságból, a veszprémi püspökség és a veszprémvölgyi monostor alapítóleveleiből kiolvashatóan Szent István önállóan járhatott el az egyházszervező hatalom gyakorlásában,⁸⁷³ továbbá I. András tihanyi és I. Géza garamszentbenedeki alapítólevelei, valamint Szent Lászlónak a pannonhalmi apátság birtokait megerősítő és a zágrábi püspökség alapításáról beszámoló oklevelei sem említenek pápai közreműködést vagy jóváhagyást⁸⁷⁴ – addig a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság alapításáról tanúskodó Szent István korabeli oklevelek mégis utalnak a pápa egyetértésére, sőt, előbbi a pápai követ jelenlétére is.⁸⁷⁵ Szentpétery Imre kritikai jegyzéke szerint Salamon és I. Géza is folytatott levelezést a pápai székkal,⁸⁷⁶ amelyek ismertté vált tartalma azt tükrözi, hogy a hazai trónharcok szereplői ekkor is a pápa vagy a császár támogatását keresték,⁸⁷⁷ 1079-ben pedig VII. Gergely pápa levélben biztosítja támogatásáról Szent Lászlót, egyben inti őt az egyház tiszteletben tartására és védelmezésére, de e levél említést tesz a pápa és az ország (a király) közötti többszöri követváltásokról is.⁸⁷⁸

2. Az investitúra-harcokat követő korszak

A XI. század végére – a Szent Istvánt követő uralkodóknak e tekintetben a régihez való meglehetősen ragaszkodása ellenére⁸⁷⁹ – a magyar királyi hatalom és az egyház viszonyát is eléri az investitúra-harcok és a gregoriánus reformtörekvések hatása, de ennek üteméről és

⁸⁷² MA, 375. o.

⁸⁷³ CD I., 280–282., 289–291., 312–313. o.

⁸⁷⁴ CD I., 388–394., 428–439., 482–486. o.

⁸⁷⁵ CD I., 291–292., 296–302. o.

⁸⁷⁶ ÁKOKJ I/1., 8. o., RIHMÉR 2016, 1022. o.

⁸⁷⁷ FRAKNÓI 1901, 22–25. o.

⁸⁷⁸ CD I., 445–447. o., FRAKNÓI 1901, 26. o.

⁸⁷⁹ MÁLYUSZ 2007, 22. o.

közreható okairól a történeti irodalomban eltérő álláspontok mutatkoznak. Fejér György 1096-ból közli Orbán pápa Kálmánnak szóló – nem kétségtelen hitelű⁸⁸⁰ – levelét, amelyben az egyházfő várakozással tekint az új király uralkodására, miután a magyarok a megelőző időszakban „letértek a pápai szék iránti engedelmesség útjáról”.⁸⁸¹ Amíg e várakozás és Kálmán neveltetése, egyházi előélete látszólag könnyű magyarázata lehetne a gregoriánus eszmék támogatásának, másutt éppen szekularizáltabb – a királyi hatalom ég és föld közötti közvetítő szerepét levetkőzni próbáló, a korona tárgyi jelentőségének növelésével magyar királymítoszt teremteni törekvő – gondolkodással jellemzik Kálmánt.⁸⁸²

Még változatosabb a megítélése annak a rövid levélnek, amely szerint Kálmán az 1106. évi guastallai zsinaton lemondott a püspökök kinevezésének és beiktatásának jogáról.⁸⁸³ Amíg Érszegi Géza szerint Kálmán idején VII. Gergely pápa reformjai hazánkban diadalt arattak, Petruich Antal amellett érvel, hogy nem bizonyítható, hogy Kálmán akár e zsinaton, akár máskor lemondott volna az investitúra jogáról.⁸⁸⁴ A lemondás tényét nem vitatva más szerzők arra mutatnak rá, hogy a Kálmán által hozott, a pápai hatalomnak kedvező változás háttérében jól megfontolt politikai érdek, leginkább a magyar király horvát–dalmát területek feletti uralmának pápai elismerése iránti igény áll,⁸⁸⁵ illetve hogy ugyan Kálmán valóban lemond az investitúra addig gyakorolt módjáról, azonban ténylegesen még mintegy fél évszázadon át a magyar királyok nevezik ki a püspököket,⁸⁸⁶ és a király nem adja fel az egyházzal kapcsolatosan meglévő egyéb egyházszerzői jogait.⁸⁸⁷ Hogy a király egyházzal kapcsolatos joggyakorlása valóban nem változott meg egyik napról a másikra, azt jól mutatja, hogy a XII. század első felétől igazolhatóan létező nyitrai püspökséget – a többségi álláspont szerint – maga Kálmán alapította, feltehetőleg 1105 és 1114 között,⁸⁸⁸ és végül III. István 1169-ben (vagy 1171-ben⁸⁸⁹) tesz ígéretet – egyebek mellett – arra, hogy pápai beleegyezés nélkül nem tesz le vagy helyez át (és nyilván nem is nevez ki) püspököket, sem apátokat vagy prépostokat, oklevelében pedig utal a II. Géza által a pápának tett hasonló ígéretre.⁸⁹⁰ 1229-ben aztán már valóban a pápa ad felhatalmazást a szerémi püspökség alapítására a kalocsai érseknek.⁸⁹¹

Az investitúra változása ellenére a királyi hatalomnak és az egyháznak Szent Istvánig visszavezethető örökségével, a keresztény királlyal és a király egyházszerzői szerepével összefüggő különös kapcsolata és az állami működés teljes szekularizációjának hiánya fennmarad. A királynak az egyház oltalmazásában, tekintélyének és gazdasági stabilitásának biztosításában betöltött szerepe a törvényekben és a gyakorlatban is fennmarad. Az egyházak ellátását szolgálja az 1222. évi Aranybullában a király ígérete, miszerint az egyházak népeitől semmilyen adót nem fog szedni, a tized kapcsán pedig – amellett, hogy annak ezüstben történő megváltását megtiltja – kifejezetten rögzíti, hogy a püspökök a *serviensek* birtokai utáni tizedből nem juttatnak a király lovainak, saját népeik tizedét pedig nem is kell a király birtokára – a visszaosztás helyére – vinni. Közvetve az egyház tekintélyét védi az a rendelkezés, amely szerint jelentősebb pénzügyi tisztséget nem viselhetnek izmaeliták vagy

⁸⁸⁰ MAKK 1986, 62. o.

⁸⁸¹ CD II., 13–15. o.

⁸⁸² DÜMMERTH 1977, 313–317. o., SZUROMI 2013, 120. o.

⁸⁸³ MA, 375. o.

⁸⁸⁴ ÉRSZEGI 1991, 31. o., PETRUCH 1943, 321–334. o.

⁸⁸⁵ BÉLI 2018a, 178. o., DEGRÉ 2009, 105. o., DÜMMERTH 1977, 306. o.

⁸⁸⁶ DEGRÉ 2009, 107. o.

⁸⁸⁷ MEZEY 2003, 218. o.

⁸⁸⁸ MAKK 1986, 78. o., SZIKLAY–BOROVSKY 1900, 533–534. o.

⁸⁸⁹ BÉLI 2018a, 179. o.

⁸⁹⁰ CD II., 180–182. o., MA, 382–384. o.

⁸⁹¹ CD III/2., 155–157. o.

zsidók, de az egyház jelentőségét mutatja az is, hogy a dekrétum hét példányából – a király, a nádor, az ispotályosok és a templomosok mellett – egy-egy a legjelentősebb hazai egyházi központokba, Esztergomra és Kalocsára kerül, egy pedig a pápához.

Az 1222. és 1231. évi dekrétumok tartalmi átfedései mutatják, hogy előbbi ígéretei a gyakorlatban kevésbé érvényesültek. A második Aranybulla új elemei azonban azt is tükrözik, hogy a királyi *serviensek* mellett immár az egyháziak sérelmei – például az 1222. évi törvény egyházi sókereskedelmet korlátozó rendelkezése, miszerint sót csak a végeken, valamint Szabolcson és Szegeden lehet tartani – is jobban előtérbe kerülnek.⁸⁹² E dekrétum másik, éppen az egyházzal kapcsolatosan jelentős előzménye II. András ugyancsak 1222. évi, az egyháziak szabadságait megerősítő kiváltsága. Ennek rendelkezései rögzítik, hogy az egyháziak világi bíró előtt semmilyen ügyben, még ingatlantulajdont érintő ügyben sem perelhetők; az egyháziaktól szabadok dénárjait vagy más adót nem szednek, és nem szállnak meg náluk, aki mégis ezt tenné, azt tolvajként és rablóként kell büntetni; továbbá hogy az udvarnokok és más királyi szolgálónépek egyházi kötelékbe nem vonhatók, akit pedig törvényesen vontak ilyen kötelékbe, ha onnan távozni akar, engedjék el.⁸⁹³

1231-ben az egyház tekintélyét és gazdasági érdekeit védve a zsidók és szaracénok tisztségre emelésétől tartózkodás ismételt deklarálása mellett ígéretet tesz a király arra is, hogy az egyház népeit nem kényszerítik semmilyen munkára a királyi birtokokon, továbbá az egyházak falvait a megyésispán, az egyházi személyeket pedig a nádor bírói joghatósága alól is kivonja, a poroszlók hivatali tevékenységét pedig a püspök vagy a káptalan egyidejű tanúbizonyosságához köti. Kötelező jelenlétüket előírva bevonja az érsekeket és püspököket a fehérvári törvényt nap munkájába. Az 1222. évi dekrétumhoz képest megváltozik – és a korábban kifejtettek szerint valódi joggá válik – az ellenállási záradék tartalma is, mivel a püspökök (valamint a király jobbágyurai és az ország nemesei) együttes vagy egyenkénti, a hűtlenség terhe nélkül ellenállásának és ellentmondásának elvi lehetősége helyett immár az esztergomi érseket jogosítja fel, hogy megintse, ennek eredménytelensége esetén pedig kiközösítés fenytékével sújtsa a királyt.

II. András egyház felé tett ígéreteinek csekély fogantja és ennek egyházi fogadtatása vezet el 1233-ban a beregi egyezménynek nevezett újabb királyi rendelkezéshez, amelyben az egyház tekintélyét garantálja például a zsidók és szaracénok jogainak, szolgatartásának és tisztségviselésének korlátozása vagy az egyházi bíráskodás erősítése, míg vagyoni érdekeiket biztosítja a sójövendelmek újbóli rendezése és az egyháziak adómentességének deklarálása.⁸⁹⁴

Ellenállási záradékában lényegében az 1231. évi megoldást tartja fenn – az előzetes intésre utalás nélkül – IV. Béla és fiai 1267. évi dekrétuma, az egyházzal kapcsolatos egyéb királyi jogokat azonban nem tartalmaz. Ellenben – a fentebb írtak szerint – a keresztény eszmék és szokások mellett talán kevésbé elkötelezett IV. László dekrétumaiban is található a keresztény királyság eszméjét tükröző formulák mellett a keresztény egyház különös állását biztosító rendelkezések, köszönhetően alighanem a pápai hatalom politikai befolyásának. A király már az első kun törvényben megígéri, hogy a később összehívandó (tétényi) gyűlésen a pápai követ további javaslatainak is érvényt fog szerezni, továbbá hogy e tárgyban korábbi és majdani rendelkezéseit is pecsétetes oklevélben fogja összeírni, és azok – vagyis a két kun törvény – egy-egy példányát a pápai legátusnak is átadja. Az első kun törvény a keresztény hit és az egyház tekintélyét is védve kötelezi a kunokat a keresztység és más szentségek felvételére, a pogány szokásokkal való felhagyásra, a letelepedésre, más keresztény szokások követésére, valamint a keresztényekkel szembeni erőszaktól tartózkodásra. Lényegében

⁸⁹² BÉLI 2018a, 180. o., DEGRÉ 2009, 65. o., KRISTÓ 1976, 67–74. o.

⁸⁹³ MA, 417–419. o., SZOVÁK 2022, 40–43. o.

⁸⁹⁴ MA, 436–442. o.

ugyanezek jelennek meg a második kun törvényben is, és ezek ellenőrzésére rendeli a király – mindkét dekrétumban – nyomozók kiküldését, és helyez kilátásba egyházi és világi büntetést. Az egyház anyagi biztonságát szolgálja még az első kun törvényben a kunok kötelezése az egyházi és kolostorokhoz tartozó birtokok visszaadására, a második kun törvényben pedig annak deklarálása, hogy a király által a kunoknak ígért adományok és engedélyezett foglalatások nem lehetnek az egyház és a kolostorok sérelmére. Mindezek ellenőrzése pedig a területileg illetékes, a kunok megkeresztelésére kiküldött egyházi előljárók feladata.

III. András első dekrétuma – amint arról szó volt – az egyháziak világi ügyeiben is kizárja a világi bírók hatalmát, de csak a király kivételével; második törvénye pedig az egyház és minden tagjának szabadságait részben már gazdasági érdekű rendelkezésekkel támogatja meg, mint a megüresedett egyházi javak elfoglalásának – királyra is kiterjedő – tilalma, a végrendelet nélkül elhalt püspök javainak az egyházban maradását biztosító szabályok, valamint az egyházak és népeik adókkal vagy leszállással történő megterhelésének tilalma, amiket a törvény a kiközösítés fenyegetésével erősít meg. Az egyház gazdasági stabilitását biztosítandó, az 1290. évi törvény ígéretet tesz az egyház jogainak és javainak visszaállítására és megtartására is, továbbá leírja a nemesek és szászok, valamint ezek népei által fizetendő tized mértékét és beszedésének módját. Az 1298. évi dekrétum is elrendeli az egyházi birtokok helyreállítását, kiközösítéssel fenyegetve az ennek ellenszegülőket és az ilyen birtokokat újonnan elfoglalókat vagy fosztogatókat. A király kápolnájának egyházi tilalom alá helyezését is kilátásba helyezi, ha az ilyenekkel szembeni fellépésben az uralkodó hanyagnak mutatkozna, és ugyanígy garantálja, hogy az egyházat és népeit a király nem terheli adókkal. Mindkét törvény kimondja továbbá az egyházak birtokain királyi engedély nélkül emelt – az egyház gazdasági érdekeit is sértő – erődítmények lerombolását.

A keresztény egyház tekintélyét védi az 1290. évi dekrétum ígérete is, miszerint a király országos tisztségeket, várbirtokokat és várakat pogányoknak nem adományoz, sem tanácsába nem hív meg ilyeneket, továbbá az alkancellári tisztet – a szinte kizárólagos egyházi írástudás miatt észszerűen is – a király kinevezési jogát fenntartva meghagyja a fehérvári egyháznak. Az 1298. évi dekrétum pedig kiemelt szerepet szán a püspököknek a király mellett állandóan, rotációs jelleggel működő tanácsban és az ország ügyeit megvitató gyűléseken, amit már az is jelez, hogy e törvényt a király és a bárók mellett a főpapok pecsétjeivel is ellátják. Az egyházi tekintélyt mutatja a III. András dekrétumaiban többször megjelenő egyházi kiközösítés jelentősége is, amellyel – gyakran világi büntetés mellett – a törvények sarkalatosabb ígéreteit megsértőket fenyegeti a király a püspökök útján, és aminek terhét a Kalocsai érsek által a pápai széktől ő is magára veszi. Ezzel a világi deliktumok esetén is a világi büntetés mellett az egyházi fenyíték szokatlan túlsúlya világlik fel, miközben a végrehajtás mégis a királyra marad.⁸⁹⁵ Az 1298. évi törvény leírja a kiközösítés egyes következményeit is, így a kiközösítettet mindenki kerülni köteles, részére a szentségek ki nem szolgáltatathatók, az e tilalmat megszegő szerzetes rendjének alamizsnát nem adhatnak, aki mégis ezt teszi, maga is kiközösítés alá esik. E büntetés nem csak spirituális viszonylatban érvényesül, de magában foglalja például a felperesi perképeség elvesztését is.⁸⁹⁶ Marczali Henrik szerint a király kezében az ellenszegülőkkal szemben tulajdonképpen az *excommunicatio* a legfőbb fegyver, mert a kiátkozottal szemben a király nincs kötve semmilyen törvényes formához.⁸⁹⁷ Ugyanakkor több – részben már érintett – Árpád-kori példa mutatja, hogy az egyházi büntetés akár a királyi hatalommal szemben is érvényesül. A középkori egyházi büntető szankciók között Balogh Elemér az egyháziak felfüggesztése vagy letétele és a leggyakrabban, világiakkal szemben is alkalmazott *excommunicatio* mellett harmadik típusként említi utóbbi

⁸⁹⁵ BARNA 2017, 52. o.

⁸⁹⁶ HAJNIK 1899, 165. o.

⁸⁹⁷ MARCZALI 1998, 182. o.

büntetés különös fajtát, a magasabb rangú egyházi előjárók által alkalmazható személyi vagy területi hatályú *interdictumot*, amelynél fogva az egyházi szertartásokon való részvétel és a szentségek felvételének tilalma meghatározott körben mintegy kollektív büntetésként érvényesül.⁸⁹⁸ Ez az *interdictum* – önállóan vagy konkrét személy(ek) kiközösítése mellett – a világi hatalommal, különösen az uralkodóval szemben politikai nyomásgyakorlásként is hathat, ahogy erről a beregi egyezmény előzményei vagy IV. László uralkodása kapcsán szó esett. A politikai célzatot látszik alátámasztani az is, hogy II. András esetében a pápa kifejezetten megtilthatta követének, hogy az *interdictum* mellett a király személyét illetően *excommunicatiót* is alkalmazzon,⁸⁹⁹ amellyel közvetlenül a király alattvalóit sújtotta, de annak politikai hatása az uralkodón csapódhatott volna le.

Az egyházra vonatkozó további források között említést érdemelnek a Kálmán korabeli reformokat megerősítő – részben már érintett – intézkedések. Az investitúra kérdésében ismét éleződő ellentétek tárgyában II. Géza 1161-ben a pápa oldalára áll, ahogy erről a francia királynak írt levele is beszámol,⁹⁰⁰ azonban fenn kívánja tartani a királyi beleegyezés szükségességét a pápai legátusok küldése és az egyháziaknak a pápához fellebbezése tárgyában.⁹⁰¹ Apja pápának tett ígéretére utal III. István 1169-ben (vagy 1171-ben⁹⁰²) kelt oklevele, amelyben maga megígéri a hazai érsekeknek és minden ezeknek alárendelt egyházi személynek, hogy a püspökök, apátok és prépostok pápai jóváhagyás nélküli elmozdításától, valamint az egyházi javak világi gondnokok útján történő elvonásától tartózkodik, ugyanakkor az egyházi előjárók is ígéretet tesznek arra, hogy a prépostok és más egyházi méltóságok elmozdítása során a továbbiakban ők is a kánoni szabályokhoz tartják magukat.⁹⁰³ E forrás – Béli Gábor szavaival – a pápa követeléseit által indikált, de a király ellenköveteléseit is érvényesítő konkordátum, formálisan azonban a szokásosan dekrétumnak nevezett forrásainktól nem különböző, királyi akaratnyilvánítást megjelenítő törvény.⁹⁰⁴ Jelentősége pedig az, hogy általa teljesedhet ki Kálmán intézkedéseinek „az államegyház egyházállammá alakulásának” nevezhető folyamata, amelyben a világi hatalom befolyása az egyházban csökken, az egyházi befolyás azonban tovább erősödik a világi igazgatásban,⁹⁰⁵ végképp szakítva azzal a Szent István-i örökséggel, amelyben a magyar királyok az egyházat az összes püspökséggel, apátsággal és prépostsággal még sajátjuknak tekintették és teljes uralmuknak alávetve kormányozták.⁹⁰⁶

Számos egyházi privilégium is tanúsítja, hogy az investitúra változása ellenére a király továbbra is az egyház oltalmazója és javainak legfőbb gyarapítója. A XII. századból például II. Gézától és III. Bélától is maradtak fenn egyháznak szóló adományok, II. Géza és Imre korábbi királyi adományokat, II. István, II. Béla, majd ugyancsak II. Géza monostoroknak címzett magánadományokat is megerősítenek, III. István pedig több oklevelében kegyes adományokat engedélyez.⁹⁰⁷ Hasonló intézkedések még nagyobb számban maradtak fenn a forrásokban gazdagabb XIII. századból.⁹⁰⁸ Szemben továbbá a püspökségek alapításával, a Kálmán korabeli változások nem érintik a királynak a monostorok alapítására való

⁸⁹⁸ BALOGH E. 2021, 53–54., 56–57. o.

⁸⁹⁹ BALOGH E. 2021, 56. o., FRAKNÓI 1901, 53. o.

⁹⁰⁰ CD II., 163. o.

⁹⁰¹ BÉLI 2018a, 178. o.

⁹⁰² BÉLI 2018a, 179. o.

⁹⁰³ CD II., 180–182. o., MA, 382–384. o.

⁹⁰⁴ BÉLI 2018a, 188. o.

⁹⁰⁵ DEÉR 1938, 163–164. o.

⁹⁰⁶ BÉLI 2018a, 177–178. o.

⁹⁰⁷ ÁÚO I., 48. o., ÁÚO VI., 91–92. o., CD II., 82–85., 120., 140–143., 153–155., 185–186., 203., 303. o., CD IX/7., 631–632., 634. o., FEJÉRPATAKY 1895, 16–21. o.

⁹⁰⁸ ÁÚO I., 97., 106–126. o., ÁÚO III., 232–233. o., ÁÚO IV., 77–78. o., ÁÚO V., 60–61. o., ÁÚO VII., 433. o., ÁÚO XI., 122–123., 567–568. o., CD IV/3., 58–59., 106–108. o.

jogosultságát, így bár az Árpád-kor végéhez közeledve mind gyakrabban kerül sor magánosok általi létesítésre, még a XIII. században is találkozunk királyi monostoralapításokkal.⁹⁰⁹

Az egyházat érintő különös forrás az is, amelyben IV. Béla 1255-ben Váskán a hozzá forduló esperesek és kanonokok, illetve azok kerületeinek papjai közötti vita folytán – mintegy ítéletben – általánosságban rendelkezik a tizedek és más jövedelmek elosztásáról,⁹¹⁰ de a tizedfizetésre vonatkozó más különös források is fennmaradtak az Árpád-korból, mint IV. László 1279. évi oklevele a veszprémi káptalannak Fejér megyében fizetendő tizedek tárgyában.⁹¹¹ A királyi *hospes*közösségek privilégiumaiból is kiemelhető az egyházzal összefüggésben – a számos esetben rögzített szabad plébánosválasztás mellett⁹¹² – e közösségek tizedfizetésének szabályozása. A nagyszombatiak, a beregszásziak, az iharosberényiek, a késmárkiak és a pozsonyiak kiváltsága is rögzíti a tized terményben való fizetését, a jasztrebarszkaiak 1257. évi okleveléből pedig az is kiderül, hogy a befizetett tizeddel a közösség saját papja rendelkezik.⁹¹³ E főszabálynak tekinthető rendelkezésektől eltérően a soproniaknak IV. László 1277-ben megengedi, hogy a bor utáni tizedet dénárokból váltsák meg, az egyéb termés utáni tized bizonyos hányadát pedig visszaadja nekik a vár karbantartására.⁹¹⁴

Amíg a bíraskodásnál írtak szerint az Árpád-kori Magyarországon a bírói hatalom fő letéteményese – személyes bíraskodás, kinevezés, delegálás vagy jóváhagyás útján – a monarcha, a királyi hatalom és az egyház viszonyát tekintve említést érdemel, hogy hazánkba is beszűrődik a Szentszék legfőbb jogszolgáltató hatalma.⁹¹⁵ Ennek egyik megnyilvánulása a XIII. században a pápai legátusok – egyéb feladataik mellett – ítélkező tevékenysége, másik formája pedig a valamely hazai ítélet pápai tekintéllyel történő megerősítése, kikényszerítése vagy akár megmásként iránti folyamodás alapján a pápai delegáltak XII. század közepétől megfigyelhető eljárása, főleg tizeddel kapcsolatos jogvitákban, egyházfegyelmi, egyházkormányzati és – ritkábban – laikusokat érintő ügyekben, amelyekben utóbb gyakori a pápai székhez fellebbezés is.⁹¹⁶ E delegáltak eljárása aztán a XIII. század közepén, alighanem IV. Béla törekvéseinek is köszönhetően jelentősen visszaszorul.⁹¹⁷

Legvégül, az egyéb királyi jogok közül ehelyütt is említésre érdemes, hogy az egyház tekintélyét és világi ügyekben érvényesülő befolyását mutatja az egyházi előkelők jelentős szerepe a törvényhozásban, az igazgatásban, de még az ítélkezésben is érintett királyi tanácsban, továbbá hogy az írástudás kiváltságának is köszönhetően az egyházzal szorosan kapcsolódva jön létre a hivatali írásbeliség is a királyi kápolnában, majd működik az Árpád-kor végéig is a királyi kancelláriában, valamint a hiteleshelyi tevékenységet folytató káptalanokban és konventekben.⁹¹⁸

⁹⁰⁹ ÁÚO VII., 27–31. o., FÜGEDI 1991, 37–39. o., HOKL, 19–23. o.

⁹¹⁰ MA, 487–488. o.

⁹¹¹ ÁÚO IX., 243–244. o.

⁹¹² Vö. például: MA, 426–428., 466–469., 471–472., 482–484., 489–491., 496–497. o.

⁹¹³ MA, 444–447., 471–472., 496–497., 506–507., 517–518., 623–627. o.

⁹¹⁴ MA, 545–548. o.

⁹¹⁵ BARABÁS 2013, 175–176. o.

⁹¹⁶ BARABÁS 2013, 183–184., 188–189., 196–197. o., BARABÁS 2020, 126–127. o.

⁹¹⁷ BARABÁS 2020, 131–141. o.

⁹¹⁸ ÉRSZEGI 1991, 32–33. o., FÜGEDI 1991, 42. o.

X. A királyi hatalomgyakorlás egyéb megnyilvánulásai

A hatalmi ágak elválasztásának elmélete alapján is az államhatalmi tevékenység legfőbb megnyilvánulási formáinak tekinthető törvényhozás, igazgatás és bírászkodás, valamint a gazdasági és az ideológiai alapot jelentő elemek mellett találhatunk az Árpád-kori forrásokban a királyi hatalomgyakorlás egyéb formáira és ezek jogi szabályaira, vagyis a tágabb értelemben vett királyi jog egyéb elemeire vonatkozó normatív rendelkezéseket és leíró jellegű utalásokat. Minthogy a közjogi-hatalmi struktúra működéséről, a kialakulóban lévő állam tevékenységi formáinak betudható mechanizmusokról van szó, nem meglepő, hogy ezek többsége igazgatási jelleget mutat. Valamilyen különös jellegzetességük alapján mégis az általános világi igazgatástól elkülönült, önálló említésre érdemesek.

1. A legfőbb hadúri jog

A hatalmi rendszerekben a fegyveres haderővel való rendelkezés mindig – így természetesen a középkori Magyarországon is – kardinális kérdés. Monarchikus államberendezkedés lévén nem meglepő, hogy a legfőbb hadúri jogosítványok az Árpád-kori magyar jogban is a tágabb értelemben vett királyi jog elemei közé sorolhatók.⁹¹⁹ Igaz ez akkor is, ha megyei és tartományi szinten ténylegesen az ispán, illetőleg a tartományúr volt a hadak parancsnoka mindaddig, amíg a várbirtokok eladományozásával a vármegye katonai funkciója ki nem üresedett; ő vezette zászlaja alatt a megyei hadakat a király seregébe.⁹²⁰

A korabeli főhadúri jog vizsgálata során szem előtt kell tartani, hogy a mai fogalmaink szerinti, a közösség biztonságának garantálását célzó rendszet és ennek letéteményeseként a modern rendőrség az újkor szüleménye,⁹²¹ az Árpád-korban a belső rendfenntartás, a külső védelem és akár az offenzív hadakozás személyi állománya és eszközrendszere nem mindig különbözik jelentősen. Középkori sajátosság, hogy a rendfenntartó, a bűnüldöző, sőt az igazságszolgáltató szervek nem különülnek el élesen, és e feladatokat a különféle szervek olykor egyaránt a katonai hatalom támogatásával látják el.⁹²² Ugyancsak fontos szempont, hogy amíg a törvényhozásnak és a bírászkodásnak jellegzetes, de az igazgatásnak is gyakori megjelenési formája valamilyen írott dokumentum (jogszabály, határozat) keletkezése, addig a haderő működtetése, a fegyveres fellépés mint a király hatalomgyakorlásának megnyilvánulása, alapvetően cselekvésben mutatkozik meg. Így aztán a legfőbb hadúri jogosítványokról tanúskodó középkori forrásaink alapvetően kétfélék. Találunk az oklevelekben az e jogosítványokkal összefüggő szabályokat, normatív rendelkezéseket, de számos forrás eseményleírásként, előzményként, esetleg indokolásként tartalmazza a király hadúri jogával valamely módon összefüggő történés leírását. A normatív szabályok itt is sokszor olyan formában jelennek meg, hogy valamely személyi kör vagy közösség mentességet vagy kedvezményt kap a király jogával szemben fennálló katonáskodási vagy katonaaállítási kötelezettség alól.

⁹¹⁹ DEGRÉ 2009, 74. o., PÁRNICZKY 1940, 6. o.

⁹²⁰ MEZEY 2003, 146. o.

⁹²¹ BALLA 2017, 105–106. o.

⁹²² CHRISTIÁN 2009, 157. o.

1.1. Fegyveres konfliktusok leíró jellegű forrásokban

A leíró jellegű források közül a legkorábbi időkből a főhadúri joghoz halványan kapcsolódik az Intelmeknek az a része, amely a király főembereit, az ispánokat és a vitézeket – akiknek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma a királyság egyik ékessége – az ország védőfalainak, a gyengék oltalmazóinak, az ellenség elpusztítóinak és a határok gyarapítóinak nevezi, hangsúlyozva, hogy ezek feladata és egyben méltósága a katonáskodás, nem pedig a szolgaság.⁹²³ Látható, hogy a *miles*, a harcolni kész vitézek ekkor még a közsabadok egyik csoportját képezik.⁹²⁴ Szent István legendái is több esemény kapcsán emlékeznek meg a király hadi cselekményeiről. A Veszprém-környéki csata leírása az országon belüli fegyveres ellenséggel szembeni katonai fellépést példázza, míg az Istvánnal szövetséges vagy legalább békés viszonyban állónak leírt (II.) Henriket a császári trónon követő (II.) Konrád Magyarország határai ellen irányuló mozgósítása kapcsán az egész ország fegyvereseire kiterjedő – és a királyi tanáccsal egyeztetve történt – védekező hadba hívásról számolnak be a legendák.⁹²⁵ Szent László legendái is említik királynak az országba betörő besenyők elleni – védekező – hadjáratát és egy olyan esetet is, amikor a csehek elleni – külföldi, offenzív – hadjáratra utazott; de utalnak a Képes Krónikában is említett,⁹²⁶ mégis vitatott hitelű eseményre, miszerint a „lovagkirályt” röviddel halála előtt több nyugati uralkodó megkereste egy jeruzsálemi keresztes hadjárat vezetése végett.⁹²⁷ E hadjárat gondolatát Pauler Gyula is inkább a király vágyának írja le.⁹²⁸ A krónikairódom egyébként is előszeretettel számol be jelesnek tartott hadi eseményekről. A Szent Lászlóról szóló XII. századi feljegyzések például a belső harcok, Horvátország és Dalmácia megtámadása, valamint a kunok legyőzése mellett a görögök, az oroszok és a lengyelek elleni offenzívákat is leírják,⁹²⁹ a Képes Krónika Kálmán kapcsán az átvonuló keresztesekkel, Álmossal, a ruténokkal és a Dalmáciában folytatott harcokat is említi, de még az összességében negatív színben feltüntetett IV. László hadi sikereiről is beszámol.⁹³⁰

A királyi oklevelek leíró szövegrészei általában úgy utalnak a főhadúri jogra, hogy a király valamilyen harci szolgálat vagy hőstett jutalmazásának indokát írja le vagy a hadi vonatkozású történelmi eseményekből tanulságot vonva jut arra a következtetésre, hogy valamilyen rendelkezés vagy kedvezmény biztosítása szükséges. E szövegelemek az országot érintő események és emberi sorsok mellett gyakran szólnak a királyról és családjáról, kiemelve az uralkodó kegyességét, uralkodásának atyai vonásait.⁹³¹ A magánszemélyeknek címzett ilyen oklevelekben egyaránt találunk a király érdekében külföldi támadó hadjáratban vagy külső ellenség országra törése miatt belföldi védekező háborúban tett szolgálatra utalást, de előfordulnak az országon belüli konfliktusokat felemlítő források is. Ezzel szemben a közületek, települések kiváltságlevelei a természetes helyhez kötöttségéből is adódóan jellemzően már megtörtént védelmi jellegű szolgálattételt jutalmaznak, vagy – különösen a tartárjárást követő időszakban – a negatív történelmi tapasztalatok alapján hivatkoznak az ország védereje megelőző jellegű fokozásának szükségességére. IV. Béla például 1245-ben Regnald fia Prinz ispánt jutalmazza számos hadjáratban – köztük orosz és német földön,

⁹²³ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 57. o.

⁹²⁴ VESZPRÉMY 2001, 32–33. o.

⁹²⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37., 44. o.

⁹²⁶ KATONA 1986, 174–177. o.

⁹²⁷ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 98–99., 218. o.

⁹²⁸ PAULER 1899, I. k. 172. o.

⁹²⁹ KATONA 1977b, 38., 43., 45. o.

⁹³⁰ KATONA 1986, 179–183., 228–230. o.

⁹³¹ MÁLYUSZ 1973, 11–14. o.

valamint a tenger melléken – teljesített szolgálataiért, egyik 1256-ban kelt oklevele pedig a Kozma és Achilleus ispánoknak juttatott birtokadomány indokolásaként utal azoknak a tatárjárás idején és később az országra törő osztrák herceggel szembeni védekezés során tanúsított helytállására, és említést tesz arról is, hogy amikor később a magyar király indított hadjáratot az osztrák herceg ellen, Achilleus ispán Ausztria országát Pozsonytól Bécsig feldúlta.⁹³² IV. László több adománylevele hivatkozik a cseh király elleni hadviselésre, 1274-ben például Atrachyk fiait jutalmazza – és a hiányos szöveg alapján valószínűleg a gömöri várjobbágyok sorából a nemesek közé emeli – az atyja és az ő idejében több hadjáratban, különösen a cseh király ellen Morvaországban (talán 1273-ban) tanúsított vitézségük miatt, 1280-ban pedig Marcell fia Severéd ispánnak adományozza Ibrány birtokot ugyancsak utalva az adományosnak hadjáratokban teljesített szolgálataira, kiemelve, hogy az adományos fivére is a cseh király ellen vezetett hadjáratban – feltehetően 1278-ban – vesztette életét.⁹³³

A védekező hadviselés leírását példázza több *hospes*privilegium, így a nyitraiak 1248. évi kiváltságlevelének bevezető része hosszasan taglalja a tatárjárás pusztítását, kiemelve, hogy a vár polgárai e szerencsétlenség idején sem tévólván a nyitrai várat sokáig tartották nem csak maguknak, de más királyi népeknek is, akik védelemért hozzájuk menekültek, továbbá amikor a király a tengerpartra menekült a tatárok elől, közülük fegyveresek szegődtek a szolgálatába.⁹³⁴ IV. László 1277-ben a soproniak kiváltságlevelében említi, hogy azok a soproni várat hűségesen védték a cseh királlyal szemben, és azt neki visszaszolgáltatták, míg fiaik a cseh király fogságába estek, 1279-ben pedig a vasváriak privilegiumában hivatkozik arra, hogy e *hospesek* körében a gyakori megszállás, a teutonok és mások folytonos dúlásai miatt elterjedt a szegénység.⁹³⁵ Hasonló indokolást tartalmaz a pozsonyiak 1291. évi kiváltságlevele is, amely szerint ezek a teutonok dúlása, a (IV.) László király és a cseh király közötti háború, továbbá Albert, Ausztria és Stájerország hercegének támadása során is nagy károkat szenvedtek.⁹³⁶

Az országon belüli konfliktusokra számos példát szolgáltatnak a IV. Béla és V. István viszálykodása idején és azt követően keletkezett oklevelek, amelyekben a felek támogatói kapnak – további hű szolgálatra is ösztönző – jutalmat. 1267-ben például István ifjabb király Iván fia András ajtónállómestert, illetve bizonyos Póst és annak fivérét, Domonkost jutalmazza birtokadománnyal az apja elleni harcokban tanúsított, részletesen megénekelte vitézségükért.⁹³⁷ E források sora V. István halálával sem merül ki, ide sorolható IV. László 1273. évi oklevele is, amelyben a IV. Bélával szemben V. István mellett álló Csák nembeli Péter és annak fivére, Máté szolgálatait jutalmazza adományokkal, hosszasan taglalva dicső harci cselekedeteiket egyebek mellett a dévai, a borinkai és az isaszegi ütközetekre utalva.⁹³⁸ Érdekes, hogy egy évvel később a király már úgy erősíti meg ezt az adományt, hogy említést tesz Csák nembeli Péter újabb, immár László király érdekében tanúsított jeles harci cselekedetéről, a királyhoz hűtlen Kőszegi Henrik legyőzéséről is.⁹³⁹ Találunk persze más belföldi fegyveres konfliktusra utaló forrásokat is, például III. András 1295. évi adománylevelét, amelyben Peechi Ivánka fia Pétert és fivéreit a Budey nevű birtokkal

⁹³² ÁÚO VII., 191–192. o., ÁÚO II., 269–271. o.

⁹³³ ÁÚO IV., 33–35. o., CD V/3., 32–33. o.

⁹³⁴ MA, 498–499. o.

⁹³⁵ MA, 545–548., 551–554. o.

⁹³⁶ MA, 623–627. o.

⁹³⁷ CD IV/3., 407–413. o.

⁹³⁸ ÁÚO IV., 23–27. o.

⁹³⁹ ÁÚO IV., 37–39. o.

jutalmazza az előző évben a királyhoz hűtlen Kőszegi Henrik és társai elleni harcokban tanúsított vitézségükért.⁹⁴⁰

Természetesen a jeles hadi tetteket leíró forrásoknak sem mindegyike megy át a középkori oklevelek hitelességét vizsgáló történettudósok rostáján. Formailag hamisnak tartják⁹⁴¹ például – így ha a hadjárat megtörténte tényként fogadható is el, a kiemelt hőstett tekintetében mégis legalább megkérdőjelezhetővé teszik – azt az 1226. évi keltezésű oklevelet, amely szerint II. András a gömöri vár mellett fekvő Melete falusi Tivald mesternek juttat adományokat arra hivatkozva, hogy a király szentföldi hadjárata során Tivald megmentette őt egy bölény támadásától.⁹⁴² A hiányos szövegű oklevelek között is találunk olyat, amely valamilyen királyi hadjáratról szól, például IV. Béla 1247. évi oklevele, amelyben bizonyos Dánielnek ad a nyitrai várral határos Wichap földből egy ekényi területet, hivatkozva Dánielnek valamiféle hadjárat idején tett szorgalmas és hű szolgálatára, azonban az oklevél hiányos részeiből éppen az nem derül ki, hogy melyik és milyen jellegű (támadó vagy védekező) hadjáratról volt szó; és ezek a részek az oklevél tíz évvel későbbi átiratában sem maradtak fenn.⁹⁴³ Végül, ha teljes hitelessége kétséges is,⁹⁴⁴ a hadak hűségének, támogatásának politikai jelentőségét jól szemlélteti a Hegedüs Géza által – a Képes Krónika nyomán⁹⁴⁵ – a „lodoméri kaland” néven közölt történet, amely a szerző szerint a legkorábbi alkalom volt, amikor az ország urai akarataikat nyíltan az uralkodóra kényszerítették.⁹⁴⁶ A történet szerint II. István 1123. évi lodomériai (a Képes Krónikában ruténiai) hadjárata során az elégedetlen lovagok közül Pázmán nembeli Kozma a sereg lázadásával fenyegetve követelte a királytól, hogy hagyjanak fel a hadjárattal, és térjenek haza, majd amikor a király megkérdezte tőle, hogy „Hát ti parancsoltok nekem?”, azt felelte: „Nem uram, nem mi parancsolunk neked, hanem te parancsolsz nekünk, hűséges szolgálidnak, de nem parancsolhatsz mást, csak amit elvárunk tőled”.⁹⁴⁷

1.2. Hadi kötelezettségek és szabadságok a dekrétumokban

Szent László úgynevezett harmadik dekrétuma elsődlegesen a vagyoni viszonyokat védve rögzíti, hogy ha valaki hadjárat idején lop, az a lopás egyéb eseteinél súlyosabban bűnhődik, minden vagyonával ki kell irtani, és elfogását követően, amíg a király és előkelői vissza nem térnek, aki elfogta, a király hazatéréséig fogva is tarthatja. A megfogalmazásból következik, hogy a rendelkezése a külföldi hadjáratokra vonatkozik. Ugyancsak közvetve érinti a hadúri jogot Kálmán első törvénye, amikor arról rendelkezik, hogy a határvidékről érkező követek lovainak pusztulása vagy sérülése esetén azok megtérítéséről a nádor gondoskodik, míg ha épségben hazatérnek, azt egy hadjáratban való részvételnek kell számítani.

Immár katonai igazgatási szabályként mondja ki Kálmán első törvénye, hogy az ispánok a falvaikban élő szabadok után, akiktől lovakat kaphatnak és száz pénzt tudnak összegyűjteni, a királynak egy páncélost, negyven pénz bevétel esetén egy páncél nélküli katonát tartoznak adni (ténylegesen inkább ellátni, költségeit fedezni), míg a saját földjükön élő (vagyonosabb)

⁹⁴⁰ ÁÚO V., 122–123. o.

⁹⁴¹ ÁKOKJ I/1., 139–140. o., FEJÉRPATAKY 1885, 96. o.

⁹⁴² ÁÚO I., 217–219. o.

⁹⁴³ CDA, 24–25., 32–33. o.

⁹⁴⁴ MAKK 1974, 256. o.

⁹⁴⁵ KATONA 1986, 193–194. o.

⁹⁴⁶ HEGEDÜS 1995, 77–78. o.

⁹⁴⁷ HEGEDÜS 1995, 89–90. o.

szabadok továbbra is személyesen katonáskodnak.⁹⁴⁸ Az ispánok száma alapján aligha e rendelkezés biztosítja a királyi haderő javát (amely az ispán személyes kíséretét, a várszervezet hadakozó népeit, lesüllyedt szabadokat és kiváltságolt szolganépeket magában foglaló megyei sereg mellett a király testőrségéből, kíséretéből, egyházi hadakozó népekből, egyházi méltóságok kíséretéből, lovagrendekből és idegen etnikumú kiváltságolt hadakozó népekből verbuválódik⁹⁴⁹), de valószínű, hogy a rendelkezés helyes értelmében a nagyobb jövedelmű ispánok nem egyetlen páncélost, hanem minden száz pénz bevétel után egyet állítanak. A király katonai igényeit szolgálják a várszervezet katonáskodó elemei is, köztük a tarcali gyűlés több rendelkezésében említett várőrök, akiket e forrás szerint a király hadjárat idején valamely ispán vagy más tisztviselő mellé rendelhet (de a hadjárat végeztével vissza kell térniük saját várnépükhöz), és, akiknek katonáskodási kötelezettségében – fele mértékben – osztoznak a közöttük letelepedő *hospesek* is, akik azonban e szolgálatot nyolc dénárral (a szabadok dénárjainak értékével) megválthatják.

Az Aranybullák a királyi *serviensek*re is kiterjesztik, illetve a nemesek alapvető szabadságaként megerősítik a külföldi hadba vonulás alóli mentességet. Az 1222. évi dekrétum szerint a király az ország határain kívül csak saját terhére szólíthatja hadba a *servienseket*, az ispánokat pedig csak akkor, ha személyesen vonul hadba. Az 1231. évi törvény szerint az országon kívül a nemesek nem, csak az ispánok, a zsoldért szolgálók, a várjobbágyok és azok tartoznak hadba vonulni, akik tisztüknél fogva menni kötelesek, valamint a nagyobb birtokkal adományozottak. Mindkét forrás rögzíti azonban, hogy az országot ért támadás esetén azonban – annak határain belül – valamennyi *serviens*, illetve nemes hadköteles, sőt, a második Aranybulla értelmében a visszavonuló ellenséget azoknak is üldözniük kell, akik csak belföldön kötelesek hadba vonulni. A harmadik Aranybulla aztán visszatér a sommásabb megfogalmazáshoz, miszerint a nemesek – és a *serviensek* – az ország határain kívül csak önként vagy fizetségért vonulnak hadba, de nem az ifjabb király vagy bárki más segítségére, tehát kizárólag a király érdekében.

A fenti rendelkezések lényege a kedvezményezettek oldaláról kétségkívül az a szabadság, amely személyes biztonságuk garantálása mellett jelentős vagyoni teher alól mentesíti őket a külföldi hadjáratban való részvételre kötelezés tilalmával. A kedvezmények megfogalmazásából azonban mindig kiolvasható az is, amit mégis megkövetelhet az uralkodó, aminél nagyobb sérelmet a királyi jog nem szenvedhet. Ekként a királyi *serviensek* és nemesek szabadságainak rögzítésével egyenlő fontosságú az, hogy az országot ért támadás esetén valamennyien kötelesek fegyverrel is a király rendelkezésére állni. Ezzel összefüggnek további, alighanem a jogkövetési hajlandóságot is serkenteni hivatott rendelkezések, mint az 1222. évi dekrétum szabálya, miszerint a király a tisztséget viselő jobbágyának hadjáratban történő elhalálása esetén annak tisztségét fiának vagy fivérének biztosítja, míg az így elhunyt *serviens* fiát adománnyal ígéri ellátni. A harmadik Aranybulla a hadjáratban elhunyt nemes örökös birtokait rokonainak és végső soron nemzetségének ígéri meghagyni, míg vásárolt vagy egyébként szerzett birtokaira szabad végrendelkezést biztosít.

Az Aranybullák mintájára mondja ki a második kun törvény, hogy a kunok vezérei és előkelői a királyi *serviensek*hez hasonlóan a király személyes hadba vonulása esetén tartoznak maguk is hadba vonulni, méghozzá büntetés terhe mellett. Az első kun törvény pedig azzal nyomatékosítja a kunok (mindenféle) kötelezettségeinek súlyát, hogy ha azokat megszegik, a király végső soron országából és az uralma alatt lévő tartományokból hadfelkelést hirdet ellenük és fegyverrel kényszeríti őket a törvény megtartására. Ehhez kapcsolódóan részben már diplomáciai jellegű kitételt az, hogy a király szükség esetén a saját és országa barátait,

⁹⁴⁸ VESZPRÉMY 2001, 33. o.

⁹⁴⁹ VESZPRÉMY 2001, 34. o.

vagyis külföldi szövetségesek hadait is be fogja hívni a kunok elleni fellépéshez. Ilyen intézkedésre pedig kizárólag a király (vagy nevében az általa megbízott követ) jogosult, ha ugyanis bárki más királyi felhatalmazás nélkül vagy egyenesen a király ellenében hívna idegen hadakat az országba, az már a királyság kezdeti időszakától a hűtlenség bélyege alá esne.⁹⁵⁰ Ezt példázza II. Andrásnak a horvátországi Domald hűtlenségéről és birtokainak Gergely és István ispánoknak adományozásáról szóló 1223. évi oklevele is.⁹⁵¹

III. András első dekrétuma szerint idegen támadás vagy az ország valamely részének lázadása esetén a nemesek és a velük hasonló állapotnak örvendő szászok kötelesek hadba vonulni a király mellett, külföldi támadó hadjáratba azonban csak fizetség ellenében hívhatók. Az ezt kiegészítő, a királyi jelenlét vagy fizetség hiányában, valamely báró oldalán történő kényszerű hadba vonulás alóli mentesség – annak helyes értelme szerint – valójában tilalmat is jelent, ami a király hatalmát is védi a bárókkal szemben. Az 1298. évi dekrétum pedig újabb kedvezményként kimondja, hogy a hadkötelezettséget megalapozó öröklött birtok után az osztály előtt is csak egyik – az erre alkalmasabb – örökös tartozik hadkötelezettséggel, és ennek elmulasztása esetén az örökösök ugyan együtt, de csak egyszeres büntetéssel felelnek. A kunok esetében látottak sejlenek fel e dekrétum részben diplomáciai jellegű kitételében is, miszerint a király a hatalmaskodók üldözésére külföldi fegyveres segítséget is az országba hívhat, ha ehhez a saját országában összehívott haderő nem elégséges.

A fegyveres erők kordában tartásával védi és erősíti a király hatalmát a bárókkal szemben az 1290. évi dekrétum rendelkezése, amely sommásan lerombolni rendeli a királyi engedély nélkül épített várakat és tornyokat. III. András második dekrétuma már pontosabban megjelöli és az előbbi törvény keletkezése óta emeltekre is kiterjeszti a lerombolandó építmények körét, az ellenszegülő birtokosokat pedig egyházi kiközösítéssel és hűtlenségi büntetéssel fenyegeti. E törekvések azonban, hasonlóan az 1298. évi dekrétumban az ország területi egységének megőrzésére és az elvesztett területek visszaszerzésére tett ígérethez, vagy éppen a szászok katonai erejének kiaknázását célzó fentebbi rendelkezéshez, végül is kudarcot vallottak.⁹⁵²

1.3. Hadi kötelezettségek és szabadságok a hospesprivilegiumokban

A legfőbb hadúri joggal, a királynak járó katonai szolgálattal összefüggő források közül kiemelésre érdemesek a királyi *hospes*közösségek szabadságlevelei. E népek sokrétű szabadságai mellett ugyanis privilegiumaikból kötelezettségek is kiolvashatók, nem ritkán olyan formában, hogy valamely kiváltság lényege az, hogy az ispánnak vagy valamely világi előkelőnek járó szolgáltatások alól mentesülnek, és csak a király irányában terheli őket kötelezettség. A források alapján pedig egyik legjellegzetesebb kötelezettségük – különösen a tatárjárást követően – a katonaaállítás. A XIII. századi *hospes*kiváltságok között találhatunk olyanokat, amelyek minden katonai szolgálat alól mentesítenek, mint a zágrábiak 1266. évi és a győriek 1271. évi kiváltságlevelei.⁹⁵³ Ezzel szemben a zágrábiak korábbi, 1242. évi és a korponaiak 1244. évi szabadságlevele meghatároz katonaaállítási kötelezettséget, azzal azonban, hogy ez alól öt-öt évre mentesíti őket.⁹⁵⁴ Utóbbi két forrásból és a győriek 1271. évi oklevelének megfogalmazásából, miszerint a győri *hospes*ek a katonaaállítás alóli mentességet

⁹⁵⁰ PÁRNICZKY 1940, 40. o.

⁹⁵¹ ÁÚO VI., 419–420. o.

⁹⁵² KRISTÓ 1976, 191–206. o.

⁹⁵³ MA, 507–512., 526–529. o.

⁹⁵⁴ MA, 451–455. o., CD IV/1., 329–332. o.

– az ilyen privilégiumok mintájaként szolgáló – fehérvári jog elemein felül kapják, már következik, hogy a királyi *hospeseket* általában terheli valamilyen hadkötelezettség.⁹⁵⁵

Az egyes közösségek kötelezettségének pontos tartalmában – összefüggésben földrajzi, népességi és gazdasági jellemzőikkel is – számos különbség mutatkozik, ezek alapján is nyilvánvaló, hogy a *hospesek* által kiállított fegyveresek nem alkotnak egységes önálló hadtestet. A szatmárnémetiek például 1230. évi kiváltságuk alapján négy íjászt, 1264-ben már hat páncélost, a zágrábiak 1242. évi oklevelük szerint, valamint a pestiek (budaiak) tíz felszerelt katonát, a nyitraiak tizenkettőt, a nagyszőlősiak egyet, míg a nagyszombatiak és a barsiak száz manzióként egyet, a vasváriak pedig kettőt – lovakkal és sátrakkal –, a boroskrakkói és a magyarigeni szászok négy jól felszerelt páncélost ugyanennyi lóval és két sátorral, a körmendiek pedig tizenöt manzióként egy felszerelt páncélost, két felvértezett lóval tartoznak kiállítani. A korponaiak 1244. évi kiváltságlevele pedig azt rögzíti, hogy – miután öt év mentességük letelik – lehetőségük szerint, tekintélyes számban és elegendő mértékben tartoznak ellátni a királyt, amidőn az hadba vonul, és szolgálni neki hadjárataiban.⁹⁵⁶ E meghatározások alapján nehéz pontosan megbecsülni az e közösségek által az uralkodó számára biztosított fegyveres erő nagyságát és jelentőségét, annyi mégis kijelenthető, hogy bár szerepük nem volt teljesen elhanyagolható, azért a királyi had törzsét nem az általuk küldött katonaság alkotta, sokkal inkább a szabad kis- és középbirtokos réteg, a király szolgálói, valamint a vármegyei szervezet katonai egységei.⁹⁵⁷

Lényegesebb, hogy a *hospesek*, illetve mindinkább az általuk kiállított – tulajdonképpen finanszírozott⁹⁵⁸ – fegyveresek milyen körülmények között tartoznak hadba vonulni. Már a szatmárnémeti német vendégeknek 1230. évi kiváltságlevelében úgy rendelkezik II. András, hogy a szászok szokása szerint előjárójuk négy íjással tartozik „velünk” – vagyis a királlyal, és vélhetően csak vele együtt, tehát személyes jelenléte esetén – hadba vonulni.⁹⁵⁹ V. István (még ifjabb királyként) 1261-ben a désváriak kiváltságait megerősítve azt rendeli, hogy azok a szalacsi és szatmárnémeti vendégek – utóbbiak esetében még a fenti, és nem a később, 1264-ben rögzített – szabadsága szerint tartoznak a király hadjárataiba menni és vele együtt hadba szállni.⁹⁶⁰ A nagyszombatiak 1238. évi kiváltságlevele rögzíti, hogy olyan hadba, ahová a király személyesen nem megy, nem kényszeríthetők, de száz manzióként egy minden szükséges fegyverrel a legtisztességesebben felszerelt katonát tartoznak küldeni, és ehhez hasonló olvasható a barsiak 1240. évi (Fejér György által eltérő központosítás mellett 1244. évi keltezéssel közölt) privilégiumában és annak 1253. évi megerősítésében is.⁹⁶¹ E *hospeskiváltságok* alapján általánosnak mondható, hogy a *hospesek* hadereje kizárólag a királyi haderőben, és jellemzően csak az uralkodó személyes hadba vonulása esetén – a gyakorlatban belföldön, védekező hadjáratban – vehető igénybe. Különleges a zágrábiak helyzete, akik az 1242. évi kiváltságlevelük alapján – miután öt év mentességük eltelik – a királynak a tengeri területek felé, illetve Karintiába vagy Ausztriába indítandó hadjárataiba is tíz felszerelt katonát tartoznak küldeni.⁹⁶²

A fentiek mellett és azokkal összefüggésben jellemzően egy másik, a fegyvereseknek a királyi sereg hadrendjében elfoglalt helyére vonatkozó kitétel is megjelenik e privilégiumokban. IV. Béla már a boroskrakkói és magyarigeni szász vendégek 1238. évi kiváltságlevelében rögzíti,

⁹⁵⁵ SZENDE 2018, 543. o.

⁹⁵⁶ CD IV/1., 329–332. o.

⁹⁵⁷ SZENDE 2018, 543–544. o., SZŰCS 2002, 22–24. o.

⁹⁵⁸ SZENDE 2018, 547. o.

⁹⁵⁹ MA, 426–428. o.

⁹⁶⁰ ÁÚO VIII., 8–9. o.

⁹⁶¹ MA, 444–447. o., ÁÚO VII., 103–104. o., CD IV/1., 322. o., ÁKOKJ I/2., 208. o.

⁹⁶² MA, 451–455. o.

az általuk küldött páncélosok „a király harci zászlója alá tartoznak, a király katonáival, és nem valamely báró csapataiban tartoznak vonulni”.⁹⁶³ A hasonló – de rendszerint sommásabb, csak a király zászlaja alatt vonulásra utaló – kitételek a tatárjárást követően általánossá válnak, de még az előbbinél szabatosabb megfogalmazással is találkozhatunk. A körmendiek 1244. évi oklevele például úgy rendelkezik, hogy az ezek által küldött páncélosok „egyik báró társaságához se csatlakozzanak, hanem a király zászlaja alatt vonuljanak, és csak az ő különös parancsából menjenek oda, ahová parancsolja, és azt tegyék, amit ő akar”.⁹⁶⁴ A király zászlaja alatti hadba vonulásra és szolgálatra utal 1248-ban a nyitraiak, 1255-ben a besztercebányaiak, 1264-ben a szatmárnémetiek, 1265-ben az iharosberényiek és 1279-ben a vasváriak kiváltságlevele is.⁹⁶⁵ A dobronyai és a bábaszéki *hospesek* 1254. évi oklevelének különös rendelkezése szerint pedig IV. Béla különös kegyből megengedi nekik, hogy ha a király hadjáratba mennek, a korponai vendégekkel egy rendben vonulhassanak,⁹⁶⁶ és bár a korponaiak 1244. évi oklevele az ötévi teljes mentesség mellett csak azt rögzíti, hogy tekintélyes számban és elegendő mértékben tartoznak ellátni és szolgálni a királyt, midőn hadba vonul,⁹⁶⁷ a hasonló források alapján itt is a király zászlaja alatti hadba vonulást ismerhetjük fel.

A király hadjáratainak katonáállítással történő támogatása mellett e *hospeskiváltságok*ban további katonai, jellemzően védelmi jellegű rendelkezéseket találunk, ezeket nevezi Szende Katalin a katonáállításban megnyilvánuló dinamikus elemek mellett a korabeli települések védelmi kötelezettségei statikus aspektusának.⁹⁶⁸ Ennek ékes példája a zágrábiak két privilégiuma. IV. Béla 1242. évi oklevele kifejti, hogy a király jónak látta a zágrábi Grech hegyen szabad várost létesíteni, oda vendégeket hívni, és az országrészt a határvidék és más érdekek biztonsága végett biztosítani és megerősíteni; majd elrendeli, hogy a *hospesek* a Grech hegyet saját költségükön falakkal erősítsék, aminek fejében ellátásukra odaadja a mondott hegy körüli földeket.⁹⁶⁹ Ugyanezek 1266. évi oklevele már arról számol be, hogy az erősítés megtörtént, aminek során a vár polgárai házakat építve és más épületeket emelve, költségeket nem sajnálva, folyamatos erőfeszítéseket és tetemes kárt szenvedtek el hűségesen.⁹⁷⁰ 1271-ben V. István a győri *hospeseket* is áttelepíti a vár falai közé, mondván, gondoskodni kell az ország védelme erősségeinek és az alattvalók különféle javainak megőrzéséről.⁹⁷¹ IV. László pedig 1277-ben a soproni vár polgárainak átengedi a várfalak javítására és karbantartására a termés utáni tizednek a királyt illető huszadrészét, a városukban lévő torony megjavítása és megőrzése végett pedig a fertői vám felét, meghagyni ígér nekik bármely tornyot, amelyet a várban építettek vagy újként építeni akarnak, végül pedig a vár megőrzése és a soproni polgárok számának gyarapítása végett ezek földjére engedi a Lóvér falusi királyi újászokat, akiknek egyik felét már nagyapja (IV.) Béla és apja (V.) István e városba telepítették.⁹⁷² A soproniak fenti és a pozsonyiak 1291. évi kiváltságai a katonáállításra vonatkozó egyéb rendelkezést nem tartalmaznak, de IV. Béla intézkedése nyomán a nyugati határszél várainak védelme végett mindkét településen, továbbá a királyi *hospes*közösségek közül Vasváron is jelen vannak a johannita (ispotályos) rend lovagjai.⁹⁷³

⁹⁶³ MA, 447–448. o.

⁹⁶⁴ HO VI., 42–43. o.

⁹⁶⁵ MA, 489–491., 498–499., 505–507., 551–554. o.

⁹⁶⁶ MA, 482–484. o.

⁹⁶⁷ CD IV/1., 329–332. o.

⁹⁶⁸ SZENDE 2018, 546. o.

⁹⁶⁹ MA, 451–455. o.

⁹⁷⁰ MA, 507–512. o.

⁹⁷¹ MA, 526–529. o.

⁹⁷² MA, 545–548. o.

⁹⁷³ KÖLNEI–VARJASSY 2014, 14–15. o., SZŰCS 2002, 18–19. o.

A fentiek alapján tehát a királyi sereg gerincét a XIII. században sem e közösségek által – korántsem egységes formában és fegyvernemben – állított katonák jelentik, e kiváltságos települések lakói jogállásának és a királyhoz való közjogi kapcsolatának fontos eleme a katonaillesztési, illetve védelmi kötelezettség. Kiváltságolásuk hátterében – népesítési és gazdasági megfontolások mellett – különösen a tatárjárást követően egyértelműen érzékelhető a védelmi megfontolás, az uralkodó által megvalósítani kívánt egyfajta kezdetleges védelmi közteherviselés, a társadalom mind szélesebb rétegeinek bevonása a fegyveres kiállításába, az ország fegyveres ereje fenntartásának finanszírozásába. E rend kiépítésében pedig, ahogy azt okleveleink száma és tartalma is igazolja, kiemelt szerepe van IV. Bélának, akit ugyan Szűcs Jenő úgy jellemez, hogy az „Árpád-házi uralkodók sorában kivételes antitalentum volt a csatamezőn”, ugyanakkor az „Árpád-dinasztia legnagyobb szervező tehetsége és a legnagyobb realista volt Szent István után”.⁹⁷⁴

Az a tendencia pedig, hogy a *hospesek*, illetve az általuk kiállítandó katonák hadba vonulása a király hadjáratára, azon belül is a király személyes jelenlétében történő fellépésre szorító kötelezettség mellett a XIII. század második felére kifejezetten a király zászlaja alatti vonulást jelenti, kettős jelentőséggel bír. Egyfelől kifejezi és erősíti e közösségek – és lakóik – autonómiáját azzal, hogy semelyik világi előkelő nem vonhatja össze őket saját fegyveres erejével. Másfelől, a király hadjáratában történő fellépésen belül a kiváltságlevelek kifejezetten a király különös rendelkezése alá vonják őket, hadjárat alkalmával tehát a király vezénylete alatt állnak.⁹⁷⁵ Ezzel a XIII. században királyaink jogi normában – törvényben – megfogalmazva biztosítják a mindenkor uralkodó számára, hogy a királyi *hospes*közösségek katonai ereje általánosságban és a konkrét hadi események alkalmával is csak az uralkodó által, illetve az ő rendelkezése és érdeke szerint legyen használható.

1.4. Hadi kötelezettségek és szabadságok egyéb forrásokban

A források alapján a királyság első időszakában számos katonáskodó népelem él az országban. Egyértelműen, hogy a szokásosan dekrétumnak nevezett Árpád-kori törvények korántsem fedik le a katonáskodásra és a király hadúri jogára vonatkozó szabályokat, de még a királyi *hospes*közösségek kiváltságleveleinek összességéről sem mondható, hogy akár megközelítőleg kimerítően szabályoznák egy adott népelem hadkötelezettségét. E területen is bizonyosan jelentős szerepe van tehát a szokásjog íratlan normáinak. Ezekre pedig részben következtethetünk a valamilyen harci eseményt (is) történeti jelleggel leíró forrásokból, de találkozhatunk olyan egyéb okleveles forrásokkal is, amelyek a hadkötelezettség egyéb mozzanataira vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak.

Az erdélyi szászok szokásaira több német lakosságú *hospes*közösség, így a boroskrakkóiak és a magyarigeniek, a késmárkiak, valamint a szatmárnémetiek szabadságlevele is hivatkozik, utóbbiaké éppen a katonaillesztés kapcsán, hogy tudniillik a szászok szokása szerint előljárójuk négy íjással tartozik a királlyal együtt hadba vonulni.⁹⁷⁶ Amint arról a szász autonómia kapcsán szó volt, jogállásuknak fontos forrása az 1224. évi *Andreanum*,⁹⁷⁷ de magyarországi történetük egészen a magyarok „beköltözködése általi gyarmatosítás” időszakáig visszavezethető.⁹⁷⁸ 1204-ben Imre király a Rivetel faluban az erdélyi németek között lakó

⁹⁷⁴ SZŰCS 2002, 26. o.

⁹⁷⁵ SZENDE 2018, 545. o.

⁹⁷⁶ MA, 426–428., 447–448., 517–518. o.

⁹⁷⁷ MA, 420–423. o.

⁹⁷⁸ WENZEL 1873, 3–4., 13–16., 18–21. o.

Latin Jánost érdemei okán utódaival együtt mentesíti e németek (vagyis a szászok) és a hozzájuk hasonló kötelezettségei alól, lényegében nemesi szabadságokat (királyi udvarba bejárást, adómentességet és csak a király vagy az ő jobbágyaira illetékes bíró – vagyis ahogy a kiváltság II. András általi, 1206. évi adománylevelében történt megerősítésében olvasható, a nádor – általi ítéletés jogát) biztosítva számukra, kiemelve azonban, hogy az efféle szabadságnak örvendőkhöz hasonlóan köteles szolgálni a királyt a fegyveres hadakban.⁹⁷⁹ 1206-ban II. András a boroskrakkói, magyarigeni és ramsi *hospes*eket ugyancsak mentesíti más szászok kötelezettségei alól, így a határok védelme végett őrségbe nem rendelhetők, és csak a király személyes hadba szállása esetén kötelesek hadjáratba menni.⁹⁸⁰ E forrásokból legalább annyit kiolvasható, hogy a szászok általában e kedvezményeknél szélesebb körben tartoznak a királynak katonai szolgálatot teljesíteni. A szerkezetében és tematikájában is a *hospes*kiváltságokhoz hasonló *Andreanum* értelmében az erdélyi szászok a szebeni ispánnak rendeltetnek alá, akinek vezetésével a szebeni provincia egységesen – jelentős haderőnek tekinthető⁹⁸¹ – ötszáz fegyverest tartozik küldeni az országon belüli védekező háború esetén, külföldi hadjáratokba pedig a király személyes jelenléte esetén százat, ha pedig a király személyesen nem vonul hadba, hanem valamelyik jobbágyát küldi a sereg élén, akkor – akár a király saját ügyében, akár szövetségeseinek megsegítésére – ötvenet.

Az Árpád-kor számos további katonáskodó népeleme esetében a fentiekhez hasonló kiváltságlevél nem keletkezett vagy nem maradt az utókorra. Kivételes ebből a szempontból – az egyes források szerint V. István esküvőjén, 1247-ben a magyarok földjének védelmére felesküdt⁹⁸² – kunok helyzete, akiknek jogállását a IV. Béla korabeli letelepítés időszakából részletesen nem őrizte meg okleveles forrás, azonban IV. László szokásosan dekrétumnak nevezett – azonban a privilégiumok jegyeit is hordozó – kun törvényei részletesen foglalkoznak velük, és előkelőiknek a katonáskodási kötelezettség terén (is) a nemesekkel egyforma szabadságot biztosítanak. Haderejük jelentősége abban áll, hogy bár a XIII. század közepén az uralkodó már főleg a páncélos haderőt kívánja növelni, azok kiállítása igen drága, és a továbbra is fennálló tatár fenyegetés miatt a keleti nép haderejével a közelharcot megelőzően szembeszállni képes könnyűlovas íjászokra is szüksége van, e szerepet töltik be például a kunok (és ha elfogadjuk Árpád-kori betelepülésüket, a jászok is⁹⁸³).⁹⁸⁴

A további, zömében idegen eredetű katonáskodó népekről általában elmondható, hogy – amint arról az autonómia kapcsán szó volt – fegyveres szolgálataikért cserébe a királyok megengedik közösségeiknek az eredeti társadalmi szerkezeteik bizonyos fokú megőrzését, esetleg további szabadságokat biztosítanak számukra. E szabadságokat és kötelezettségeket ők és a királyok is szokásjogként őrizhetik, illetve érvényesíthetik. Hadi szolgálataik által őrzik meg szabadságaikat például a székelyek, akik a magyarok között – máig sem pontosan azonosítható időben és körülmények között – történt megjelenésüktől az Árpád-kor végéig (és később is) könnyűlovas elő- vagy utóvédként jelennek meg a magyar hadban, a király hadjárataiban egységes kontingensként harcolnak, és védik a keleti gyepűt.⁹⁸⁵ II. István csehek és II. Géza németek elleni háborúi kapcsán a Képes Krónika is megemlékezik róluk – igaz, nem dicső cselekmények kapcsán, hanem akként, hogy megfutamodtak az ellenség elől –, előbbi esetben íjászoknak, utóbb a magyar sereg elővédjeként leírva őket.⁹⁸⁶ Velük együtt II. István csehek elleni háborújánál említi a Képes Krónika a X. század közepe és a XIII.

⁹⁷⁹ WENZEL 1873, 6–8., 13–16. o.

⁹⁸⁰ CD III/1., 33–35. o.

⁹⁸¹ SZENDE 2018, 543. o.

⁹⁸² PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 18. o.

⁹⁸³ GYÖRFFY 1990, 312. o.

⁹⁸⁴ DEGRÉ 2009, 53–54. o., SZÚCS 2002, 17–18. o.

⁹⁸⁵ EGYED 2001, 231–232. o.

⁹⁸⁶ KATONA 1986, 192., 206. o., KORDÉ 2019, 16. o.

század eleje között több hullámban betelepülő, ugyancsak íjászok *bissenusok*,⁹⁸⁷ a besenyőket, akik az elő- vagy utóvéd szerepe mellett határőrzési feladatot látnak el, és bár a nádor főbírósa alá tartoznak, saját jobbágyaik vezetése alatt vonulnak harcba.⁹⁸⁸ Degré Alajos szerint hasonló lehetett kezdetben a szepesi lándzsások és a végvidéki székely határőrök jogállása is, akik azonban idővel beolvadtak a magyar nemességbe.⁹⁸⁹ A szepesi lándzsások kiváltságait megerősítő 1243. évi oklevelében IV. Béla már úgy rendelkezik, hogy hadjárat idején négyesével, akik nyolckényi földdel rendelkeznek, egy megfelelően felszerelt katonát küldjenek a király zászlaja alá.⁹⁹⁰ Az ugyancsak kiváltságos állású szepesi szászok pedig V. István 1271. évi kiváltságlevele értelmében mind az országon belül, mind azon kívül, tehát védekező és támadó hadjárat esetén is ötven lándzsást küldenek a királynak, akik ugyancsak a király zászlaja alatt vonulnak.⁹⁹¹ Említésre méltó az is, hogy a XIII. század közepétől a nyugati határszél védelmében feladatot kap az országban immár egy évszázada jelenlévő johannita (ispotályos) lovagrend is, akiket IV. Béla várépítésre és ötven felfegyverzett lovak készenlétként tartására kötelez, és akiknek katonái – mint arról már szó esett – több *hospes* közösségben, így Pozsonyban, Sopronban és Vasváron is jelen vannak.⁹⁹²

2. Diplomáciai kapcsolatok és királyi követek

Már a király legfőbb hadúri joga kapcsán látható volt, hogy a többnyire reálselekményekben megnyilvánuló katonai fellépés mellett és olykor azzal összekapcsolódva megjelennek az Árpád-kori forrásokban a békés diplomáciai kapcsolatokra utalások is. A rendszerelméleti megközelítésben szükségszerű, hogy a kialakulóban lévő állam és az ebben legfőbb hatalmi tényezőként jelenlévő király már a legkorábbi időkben kapcsolatba kerül a környező társadalmak uralkodóival, hiszen az (akár kezdetleges vagy alakulóban lévő) államok soha nem önmagukban, környezetüktől függetlenül, hanem más hatalmi rendszerek mellett (között) működnek, azokkal szükségképpen összetalálkoznak, interakcióba kerülnek.

Szent István dekrétumai a diplomáciai kapcsolatokról gyakorlatilag semmit nem mondanak, de a neki tulajdonított privilégiumok közül a király – főleg Rómába, a pápához utazó – követeire utal a ravennai adománylevel, megfogalmazva azt az elvárást, hogy a királyi adományok fejében a hozzájuk érkező, illetve áthaladó magyar zarándokokat és királyi követeket szívélyesen fogadják.⁹⁹³ E királyi célkitűzést és a korabeli követmozgások tényét alighanem az oklevél valódi vagy hamis voltától függetlenül elfogadhatjuk. Néhány évtized távlatából aztán Szent István legendái is visszautalnak a kialakuló államhatalom más szuverén hatalomgyakorlók felé történő békés külső megjelenítésével, képviselétével kapcsolatos tevékenységére. Szent István uralkodásának egyik legkorábbi mozzanataként írják le a források, hogy „a környező tartományok népeivel életbe léptetett békét hűségesen megerősítette”,⁹⁹⁴ és több történetben megjelenik a királyi diplomácia, illetve a követküldés intézménye. Beszámol a Hartvik-legenda a Szent István koronázásához kapcsolódó közismert történetről is, miszerint a magyar követek a lengyeleket megelőzve érkeztek a pápához koronáért és apostoli áldásért; de leírja azt is, hogy a király az ország keresztény hitre

⁹⁸⁷ GYÖRFFY 1990, 119–120. o., KATONA 1986, 192. o.

⁹⁸⁸ DEGRÉ 2009, 53. o., PÁLÓCZI HORVÁTH 2004, 17. o.

⁹⁸⁹ DEGRÉ 2009, 53. o.

⁹⁹⁰ CD IV/1., 279–280. o.

⁹⁹¹ CD V/1., 132–135. o.

⁹⁹² KÖLNEI-VARJASSY 2014, 7., 14–15. o. SZŰCS 2002, 18–19. o.

⁹⁹³ CD I., 331–332. o.

⁹⁹⁴ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 37. o., MAKK 2001, 88. o.

térítéséhez szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát, ezért levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott magához és külföldi kolostorokba küldte követeit adományokkal; de azt is tényként állítja, hogy a király Jeruzsálemben szerzeteskolostort alapított és azt adományokkal látta el, Rómában kanonoki gyülekezetet és a magyar zarándokoknak kerített telepet létesített, Bizáncot pedig felszerelt templommal ajándékozta meg.⁹⁹⁵ Az ország földrajzi fekvéséből adódóan az Árpád-kor túlnyomó részében – és már a királyság kora előtti időszakban is – fontos a nyugati és keleti nagy birodalmakhoz, a Német-római Birodalomhoz és Bizánchoz való viszony.⁹⁹⁶

A királyság korai időszakából fennmaradt kevesebb forrás alapján is kijelenthető, hogy a diplomáciai kapcsolatok közül – a német függés elkerülésére törekvés mellett – kiemelkedő jelentőségű a magyar király és a pápaság viszonya.⁹⁹⁷ A Szent István által megkezdett keresztény államépítés eszmeiségét és folyamatát – a Vazul-fiak Istvánnal szembeni esetleges személyes ellenérzései és a hatalmi-célszerűségi megfontolások motívumainak harca után⁹⁹⁸ – igazán Szent László mozdítja előre, igaz, ennek személyes meggyőződésben vagy politikai racionalitásban rejlő pontos indítókai is kérdéses.⁹⁹⁹ Mindenesetre diplomáciai szempontból is kiemelendők a királynak vagy rá tekintettel valamely hazai egyházi méltóságnak címzett pápai levelek. 1077-ben például VII. Gergely pápa még Nehemiás esztergomi érseknek üzeni meg, hogy a magyarok újonnan megválasztott királyát (Szent Lászlót) társaival és az előkelőkkel együtt buzdítsa arra, hogy a Szentszék iránt illő hódolatát megfelelő követekkel tanúsítsa uralkodásának pápai szentesítése érdekében.¹⁰⁰⁰ 1079-ben aztán a pápa már a királynak címzett levélben írja, hogy úgy látja, a király kész Szent Péter szolgálatára, és őt támogatásának biztosítása mellett az erények további gyakorlására, az egyház tiszteletben tartására és védelmezésére inti.¹⁰⁰¹ Mindkét oklevél utal a pápa és Magyarország (a király) közötti többszöri követváltásokra is. Gellért püspök 1083. évi keltezésű szentté avatási emléke ugyancsak megemlékezik arról, hogy az eseményen jelen volt a pápai követ is.¹⁰⁰²

Szent Lászlónál jelennek meg a királyi követekkel kapcsolatos normatív rendelkezések. A belföldi követküldés nyilván nem kizárólagos királyi jog, de ennek is lehetnek a király közjogi állásából, követeinek jelentősebb feladataiból fakadó különös szabályai. És bár a követküldés – különösen belföldi viszonylatban – az igazgatási hatalom körébe vonható, a követeknek az ország határain túlra küldése és külföldi követek fogadása már jogi szempontból is értelmezhető többletet hordoz, mert ahhoz a felségjoghoz kapcsolódik, hogy más szuverén autoritásokkal a hűtlenség terhe nélkül és egész országának képében eljárva lépjen kapcsolatba.

A „lovagkirály” úgynevezett harmadik dekrétuma alapján a királyi futár hátráltatója vagy bántalmazója súlyos vagyoni büntetéssel felel, de ennél különlegesebb kiváltság, hogy a futár – a papok és egyházi személyek, valamint az egyházba vagy a püspökhöz utazók kivételével – bárkitől elvehet lovat a királyi követség gyorsabb ellátása végett. Hogy ez csak időleges használatot jelent, azt a cikk első fordulata garantálja, miszerint az elvett lovak a harmadik falun túl nem vihetők, így azokat gazdájuk a szűkebb környéket bejárva utóbb könnyebben visszaszerezheti. Ennek további garanciája, hogy a futár által elengedett lovat befogó személy

⁹⁹⁵ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 38–39., 42., 47. o.

⁹⁹⁶ JÁNOSI 1996, 49–54. o.

⁹⁹⁷ MAKK 2001, 88–91. o.

⁹⁹⁸ GYÖRFFY 1977, 126. o., HÓMAN 1938b, 309–310. o.

⁹⁹⁹ ECKHART 1935, 49–50. o., GYÖRFFY 1977, 388–389. o., KRISTÓ 2007, 133. o.

¹⁰⁰⁰ CD I., 442–444. o.

¹⁰⁰¹ CD I., 445–447. o.

¹⁰⁰² CD I., 459–460. o.

köteles azt – gazdájának jelentkezése végett – három héten át bemutatni a vásáron vagy a templom előtt, ha pedig a gazda nem jelentkezik, a lovat a király emberének kell átadni.

Kálmán első dekrétuma a király – és hozzá hasonlóan a herceg – személyesen gyakorolt különös előjogaként rögzíti, hogy ha valamelyik megyébe megy, ott számára egy harci mént kell biztosítani. Egyértelmű a szövegből, hogy itt is átmeneti és ingyenes használatba adásról van szó, a ló gazdája csak akkor kap ellenszolgáltatást, ha az állat elpusztul vagy megsérül. Itt olvasható az is, hogy a határvidék őreinek ispánja a külföldről érkező fontos hírek esetén a költségek előlegezésével követeket küld a királyhoz, e költségek megtérítéséről pedig a királyi udvarban a nádor gondoskodik, méghozzá a követek lovainak pusztulása vagy sérülése esetén a király által a megyékben használt lovak megtérítési értékei szerint. Ha pedig e követek épségben hazatérnek – amint arról a hadúri jog körében szó esett – azt egy hadjáratban való részvételnek kell elszámolni. Végül, a követek vagy külföldről érkező más személyek, notabilitások király általi illő fogadására utal a törvény, amikor az eladományozott halastavak visszavételét azzal indokolja, hogy a királyi javak csökkenésével a királyi udvar fénye és tekintélye is csökken, azonban helyesebb, ha a király és azok, akik hozzá jönnek, a méltóság bőségével találkoznak.

Az Aranybullák nem tartalmazzák a követekkel és egyéb diplomáciai ügyekkel kapcsolatos rendelkezést, azonban II. András korából kiemelhető a – bizonyos értelemben ugyancsak a dekrétumok közé sorolható¹⁰⁰³ – 1233. évi beregi egyezmény, amelyben a magyar király és Jakab pápai legátus (részben az 1222. évi és 1231. évi dekrétumok egyházat érintő ígéreteinek csekély fogantja miatt) az egyház tekintélyének és jövedelmeinek helyreállítását szolgáló ügyekben (mint az egyháziak adómentessége, a sójövödelmek elosztása, az egyházi bíráskodás, a más hitűeknek a főbb tisztségek viseléséből kizárása) állapodnak meg.¹⁰⁰⁴ Az egyezmény nem elszigetelt aktus, hanem az egyház sérelmei miatt az esztergomi érsek által az országra kimondott interdiktum háttérében álló egyházi panaszok pápai kivizsgálásának hosszabb folyamatába ágyazott, e folyamat addigi alakulására, a magyar király vonakodó magatartására is tekintettel lévő aktus.¹⁰⁰⁵ A megállapodást II. András esküvel erősíti meg és fiai és minden utóda nevében is kötelezőnek és sérthetetlennek ismeri el, de még ugyanebben az évben Béla ifjabb király is esküvel fogadja el annak rendelkezéseit, és így tesznek az országos méltóságok is.¹⁰⁰⁶ András és Béla arra is megesküdnek, hogy saját rendelkezéseikkel, törvényeikkel nem fogják megsérteni a szerződést. Ez az alávetés persze még korántsem valamiféle, a törvényeknél magasabb szinten álló nemzetközi jog léteire utal, csupán a keresztény király és a pápa közötti aktuális erőviszonyokra. Erre utal az is, hogy bár az egyezmény a pápai legátus diplomáciai sikerét és a magyar uralkodó meghátrálását tükrözi, a király látszólag közjogi szempontból is komoly súlyú ígéreteinek kikényszerítésére a pápai legátusnak sem ekkor, sem a következő években nincs valódi és hatékony eszközrendszere.¹⁰⁰⁷

Az első kun törvényből ismét az a rendelkezés emelhető ki, amelyben a király kilátásba helyezi, hogy szükség esetén a kunokkal szemben a maga és országa barátait, vagyis külföldi szövetségeseinek hadait is be fogja hívni. E behívás mozzanatában nyilván a szövetségeseikkel történő békés, diplomáciai kapcsolatfelvételt láthatunk. Ilyen jellegűnek mondható e törvényben a kunokra rótt kötelezettségek teljesítésének másik biztosítéka is, miszerint azok klánonként kezeseket adnak a királynak, akiket aztán a király megbízásából, de országán kívül kell őrizni a pápai legátus által meghatározandó helyeken és személyek által.

¹⁰⁰³ BÉLI 2000c, 26. o.

¹⁰⁰⁴ PAULER 1899, II. k. 116–121. o.

¹⁰⁰⁵ ALMÁSI 1986, 31–32. o.

¹⁰⁰⁶ MA, 436–442. o., ÁÚO I., 306–307. o., PAULER 1899, II. k. 121–122. o.

¹⁰⁰⁷ ALMÁSI 1986, 38–39. o.

A király külföldi levélváltásai körében is számolni kell a hamis források veszélyével. Első királyunk uralmára vonatkozik – bár később keletkezett – történelmünk egyik legismertebb ilyen vonatkozású hamisítványa, a Szilveszter-bulla. Karácsonyi János alapos elemzéssel vezeti le, hogy Szent István ugyan – személyének szólóan, és nem automatikusan öröklődő módon – valóban jelentős egyházi kiváltságot kaphatott a pápától, azonban a II. Szilveszter nevében írott, első királyunknak egyebek mellett az egyház ügyeinek igazgatását átengedő adománylevél – feltehetően legkorábban a XVI. század végén készült – koholmány.¹⁰⁰⁸

A hitelesnek tekinthető egyéb okleveles források alapján Árpád-kori királyaink diplomáciai kapcsolatai közül kiemelkedő jelentőségű a pápasággal fennálló viszony.¹⁰⁰⁹ Nem kisebbíti ennek jelentőségét, hogy a források nagyobb száma nyilván annak is köszönhető, hogy az írástudás hazai és európai viszonylatban is még erősen kapcsolódik az egyház működéséhez; mint ahogy az sem, hogy e viszony változó intenzitású és hatásirányú. Szent István ténykedése mellett jelentős Szent László kora az első magyar szentek avatásával, Kálmán és II. István kora az investitúra kérdéskörével, valamint a XIII. század első harmada és utolsó szakasza az egyház igényeinek olykor jelentős nyomásgyakorlás útján történő érvényesítésével.¹⁰¹⁰

A pápasággal történt levélváltások és a pápai legátusok magyarországi működése¹⁰¹¹ mellett természetesen nem elhanyagolható a világi hatalom legfelsőbb szintjeit gyakorló uralkodók és országaik kapcsolatrendszerének jelentősége sem. Ennek korai megnyilvánulása a XII. század ötvenes éveinek elejére datált oklevél, amelyben bizonyos Adalbert végrendelkezése olvasható, mielőtt (II.) Géza király – valamint Martyrius érsek és az ország valamennyi főura, lényegében a királyi tanács – parancsára Roger szicíliai királyhoz indulna a magyar irány követeként.¹⁰¹² Ugyan az oklevél hitelessége nem áll vitán felül – Závodszy Levente például mintegy száz évvel későbbi hamisítványnak titulálja,¹⁰¹³ míg az ő érveit Csapodi Csaba magállapításai cáfolni, de legalább gyengíteni látszanak¹⁰¹⁴ –, mindenképpen következtethetünk arra, hogy keletkezésének idején, legyen az akár a XII., akár a XIII. század, hazánkban is működik az uralkodók közötti követküldés gyakorlata. A korabeli oklevél-hamisítások ugyanis jellemzően nem teljesen kitalált intézményeket kreálnak, hanem az egyébként ténylegesen működő gyakorlatba illesztnek meg nem történt eseményeket.

A világi diplomáciai kapcsolatokat tükröző források többsége is a XIII. századból maradt fenn, de néhány korábbi oklevél is található a gyűjteményekben. Ezek is részben a hadúri joghoz kapcsolódnak, mint a békekötések, a korábbi béke megőrzésére vonatkozó nyilatkozatok vagy közös hadmozdulatokra vonatkozó üzenetek. Ezek korai példái – több kétes hitelű oklevél mellett – Kálmán és a lotharingiai herceg 1096. évi, a keresztes hadak átvonulásával kapcsolatos levélváltása, valamint a következő évben a velencei dózsának követe útján küldött, a horvát–dalmát területekkel és az ottani béke megőrzésével kapcsolatos levele.¹⁰¹⁵ 1161-ben II. Gáza a német császár és a pápa közötti ellentét kérdésében a francia királlyal közli saját állásáról, és tudakozódik annak álláspontjáról, III. Béla pedig 1188-ban az angol királynak üzen a Szentföldre induló sereg ellátmánya kapcsán.¹⁰¹⁶ A magyar királyok

¹⁰⁰⁸ KARÁCSONYI 1891, 178–182., 216. o., MÁRKI 1914, 123. o.

¹⁰⁰⁹ Vö. például: ÁÚO III., 34–36. o., ÁÚO IV., 114–117. o., ÁÚO VI., 198–201., 239–240., 374–375. o., ÁÚO VII., 226–227. o.

¹⁰¹⁰ ÉRSZEGI 1991, 31–32. o., FRAKNÓI 1901, 25–27., 29–31., 47–55., 82–92. o.

¹⁰¹¹ SZUROMI 2013, 126–127. o.

¹⁰¹² ÁÚO I., 63–64. o.

¹⁰¹³ ZÁVODSZKY 1913, 104–105. o.

¹⁰¹⁴ CSAPODI 1998, 389–390. o.

¹⁰¹⁵ ÁKOKJ I/1., 13–14. o., CD VII/1., 136–137. o., CD VII/4., 55–57. o.

¹⁰¹⁶ CD II., 163., 246–247. o.

XII. századi világi diplomáciai kapcsolati közül Makk Ferenc kiemeli még a térben is közelebbi német és cseh, valamint az orosz–kijevi és bizánci kapcsolatok jelentőségét.¹⁰¹⁷

A XIII. században a hasonló tendenciák mellett II. András 1217-ben a velencei dózséhoz küld követet a szentföldi hadjáratához szükséges hajóbérllet tárgyában, tíz évvel később a velencei kereskedők Magyarországon történt megkárosítása tárgyában elrendelt vizsgálatról tájékoztatja, az 1230-as évek elején többszöri követküldés útján állapodik meg leányának házasságáról és hozományáról az aragóniai királlyal, majd 1235-ben annak követei előtt tesz esküt ugyanezen hozomány tárgyában.¹⁰¹⁸ Wenzel Gusztáv közli továbbá a karleoli (carlisle-i) püspök angol királyhoz 1225-ben írt levelének töredékét, amely említi, hogy a magyar király valamelyik fiának feleséget keresve jelentős pénzüsszeget ajánlott a német császárnak.¹⁰¹⁹ IV. Béla egyebek között 1241-ben a német királyt értesíti a tatárok betöréséről, és segítségét kéri, 1244-ben a velencei dózse követi előtt esküt tesz a korábbi béke megtartására, míg 1251-ben és 1259-ben Wysobur fia Germanust a rutének királyánál, 1256-ban Arnold fia Jardanus ugyanott és a lengyeleknél teljesített követsége miatt jutalmazza, egy neki tulajdonított, vélhetően 1270. évi levélben pedig unokájának férjét, II. Ottokár cseh királyt kéri, hogy Béla halála után szükség esetén fogadja oltalmába annak feleségét, lányát és hű báróit.¹⁰²⁰

Említésre méltók még V. Istvánnak a cseh királlyal folytatott béketárgyalásai, aminek során e tárgyalások befejezéséig az aquileiai pátriárkát is fegyverszünetre inti levelében, majd – miután a pátriárka sem személyesen, sem követek útján nem jelent meg a béketárgyalásokon – újabb oklevelében kizárja őt a béke-megállapodásból.¹⁰²¹ A békére vonatkozóan Fejér György közli II. Ottokár 1271. évi oklevelét, valamint V. Istvánnak ugyanerre az évre keltezett levéltöredékét, továbbá egy igen bizonytalan hitelességű, a cseh király levéltárából előkerült – V. István nevében írt, de 1273. évi keltezésű – levéltöredékét.¹⁰²² A cseh király oklevele szerint mindkét király teljes meghatalmazással küldte el követeit – V. István a veszprémi püspököt, a tárnokmestert, az alkancellárt és Rátót nembeli Lorándot (akit az oklevél bánnak nevez, de más források szerint ekkor nem viselt ilyen tisztséget) – a békéről tárgyalni. Mindkét fél oklevele kifejezi azt is, hogy a két uralkodó egyházi fenyték terhet veszi magára a béke megsértése esetén. V. István levéltöredékéből pedig kiemelhető, hogy a magyar király a békébe bevonja Európa számos további uralkodóját, különösen az országát határoló területek urait és azokat, akikkel dinasztiája valamilyen rokonságban áll.

3. Hivatali írásbeliség

Igazgatási jellege ellenére a tágabb értelemben vett királyi jog elemei között önálló említést érdemel a közhitelesség, a hivatali írásbeliség kérdése. Pusztán az Árpád-korból fennmaradt okleveles források száma alapján is kijelenthető, hogy e jogintézmény alakulásának legfontosabb mérföldköve 1181, amikor III. Béla egy konkrét jogügylet megerősítéséhez kapcsolódóan a jövőre nézve elrendeli a király jelenlétén tárgyalt valamennyi ügynek írás bizonyosságával történő megerősítését, vagyis írásba foglalását.¹⁰²³ E forrás szokványosnak tekinthető *arena* szövege szerint az emberi természetből fakadó felejtés okán a fontosabb

¹⁰¹⁷ MAKK 1985, 101–113. o.

¹⁰¹⁸ ÁKOKJ I/1., 108., 141., 169–170. o., ÁÚO VI., 380–383. o., ÁÚO XI., 199. o., THALLÓCZY 1897, 578–579., 583–587. o.

¹⁰¹⁹ ÁÚO XI., 189. o.

¹⁰²⁰ ÁKOKJ I/2., 212., 231., 296–297., 342. o., ÁKOKJ I/3., 376. o., CD III., 204. o.

¹⁰²¹ ÁKOKJ II/1., 65–79. o., CD VII/5., 374–375. o.

¹⁰²² CD V/1., 113–128. o.

¹⁰²³ CD II., 198–201. o.

ügyeket célszerű írásban rögzíteni. E gondolat jelentőségét számos további Árpád-kori oklevél tartalma erősíti meg,¹⁰²⁴ és nyilvánvalóan látszik – még ha a rendelkezés nem is ment át rögtön és maradéktalanul a gyakorlatba¹⁰²⁵ –, hogy a hitelesnek látszó oklevelek garanciális és bizonyításra alkalmas jellegét már ekkor felismerik.

E felismerés is többféle módon mutatkozik meg a forrásokban. Már a XII. század vége előtt keletkezett oklevelek pusztán létezése alapján látható, hogy egyes kiemelkedő jelentőségű rendelkezéseket – például egyházi kiváltságokat – oklevélben rögzítenek, és több oklevél *arenga* szövegében található a jelentősebb események írásba foglalásának fontosságát hangsúlyozó gondolatok. Imre király 1197. évi, az aradi prépostság birtokait és jószágait megerősítő oklevele például kiadásának indokaként úgy fogalmaz, hogy „mivel az idők változása a változékonyság nem kívánatos körforgásának kedvez, és a dolgok határainak elhomályosulásával az emlékezést a vetélkedésben le szokta győzni a feledés, ezért az emberi értelem hozzáértő belátása a jövőbe gondolván, hogy az emlékezéstől távol tartsa az elhanyagolás idegenségét, az írással rendelt alkalmas oltalmat nyújtani”.¹⁰²⁶ Ilyen indokolással azonban nem csak királyi oklevelekben találkozunk, így Péter királyi főasztalnok Jakab pozsonyi elöljárónak címzett 1279. évi adománylevele szerint „mivel az idő folyása az alatta létrehozott dolgokra a nyugtalanság és romlás bélyegét nyomja, önhibájukon kívül a kincstárnokok emlékeiben is elenyésznek azok az idő haladtával, ezért észszerűen megőrzendők a levelek örökségében azok a dolgok, amelyek az emberi cselekedetekben gyakran felbukkannak”.¹⁰²⁷

Előfordul, hogy valamely személy vagy közösség a jogainak további érvényesülése érdekében hivatkozik egy korábbi kiváltságlevelre, esetleg éppen annak megújítását kéri. Ilyenről tanúskodik III. András 1291. évi privilégiuma, amelyben a pozsonyi káptalan IV. Lászlótól kapott adományait erősíti meg, oklevelébe átemelve az eredeti levél szövegét is.¹⁰²⁸ Találunk azonban olyan példát is, amikor az újabb privilégium kiadásának okaként a korábbi oklevél eltűnésére vagy megsemmisülésére hivatkoznak, a pesti (budai) *hospesek* 1244. évi kiváltságlevele például arra utal, hogy e vendégek a tatárok dúlása idején elvesztették korábbi szabadságlevelüket.¹⁰²⁹

Az oklevelek számának növekedésével egyre inkább találkozunk arra vonatkozó utalásokkal is, hogy azokat vitás ügyekben bizonyítás céljából felhasználják, illetve elfogadják. 1239-ben András országbíró a Kajár falusi Póka klerikus és a pannonhalmi apát ügyében utóbbi javára ítélt, mivel az apát az eljárás során bemutatta Dénes nádor korábbi, ugyanezen tárgyban az ő javára hozott döntéséről szóló oklevelét.¹⁰³⁰ Ugyancsak az okleveles bizonyítás kezdetére utalnak azok a források, amelyek a velük ellentétes tartalmú oklevelek érvényességének kizárásáról rendelkeznek. 1268-ban például a nyitrai káptalannak Souor falusi Herk és bizonyos Balázs egyezségéről kiállított oklevele rögzíti a felek arra vonatkozó ígérését, hogy az egyezségük tárgyát érintő esetleges korábbi királyi, káptalani vagy bírói leveleik tartalmát figyelmen kívül hagyva azokat a továbbiakban érvénytelennek tekintik.¹⁰³¹ 1277-ben pedig maga IV. László rendelkezik úgy, amikor Tomaj nembeli Dénes nádor fiainak visszaadja korábbi birtokaikat, hogy az azokat addig bitorló Lesták fia Miklós és Fulkó fia Farkas,

¹⁰²⁴ Vö. például: ÁÚO I., 85–86., 248–249. o., ÁÚO IX., 12–16. o., ÁÚO XI., 73–74., 76–77., 90–94., 317–319. o., HOKL, 373–375. o.

¹⁰²⁵ MÁLYUSZ 1973, 9. o.

¹⁰²⁶ ÁÚO I., 85–86. o.

¹⁰²⁷ ÁÚO IX., 251–252. o.

¹⁰²⁸ ÁÚO V., 34–35. o.

¹⁰²⁹ MA, 466–469. o.

¹⁰³⁰ ÁÚO VII., 81–82. o.

¹⁰³¹ ÁÚO VIII., 218–219. o.

valamint fivérek bármiféle oklevelei, amelyeket saját birtoklásuk jogszerűségének igazolására a jövőben esetleg felhasználnának, érvénytelennek tekintendők.¹⁰³² Előfordul továbbá, hogy az oklevél maga a hatósági eljárás során keletkezett (ügy)irat. III. András például a pécsi Ivánka fiai és a mosoni vár jobbágysági közötti birtokvitát eldöntő 1295. évi oklevelében beszámol arról, hogy a helyszíni vizsgálatra kiküldött embere, Idegen fia István mellé a győri káptalan emberét kérte biznyságul, majd a káptalan írásban tájékoztatta a királyt a vizsgálat eredményéről.¹⁰³³ Egy 1299. évi keltezésű oklevélben pedig a keresztesek esztergomi konventje tájékoztatja a királyt arról, hogy az alországbíró korábbi levele alapján Miklós papjuk a király emberével együtt biznyságként eljár valamely ügyben, továbbá beszámol arról is, hogy eközben őket fegyveresek megtámadták, megverték és kifosztották.¹⁰³⁴

A dekrétumokban a közhitelességre vonatkozó rendelkezések száma csekély, de jelentőségük nem elhanyagolható. E rendelkezések részben a bírói vagy ilyen szerepben is használt (királyi, nádori, érseki, püspöki és világi bírókhoz tartozó) pecsétre vonatkoznak. Kálmán első törvénye azonban, amikor a király és az illetékes ispán vámosainak pecsétjével ellátott engedélyhez köti az országhatár átlépését, még a formai jellemzők részletezésének hiányában is egyértelműen mutatja e pecsét hitelesítésre szolgáló és arra alkalmas jellegét, míg a pecséthasználata alapján feltehető, hogy maga az engedély írott szöveg, oklevél. Említést érdemel az 1222. évi Aranybulla záró része is, amely szerint a dekrétum a hitelesség és tartósság jegyében eredetileg hét, egyaránt királyi aranypecséttel megerősített – egyformán hiteles – példányban kerül leírásra, amelyeket a pápánál, a királynál, a nádornál, az esztergomi és a kalocsai káptalanban, valamint az ispotályosoknál és a templomosoknál fognak őrizni. II. András 1231. évi dekrétuma részben védi a mintegy hatósági tanúként, a hatóság közreműködőjeként eljáró poroszlók tekintélyét, amikor mindenkinek megtiltja visszatartásukat, azonban a visszaélések elszaporodására hivatkozva tanúbiznyságuk érvényességét az illetékes káptalan, kisebb ügyekben pedig konvent vagy kolostor egyidejű biznyságához köti. Az 1290. évi dekrétum meghatározza az arany- és viaszpecsétellátott oklevél-kiadmányok kancelláriai díjszabását. Az e törvényhez a gyulafehérvári káptalan által írt bevezető szöveg szerint pedig a nemesek a király által megerősített kiváltságaikat leíró oklevelet nála helyezték el, és kérték, hogy arról saját pecsétjével hitelesített másolatot készítsen részükre, ami a káptalanok hiteleshelyi működést példázza.

Ami egyéb okleveles források alapján kijelenthető, hogy már III. Béla jelentős intézkedése előtt is keletkeznek királyi és egyéb oklevelek, és az oklevélszerkesztés és a kiadmányozás letéteményese ekkor is – az írástudók körére figyelemmel – alapvetően az egyház.¹⁰³⁵ Az egyik, ha nem a legkorábbi hitelesnek tekinthető magyar királyi oklevélnek, a pannonhalmi kiváltságnak – ha pontos keletkezési ideje vitatott is – kiadmányozója a kritikai irodalom szerint is a forrás végén megjelölt Domonkos esztergomi érsek és alkancellár.¹⁰³⁶ Fejérpataky László arra hívja fel a figyelmet, hogy az „alkancellár” alighanem a király okleveleinek kiadmányozójára a német jogterület forrásaiból – talán nem is a legpontosabb értelemben – átvett megnevezés, így abból nem következtethetünk arra, hogy fölötte és alatta már ekkor kancellár és hivatali apparátus működne.¹⁰³⁷

¹⁰³² HO VII., 164–166. o.

¹⁰³³ ÁÚO V., 122–123. o.

¹⁰³⁴ ÁÚO X., 358–359. o.

¹⁰³⁵ ÁKOKJ I/1., 1–42. o.,

¹⁰³⁶ ÁKOKJ I/1., 1–2. o., CD I., 280–282. o., FEJÉRPATAKY 1885, 10., 13. o., KARÁCSONYI 1891, 101–102., 149–156. o.

¹⁰³⁷ FEJÉRPATAKY 1885, 14–16. o.

A XI. század olyan királyi oklevelei, amelyek a tartalom valós jellege mellett formai szempontból hitelesnek és tárgyukkal egykorúnak tekinthetők, nem viszik végig a pannonhalmi kiváltságban látható kiadmányozási formát. A források száma és több esetben a kiadmányozó feltüntetésének hiánya mellett alighanem a méltóság állandósulásának hiánya is eredményezi, hogy a kancellári vagy alkancellári tisztség viselőinek összeírására tett kísérletek eredménye számos hiátust mutat, különösen a XII. század közepéig.¹⁰³⁸ De még a királyi okleveleket kiadmányozó személyek sem mindig (al)kancellárként jelennek meg e forrásokban. A tihanyi apátság alapítólevele például úgy fogalmaz, hogy azt Miklós előljáró mint a királyi udvar jegyzőjének helyettese írta le,¹⁰³⁹ Szent László korától pedig más egyházi méltóságok mellett gyakran tűnnek fel kiadmányozóként a királyi udvar káplánjai.¹⁰⁴⁰

E tendencia erősödik a XII. században is, de az udvari káplánoknak még nem a méltósághoz kapcsolt állandó és kizárólagos feladata a királyi oklevelek kiadása, továbbra is előfordul, hogy valamely oklevél kiadására a király esetileg bíz meg egy egyházi előljárót, ugyanakkor a források alapján már gyakran elválik egymástól a leíró és a pecsételő személye.¹⁰⁴¹ II. Bélának a dömösi egyház birtokait és szolgáit összeíró 1138. évi oklevele szerint például annak leírója László herceg káplánja, Egyed volt, míg a királyi pecsétel Voth fia János kancellár látta el a privilégiumot.¹⁰⁴² Ez már azt a folyamatot mutatja, amelyben a XII. század közepén II. Béla, majd II. Géza uralkodása alatt megfigyelhető a királyi oklevelek kiadásában a kápolnán belüli munkamegosztás, valamiféle szervezet kialakulásának magja.¹⁰⁴³ A kancellár kifejezés használata azonban továbbra sem következetes, II. Géza és utódai egyes okleveleiben kancellárnak ismét nem az oklevelet hitelesítő személyt (általában a kápolna előljáróját, a *comes capellae*-t), hanem leíróját (a jegyzőt) nevezik.¹⁰⁴⁴ E tendencia III. István okleveleiben látszik megfordulni, minthogy az okleveleket továbbra is a jegyző írja, de már a kancellár hitelesíti, míg a *comes capellae* szerepe visszaszorul; majd e folyamat tetéződik III. Béla korában, aki – Kristó Gyula szavaival – a királyi kápolna és a királyi írószerv szétválasztásával megteremti az uralkodótól függő kancellária működésének alapjait.¹⁰⁴⁵

III. Béla király előtti ügyek írásba foglalására vonatkozó rendelkezése, amelyet szokásosan a kancellária létrehozásának neveznek, nem csak szervezeti szempontból jelentős, de a gyakoribb oklevélszerkesztés igényli és serkenti az egységes formák kialakítását is.¹⁰⁴⁶ A korszakból fennmaradt oklevelek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a kötelező írásba foglalás csak az ügyet eldöntő végső rendelkezésre vonatkozik, az eljárás egésze – például a kezdeményező kérelme – tekintetében az Árpád-korban még nem jelenik meg az írásbeliség.¹⁰⁴⁷ Ezt erősíti a harmadik Aranybulla rendelkezése is, miszerint a nemesek és a velük immár egylényegű királyi *serviensek* ügyeit írásbeli kérvények nélkül kell intézni, tehát még a magasabb világi társadalmi réteg körében sem alakul ki az írásbeliség gyakorlata. A tényleges írás-, illetve szerkesztési munkát végzők személyétől immár megkülönböztethető a szervezet feje, aki egyházi előljáró és a XII. század utolsó éveitől már rendszerint a kancellár címet viseli.¹⁰⁴⁸ Végül a XIII. század közepére akként rögzül a szervezet, hogy a névleg a kancellária fejének tekinthető kancellár személyétől és tisztségétől jól elkülönül a jegyzők és

¹⁰³⁸ CD VII/2., 274. o., FEJÉRPATAKY 1885, 88–89. o.

¹⁰³⁹ CD I., 388–394. o.

¹⁰⁴⁰ FEJÉRPATAKY 1885, 17–18. o.

¹⁰⁴¹ FEJÉRPATAKY 1885, 19–22. o.

¹⁰⁴² CD II., 94–109. o.

¹⁰⁴³ FEJÉRPATAKY 1885, 19–22. o.

¹⁰⁴⁴ FEJÉRPATAKY 1885, 24–25., 27–28. o.

¹⁰⁴⁵ FEJÉRPATAKY 1885, 29. o., KRISTÓ 2007, 181–182. o.

¹⁰⁴⁶ FEJÉRPATAKY 1885, 29–30. o.

¹⁰⁴⁷ FEJÉRPATAKY 1885, 5–7. o.

¹⁰⁴⁸ FEJÉRPATAKY 1885, 31–34. o.

írnokok munkájának tényleges irányítását végző alkancellári tisztség.¹⁰⁴⁹ IV. Béla korától ugyanis a kancellári cím az oklevelek kiadásában tényleges feladatot el nem látó méltósággá alakul, amit ritkábban valamely nagyobb egyház prépostja, de többnyire püspök vagy akár valamelyik érsek visel, miközben az alkancellár lényegében mindig prépost, leggyakrabban – és az 1290. évi dekrétummal törvényben is rögzített módon – a fehérvári egyházé.¹⁰⁵⁰ A különbséget jól példázza IV. Lászlónak Bent fiai, Sándor és Gál részére adott 1273. évi kiváltsága, amelynek kiadmányozója Benedek mester, az aradi egyház prépostja és a királyi udvar alkancellárja, míg az ország nagyobb méltóságainak felsorolásában szerepel Pál veszprémi püspök, a királyi udvar kancellárja.¹⁰⁵¹ Még a XIII. századi források alapján is látható azonban, hogy a tatárjárásig a kancellária tényleges működését nem állandó jelleggel és főtevékenységként erre rendelt személyek, hanem az „éppen kéznél lévő” káplánok és királyi klerikusok biztosítják, az állandó oklevélírók nagyobb számú megjelenése az 1260-as évek elejére tehető.¹⁰⁵²

A közhitelesség további Árpád-kori letéteményesei kapcsán említést érdemel, hogy a királyi udvarhoz és annak tisztségviselőihez névleg és részben tartalmilag is hasonló udvartartással rendelkező herceg és ifjabb király, továbbá – saját javainak igazgatására – a királyné mellett működő tisztségviselők között is többször megjelenik a kancellári méltóság,¹⁰⁵³ és a királyi oklevelek mellett az Árpád-korból kisebb számban királynéi, hercegi és ifjabb királyi oklevelek is fennmaradtak. Ahogy királyi kancelláriához hasonlóan e kancellári címek mellett is csak a XII. század legutolsó éveiben mutatható ki valódi kancelláriai szervezet, ennek legteljesebb formája pedig az ifjabb királyi hatalomgyakorlás kiteljesedésének korában, V. István ifjabb királysága idején mutatkozik meg.¹⁰⁵⁴ Az ifjabb király és a királyné tisztségviselői között kimutatható a kancellári és az alkancellári címek megkülönböztetése is.¹⁰⁵⁵

Említést érdemelnek végül a főleg a XIII. század második felében magánosok ügyiben és közhatalmi aktusok kapcsán egyaránt hiteles oklevélkiadási és -másolási tevékenységet folytató, királyi felügyelet alá tartozó egyházi működtetésű hiteleshelyek, a káptalanok és konventek.¹⁰⁵⁶ Szerepüket mutatja a második Aranybulla, amikor közreműködésükhöz köti az önállóan oklevelet ki nem állító poroszlók tanúbizonyosságát, de jelentőségükre utal az 1290. évi dekrétumhoz a gyulafehérvári káptalan által írt bevezető szöveg is, miszerint a nemesek a királyi oklevelet nála helyezték el, és kérték, hogy arról saját pecsétjével hitelesített másolatot készítsen részükre. Korábbi és későbbi példák is igazolják, hogy a hiteleshelyek királyi oklevelek másolására is jogosultak voltak, így például a budai káptalan 1239-ben II. András, 1299-ben pedig IV. László, a zalavári konvent 1294-ban ugyancsak II. András egyik adománylevelét írja át.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁴⁹ DEGRÉ 2009, 84. o.

¹⁰⁵⁰ PAULER 1899, I. k. 331. o.

¹⁰⁵¹ ÁÚO IX., 18–20. o.

¹⁰⁵² HAJNAL 1914, 9., 14. o.

¹⁰⁵³ CD VII/2., 274–279. o.

¹⁰⁵⁴ FEJÉRPATAKY 1885, 35–36., 41–42. o.

¹⁰⁵⁵ FEJÉRPATAKY 1885, 42. o., ZSOLDOS 2002, 300. o.

¹⁰⁵⁶ BÉLI 2000c, 260. o., MEZEY 2003, 206–207. o.

¹⁰⁵⁷ ÁÚO X., 347–348. o., ÁÚO XI., 311. o., ÁÚO XII., 563–564. o.

4. A király közjogi állásának egyéb aspektusai

A királyi jognak az Árpád-kor okleveles forrásaiban többé-kevésbé visszatérő jelleggel megmutatkozó fenti elemei mellett találhatunk olyan elszigeteltnek ható rendelkezéseket vagy utalásokat is, amelyek szintén összefüggésbe hozhatók a királyi hatalommal, a királyi joggal.

Velős megfogalmazása ellenére legalább mint az uralkodó számára jelentősnek bizonyuló rendelkezés, említést érdemel Kálmán első törvényének az a cikkelye, amely az országhatár kifelé történő átlépését a király és az illetékes ispán vámosainak pecsétjével ellátott engedélyhez köti, ennek megsértését pedig pénzbírsággal fenyegeti. E szabály nyilvánvaló igazgatási jellege mellett biztosítja az alattvalóknak a király uralmi területén maradását. Ennek pedig az alattvalók számával és személyével, a tőlük várható szolgáltatásokkal is összefüggő tekintély mellett gazdasági szempontból is jelentősége van, hiszen az alattvalóktól érkeznek – közvetlenül vagy közvetetten, például az ispánon keresztül – a királyt illető juttatások és szolgáltatások. Ezek kikényszerítésére azonban akkor van reális lehetőség, ha a király saját uralmi területén tudja alattvalóit. E rendelkezés egyébként nem rontja le a Szent István korából ismert, de minden bizonnyal Kálmán korában is érvényes rendelkezést, miszerint a tilos határátlépés súlyosabb esete, a (büntetés előli) külföldre szökés a hűtlenség bélyege alá esik.

A király jogára utal az a sommás megjegyzés is, amelynek tárgya ugyan gazdasági jelentőséggel bír, mégsem igazán vonható a fiskális vagy monetáris politika körébe, hanem klasszikus magánjogi, tulajdonnal kapcsolatos jelenség: a kincstalálás. Erre vonatkozóan konkrét szabályozás az Árpád-kori írott törvényekből vagy a szokásjog megismerését segítő bírói döntvényekből nem olvasható ki. A Várad Regestrum néven ismert tüzesvaspróba-lajstromban olvasható egyik esetleírás szerint azonban 1229-ben Kupa falusi Pongrác a várad püspök előtt azért perelte falubelijeit, Árvádot és fiait, mert meglopták a királyt oly módon, hogy a talált kincset nem jelentették neki, holott erre kötelesek lettek volna.¹⁰⁵⁸ Az alperesek ugyan a tűzpróba során igazolódtak, és az eset további részletei sem derülnek ki a forrásból, de jelentőségét mutatja, hogy a királynak szóló jelentés formájában Fejér György is felvette azt forráskiadásába, azzal a megjegyzéssel, hogy ez alapján az ásványok és a talált kincsek a királyi regálék körébe tartoznak.¹⁰⁵⁹ Ez pedig a kincstalálás hagyományos magánjogi megközelítése mellett is – az Árpád-kori királyi hatalom magánjogias alapjaira is figyelemmel – nem másból fakadhat, mint a királynak az országa fölötti főtulajdonjogából, végső soron uralkodói – közjogi – méltóságából.

Az Intelmek – különösen annak az elődöket követendő fiúkról szóló fejezete – és Szent István legendái is egyértelműen tükrözik, hogy első királyunk a fiának, Imre hercegnek szánta koronáját és országát. A herceg halálával ez a törekvés megghiúsult, azonban a legendák tanúsága szerint Szent Istvánnak – királyi életműve megőrzése érdekében – határozott szándéka volt, hogy maga gondoskodjon utódja kijelöléséről, és amit életében hatalmi szóval tehetett, úgy intézte, hogy „amikor már nem volt kétséges halálának közeli napja, összehívta a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait, és megtárgyalta velük, hogy kit válasszanak helyette királynak”.¹⁰⁶⁰ E forráshely – ha nem is egyértelmű Szent István szándéka és szerepe Orseolo Péter trónra kerülésében¹⁰⁶¹ – elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szabályok vagy elvek mentén működött az Árpád-korban a trónutódlás, milyen szerepe lehetett az utód hatalomra kerülésében a korábbi uralkodónak.

¹⁰⁵⁸ KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903, 291. o.

¹⁰⁵⁹ CD VII/2., 212. o.

¹⁰⁶⁰ CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983, 48., 60. o., MARCZALI 1998, 76. o.

¹⁰⁶¹ FRAKNÓI 1921, 8–9. o., TEISZLER 2021, 540–549. o.

Korabeli írott forrásainkban nem találunk a trónutódlásra alkalmazandó normatív rendelkezést, így ha létezett is valamilyen gyakorlat, annak szabályai a szokás(jog)ban keresendők. Úgy tűnik, hogy e tekintetben a királyság első három évszázada jóformán csak magában vizsgálható. Az Árpád-kor előtti és azt követő időszakok, a fejedelemség és a vegyesházi királyok korának trónbetöltési gyakorlatából ugyanis – már csak az Árpád-háznak a magyar trón vonatkozásában minden későbbi uralkodóháztól különböző, és egyértelműen a legerősebbnek tekinthető, a honfoglaló ősöktől való vérségi leszármazáson alapuló legitimitációja okán is – nehéz volna következtetéseket vonni e korszakra. A fejedelemséggel kapcsolatos tudományos diskurzusban – nyilván a hivatali írásbeliség hiánya miatt is – máig is sok kérdés megválaszolása várat mára. Ezek érintik a fejedelmi hatalmat, de még az Árpádok leszármazási rendjét is. Nem meglepő ezért, hogy egy kifejezetten a fejedelmi méltóság öröklődésének kérdését vizsgáló tanulmány is csak arra az eredményre juthatott, miszerint a IX–X. századokban a magyar fejedelmi hatalom öröklődésében egyetlen szabály mutatható ki bizonyosan és kivétel nélkül: hogy a fejedelem Árpád egyenes ági leszármazója; a tényleges utódlást azonban számos körülmény (a korábbi fejedelem uralkodásának időtartama, az utódok száma és életkora, a nemzetségen belüli erőviszonyok, stb.) befolyásolhatta, így végső soron a szokásjog helyett a pillanatnyi (politikai) helyzet határozta meg azt.¹⁰⁶² Az Árpád-ház kihalását követően pedig a királyi hatalom legitimitációjában beálló hiátus és az ennek kitöltése iránti igény a koronaeszme (majd a Szentkorona-tan) mentén szükségszerűen új alapokra helyezte a trónbetöltés kérdését – függetlenül attól, hogy az milyen hasonlóságokat vagy különbségeket mutatott az Árpád-korhoz képest.

A fejedelemség és az Árpádok királyságának öröklési rendjét vizsgálva – a primogenitúra elvét főszabályként elfogadó Fraknói Vilmos és a megállapodott trónöröklési rend hiányában az Árpádok nemzetségéből az előkelők általi választás gyakorlata mellett érvelő Ferdinándy Géza megállapításait összevetve – Nagy Géza is arra a következtetésre jut, hogy hazánkban e kétféle gyakorlat folyamatos kereszteződése megakadályozta egy általánosan elfogadott öröklési jogszokás kialakulását.¹⁰⁶³ Bár a primogenitúra következetes érvényesülését összességében elveti, megemlíti – és ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül – a Fraknói által kiemelt egyik szempontot, miszerint a primogenitúra kimutathatóságát gátolják azok a nem ritka esetek, amikor a királynak nem született fia vagy a fiú nem élte túl apját, míg ezektől eltekintve a fiú helyett más rokon trónra kerülésének esetei csak a XI. században figyelhetők meg.¹⁰⁶⁴ Összevetve e gondolatokat Árpád-kori jogunk forrásaival, ma is azt kell mondanunk, hogy az Árpád-korban nem mutatható ki egyértelműen és (közjogi) kötelező erővel érvényesülő trónutódlási gyakorlat.¹⁰⁶⁵

Annyi mégis kijelenthető, hogy a királyi hatalom korabeli legitimitációja – Beöthy Zsigmond szavaival „az ős szerződés”¹⁰⁶⁶ – a trónt mindenképpen az Árpádoknak, a tényleges leszármazási rendben Vazul utódainak biztosítja.¹⁰⁶⁷ Ők azok, akik – akár a *primogenitura*, akár a *senioratus* elvén, vagy a pusztá rátermettség okán – egyáltalán szóba jöhetnek várományosként, legitim trónkövetelőként.¹⁰⁶⁸ Továbbá itt nyer értelmet Eckhart Ferenc megállapítása, miszerint az Árpád-házi leszármazók sorát „az ország lakossága szemében születése, a család hagyományos hivatottsága alkalmassá tette az uralkodásra; a családi viszályok fegyverrel való elintézése után a győztest elismerték királyuknak, természetes

¹⁰⁶² TÓTH S. 1986, 8. o.

¹⁰⁶³ FRAKNÓI 1921, 10., 14–15. o., NAGY 1914, 19–20., 25. o.

¹⁰⁶⁴ NAGY 1914, 19. o.

¹⁰⁶⁵ FONT 2009b, 96–97. o.

¹⁰⁶⁶ BEÖTHY 1846, 16. o.

¹⁰⁶⁷ HOLUB 1944, 59. o., TEISZLER 2021, 539. o.

¹⁰⁶⁸ FRAKNÓI 1921, 9. o.

uruknak”.¹⁰⁶⁹ Az ország, praktikusán az előkelők választása tehát – szemben Bartoniek Emma álláspontjával¹⁰⁷⁰ – nem jelenti azt, és ilyenre hiteles adat sem utal az Árpád-korból, hogy az ország az Árpádokkal szemben más előkelőt vagy idegen urat törvényes módon támogathatna, választhatna. Abban érvényesül csak a „választás”, hogy a vérségi legitimitás alapján esetleg fellépő Árpád-házi trónkövetelők közül az uralmat praktikusán az tudja megszerezni és megtartani, aki a világi és egyházi előkelők – akár fegyveres – támogatását bírja.¹⁰⁷¹

Mint hogy közjogi értelemben kötelező trónöröklési rend nincs, a korábbi uralkodó eszköztára is korlátozott az utódjelölésben. A leíró jellegű források – legendák és krónikák – elbeszélései igazolják, hogy a királyoknak voltak ilyen irányú törekvései, hű embereiket igyekeztek ösztönözni a kiszemelt utód támogatására, és még uralkodásuk idején a felkészítés, feladatokkal történő megbízás, a hatalomgyakorlásba történő bevonás útján készíthették fel és tehették alkalmassá választottjukat az uralkodásra, az ellenlábasokat pedig eltávolíthatták a főhatalom közeléből, vagy akár alkalmatlanná is tehették az uralkodásra.¹⁰⁷² A felkészítésnek a királyi jog szempontjából is jelentős eszköze a királyi hatalom gyakorlásába történő valamiféle bevonás vagy a királlyá koronázás, illetve ezek együttese. Önmagában a hatalomban részesítésre példa a dukátus, illetve a később is élő hercegség, ami egyes uralkodói jogok kisebb területen történő gyakorlása által felkészülést és tényleges hatalmat biztosít, de arra is alkalmas, hogy a herceg az előkelők soraiban saját támogatókat szerezzen. A hercegi cím és egyes hatáskörök biztosítása azonban – főleg több fiúgyermek esetén – nem feltétlenül jelenti a trón várományát (sőt, a krónikairódom szerint I. András és I. Béla „várkonyi jelenet” néven ismert példájában a hercegség elfogadása kifejezetten a királyi hatalomról lemondást jelenti¹⁰⁷³). A kiszemelt utódnak a király életében történő megkoronázása a legitimitációt feltétlenül erősíti, de tényleges hatalom biztosítása nélkül – amint Salamon és I. Béla példája mutatja – a dinasztian belül nem feltétlenül eredményezi az uralom érvényesíthetőségét, ha más trónigénylő is fellép, ezért itt lehet nagyobb jelentősége az előkelők „választásának”, hogy ki mellé állnak egy esetleges harcban. A királyi utódnevezés hatékonyabb példája az ifjabb királyi intézmény akkor, amikor a király életében az ő akaratóból megkoronázott és már megfelelő érettségű utód ifjabb királyként ténylegesen is gyakorol hatalmat, majd elődje halálakor vérségi legitimitációval rendelkező, már királlyá koronázott és tényleges hatalommal, hatalomgyakorlási képességekkel, és ezek okán az uralom fenntartásához kellő támogatottsággal is rendelkező utódként lényegében automatikusan lép elődje helyébe.

Kiemelésre érdemes végül az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlással összefüggésben az Intelmek „jóságos cselekedetek törvénye” megjelöléssel bevezetett utolsó fejezete, amely a királyi erényeket sorolja fel, mint a kegyesség, az irgalmasság, a béketűrés, az erő, az alázat, a mérséklet, a szelídség, a tisztesség és a szemérmesség.¹⁰⁷⁴ Bár e kategóriák metajurisztikus jellege és az Intelmek normatív erejének hiánya miatt e jóságos cselekedetek törvénye közjogi értelemben nem köti az uralkodót és nem korlátozza a királyi hatalmat, alighanem megalapozottan kijelenthető, hogy többségükben a királyi hatalomgyakorlás jogon kívüli, morális és észszerű korlátait, de legalábbis kereteit kell látnunk. E korlátokat vagy kereteket pedig két – nem is feltétlenül egymást kizáró – irányból értelmezhetjük. Egyfelől, amennyiben az Intelmeket valamilyen formában Szent István szándékával egyező tartalmú forrásnak fogadjuk el, úgy azt mondhatjuk, hogy a felsorolás a keresztény király uralkodását

¹⁰⁶⁹ ECKHART 1935, 105. o.

¹⁰⁷⁰ BARTONIEK 1936, 367. o.

¹⁰⁷¹ RIHMER 2016, 1054. o.

¹⁰⁷² CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 33., 48. o., KATONA 1986, 89., 92., 119., 187., o.

¹⁰⁷³ KATONA 1986, 120–122. o.

¹⁰⁷⁴ CSÓKA-ÉRSZEGI-KURCZ-SZABÓ 1983, 61. o.

befolyásoló tényezőknek első királyunk általi felismerését, elismerését és az uralkodó utódoknak ezek megtartására irányuló felhívását jelzi. Amennyiben pedig a forrásban inkább a szöveget megalkotó – minden bizonnyal egyházi – személy, illetve az ő társadalmi rendje elvárásainak megfogalmazását látjuk, akkor a felsorolásban annak megjelölését kell felismernünk, hogy általánosságban milyen uralkodói magatartást, attitűdöt vár el korántsem jelentéktelen politikai támogatása fejében a klérus.

XI. A király mint „alkotmányozó”

Amint az előbbi fejezetekben igyekeztem bemutatni, rendszerelméleti megközelítésben az Árpád-kori királyi jog elemei, a királyi hatalomgyakorlás formái funkcionális szempontból napjaink jogi gondolkodásában és közjogi berendezkedésében az államszervezettel állíthatók párhuzamba. Minthogy pedig közjogi gondolkodásunkban az államszervezet létrehozásának és alakításának legfőbb jogi normája az alkotmány,¹⁰⁷⁵ az Árpád-kori királyi hatalom működésének és jogi normáinak – a lehetőségekhez mérten jelenkori fogalmi rendszerünk intézményei mentén történő – vizsgálata és bemutatása sem zárulhat másképpen, mint annak vizsgálatával, hogy az Árpád-korban értelmezhető-e (és ha igen, mennyiben) az alkotmány és az alkotmányozás kategóriái, illetőleg hogyan viszonyulnak ezek a királyi hatalomhoz.

Az Árpád-korban nem találkozunk egyetlen dokumentumban megjelenő chartális alkotmánnyal, és a jogrendszer egészéből is hiányoznak korunk alkotmányainak egyes lényeges tartalmi elemei, például az alapvető jogok katalógusa, az alkotmánybíráskodás intézménye, vagy éppen az akkuzatórius büntetőeljárás alapelvei. A tágabb értelemben vett királyi jog elemekre összpontosító vizsgálódás után is megállapítható, hogy a korabeli jog írott forrásaiban az alapvetően szokásjogon alapuló hazai jog egészének, de azon belül a közhatalmi berendezkedésre és még a királyi hatalom gyakorlására vonatkozó jogi szabályoknak sem kimerítő leírása, sőt, olykor csak töredéke található meg. Ebből, valamint a források számából és keletkezési idejük szórtságából is következik, hogy az egy jelenségre, jogintézményre vonatkozóan fennmaradt szabályok sem mutatnak feltétlenül időrendben hézagmentes láncolatot, különösen nyilvánvaló ez a forrásokban szegényebb XI. és XII. századok tekintetében. Az írott forrásokban felismerhető jogi normákról azonban megalapozottan gondolhatjuk, hogy az adott korszakban ezeket, és éppen ezeket nem véletlenül foglalták írásba, hanem ezek a kor legfontosabb, legalábbis az aktuális viszonyok között nagyobb jelentőségűnek vélt hatalmi és társadalmi viszonyait szabályozták.

Ami e források közjogi, még közelebről a királyi hatalom gyakorlásával összefüggő tartalmát illeti, amint erre az állam és az államalapítás kérdésköre, illetve az egyes királyi jogok tárgyalása során is igyekeztem rámutatni, számos helyen megmutatkoznak bennük egy – legalábbis kialakulóban lévő – államnak tekinthető hatalmi berendezkedés céljai, funkciói, ezekhez rendelt eszközrendszere és szervezeti, személyzeti megoldásai. A forrásokból ezeknek az elemeknek ténylegessége mellett felismerhető a struktúrájukat és működésüket alapvetően meghatározó, kötelező jellegű és kikényszeríthető normatív háttér is. Minthogy pedig az alkotmány – amelynek az államhoz hasonlóan többféle fogalma és értelmezése létezik – felfogható úgy is, mint az államiság jegyeinek léte, az állam tényleges létezése és működése, illetve mint az állam jogi alaprendje, a vizsgált források tanúsága szerint az Árpád-kor kialakulóban lévő államának – méghozzá már a Szent István által kialakított hatalmi berendezkedésének is – volt empirikus, illetőleg jogi értelemben vett alkotmánya.¹⁰⁷⁶ Más megfogalmazásban, e két kategóriát mintegy összefoglalva, az alkotmány az állam szervezeti és jogi rendjének szabályozására szolgáló alapelvek, szabályok összessége, amelyek a főhatalom gyakorlására, az állami szervek működésére, az állam és polgárai (illetve az alattvalók) viszonyára, jogaira és kötelezettségeire terjednek ki – ilyen értelemben pedig minden államnak van alkotmánya, mert minden állam életének jogi rendjét szabályozzák bizonyos elvek, és minden államnak van politikai és közszervezete, ha mégoly primitív is.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁵ PETRÉTEI 2009, 272. o.

¹⁰⁷⁶ PETRÉTEI 2009, 48. o.

¹⁰⁷⁷ MEZEY-SZENTE 2003, 31. o.

A királyi jog elemeinek vizsgálata alapján pedig – még a forrásszegénység mellett is – egyértelműen felismerhető az uralkodónak a közjogi-hatalmi berendezkedés kialakításában és további alakulásában, a kialakulóban lévő állam működésében betöltött központi szerepe. Túl azon, hogy a monarcha tényleges hatalmának kiterjedése határozza meg az uralma alá tartozó területet és alattvalóinak körét – amelyek a Jellinek-féle háromelemű tan tekintetében az államterületnek és az államalkotó népnek feleltethetők meg –, döntő jelentősége van az egységes államhatalom megtestesítésében is. A király mindenki számára kötelező magatartási szabályokat állapít meg, ezek keretében meghatározza az alattvalóinak egymás közötti és a központi hatalomhoz fűződő viszonyát is. E hatalma – a törvényhozás tárgyalásánál kifejtettek szerint – a jogi normák többségét hordozó szokásjog érvényesüléséhez viszonyítva nem tekinthető kivételesnek, minthogy végső soron a király akaratán nyugszik, hogy mely kérdésekben hoz (új) törvényt, és melyekben hagyja tovább érvényesülni a szokásjogot.

A monarcha azonban nem csak a törvényhozás útján gyakorol ráhatást a hatalmi berendezkedés működésére és jogi alaprendjére. Személyesen, illetve kinevezett tisztviselői, valamint esetileg kiküldött emberei útján gondoskodik a magatartási szabályok (törvények) folyamatos végrehajtásáról, ennek keretében további kötelező erejű döntéseket hoz, létesíti, működteti, adott esetben átalakítja a szabályok érvényesülését biztosítani hivatott szervezetrendszer, egyes feladatokat esetileg vagy tartósan bizonyos tisztviselők méltóságához rendeli, továbbá meghozza a nagyobb jelentőségű személyzeti döntéseket. A magatartási szabályok érvényesülése körében felmerülő egyedi vitás esetekben, illetve a szabályok megsértése esetén döntő szerepe van a szabályok kikényszerítésében, ennek során személyesen, esetileg kiküldött emberei útján, illetve az általa kinevezett és méltóságukhoz kapcsolódóan meghatározott döntési jogkörrel felruházott tisztségviselői útján jár el, avagy jóváhagyja az ilyen esetekre kiváltság alapján választott személyek megbízását; továbbá meghatározhatja mindezek döntési jogkörének terjedelmét és eljárásának részletes szabályait, és magától értetődően felül is bírálhatja működésüket. Kialakítja, szabályozza, működteti azokat a mechanizmusokat, amelyek folyamatosan biztosítják a hatalmi rendszer működésének materiális alapját, valamint az uralmi területen rendelkezésre álló javak folyamatos újraelosztását. Döntő szerepet tölt be a hatalom ideológiai alapjának meghatározásában és folyamatos kifejezésében, valamint a hatalmi rendszer működése és az ideológiai háttérrel adó eszméket képviselő intézményrendszer viszonyának, kapcsolódási pontjainak meghatározásában. A hatalmi rendszerhez tartozó uralmi területen belül és annak határainál biztosítja a hatalmi rendszer integritását akár békés úton, akár erőhatalom útján.

E jellegzetes (és esetleg ezektől különböző további, kisebb jelentőségű) hatalomgyakorlási formák által az Árpád-kori magyar királyok döntéseikkel és intézkedéseikkel meghatározó befolyással voltak általánosan az uralmi területükön érvényesülő hatalmi struktúra kialakulására és további alakulására, a hatalmi rendszer működtetésében közreműködő szerepek meghatározására, valamint konkrét esetekben az e szerepeket betöltő személyek kiválasztására. E királyi döntések folyamatában – amint arról már szó volt – a közjogi hatalmat személyében összpontosító uralkodó mellett az ő akaratából és annak keretei között már a kezdetektől megjelennek olyan, a hatalomgyakorlásban, a királyi akarat érvényesítésében, végső soron az ország kormányzásában közreműködő személyek és szervek, akikben és amelyekben alappal láthatjuk az államszervezet korai képviselőit. Tehát a kialakuló államszervezetet döntően – sőt, közjogi értelemben egészen az Árpád-kor végéig lényegében kizárólagosan is – a mindenkori király alakította.

A király (egyres, de nem csak a törvényhozás aktusaiként megnyilvánuló) döntései és intézkedései pedig – minthogy hatalomgyakorlásának struktúrája eljogiasított hatalmi szervezet – jellemzően jogi jelleget hordoznak magukon, és a királynak alattvalóival szembeni, illetve az alattvalók egymás közötti viszonyai tekintetében olyan összefüggő és

kikényszeríthető normarendszert alkotnak, amely alappal tekinthető az egész hatalmi struktúra jogi alaprendjének, és amelyre döntő (formálisan kizárólagos) befolyása az Árpád-házi királyok korában ugyancsak az uralkodónak van. Számos forráshely mutat arra is, hogy a királyok – bár olykor változtattak is rajta – hatalomgyakorlásuk során alapvetően igazodtak is eme jogi alaprend rögzült tételeihez, és ezt az igazodást alattvalóiktól is elvárták, illetve szükség esetén ki is kényszerítették.

Ennyiben tehát nem ördögtől való kijelenteni azt, hogy az Árpád-kori királyok – köztük már legkorábban, és kiemelkedő jelentőséggel első királyunk, Szent István is – az empirikus és jogi értelemben vett alkotmány tekintetében, vagyis az államiság, az államszervezet alapjainak lefektetése és alakítása, illetőleg eme kialakuló állam jogi alaprendjének meghatározása szempontjából, ezekre döntő hatást gyakorolva egyfajta „alkotmányozóként” is tevékenykedtek. Mivel pedig ebben az értelemben az alkotmányozás nem egy konkrét, a törvények felett álló legmagasabb szintű jogi norma, chartális alkotmány vagy alaptörvény megfogalmazását jelenti, a király „alkotmányozó” hatalmának tételezése azon az alapon sem kifogásolható, hogy e tevékenysége formálisan, eljárás módjában nem különül el hatalomgyakorlásának egyéb formáitól – például a dekrétumok, privilégiumok, ítéletek kibocsátásától, igazgatási és egyéb intézkedéseitől –, hanem éppen mindezeknek az összességében és azok hatásaiban nyilvánul meg. Ugyancsak nem mond ellent a korabeli „alkotmányozás” efféle értelmezésének az a tény, hogy a királyi hatalom minősége az Árpád-kor évszázadai során meglehetősen hullámzást mutat. Mindaddig ugyanis, amíg a király józan belátásból, illetve a társadalmi környezet és a gazdasági-politikai erőviszonyok által szükségszerűen indikált – de esetleg az utókor megítélése szerint nem megfelelő reakcióval kísért – megfontolásból, és nem valamely más közjogi-hatalmi tényező által közjogi értelemben befolyásolt módon alakítja hatalmi berendezkedését és annak jogi alaprendjét, addig aligha vitatható el tőle, hogy mégiscsak a legmagasabb szintű jogi és politikai függetlenségben tesz ezt, vagyis alkotmányoz. A döntését nyilvánvalóan befolyásoló hatások azonban éppúgy a társadalmi környezethez történő szükségszerű igazodás megnyilvánulásaként foghatók fel, ahogy napjaink alkotmányozó hatalma sem lehet sohasem független saját társadalmi környezetétől.

XII. Összegzés – a tézisek értékelése

A kereszténység és a magyar társadalmi, közjogi-hatalmi viszonyok találkozását és kölcsönhatásait, „középkorunk keresztény és magyar intézményeinek kisarjadását” tárgyaló művében Deér József kritikusan úgy fogalmaz, hogy „a XI. s néha még a XII. századi királyok alakját is a zsarnokságnak légköre lengi körül”, és „Magyarország ura, mint egy választott nemzetség sarja, mérhetetlen magasságban áll még alattvalói felett”, de – amint hozzát teszi – az Árpádok még a XIII. században is gondosan ügyelnek tekintélyük csorbítatlanságára.¹⁰⁷⁸ Máskor pedig a történeti irodalom, de különösen a közgondolkodás és az ünnepi megemlékezések a középkor mindenféle vadságát szinte zárójelbe téve hangsúlyozzák a keresztény Európához csatlakozás és az ezeréves magyar államiság jelentőségét és dicsőségét. Az Árpád-kori (tágabb értelemben vett) királyi jog elemeinek elsődlegesen a korabeli – latin nyelvű – források alapján történő vizsgálatával igyekeztem a korszak hatalmi berendezkedését és annak központi elemét, a király státuszát tárgyilagosabban, (köz)jogi szempontból bemutatni.

A XI–XII. századok csekélyebb, de nem jelentéktelen számú, majd a XIII. század bővebb okleveles forrásai alapján igazolhatónak látom, hogy Szent István uralkodása közjogtörténeti szempontból új korszak kezdetét jelzi, amelyben a korábbi társadalmi- és jogrend fokozatos visszaszorulása és átalakulása mellett az uralmi területen élő alattvalók fölött mindinkább megszerveződik az egységes (állam)hatalom mint hatás- és döntési egység – vagyis megtörténik a kialakult (illetve kialakított) hatalmi struktúra eljogiasítása. E mechanizmusokban pedig elhúzódó folyamatként látom felismerhetőnek az államalapítást, amely tehát nem egy konkrét történelmi eseményhez vagy évszámhoz kapcsolható, de az Árpád-kor végére a Szent Istvánnal kezdődő közjogtörténeti korszakot lezárva már bizonyosan eléri a szervezettségnek azt a szintjét, amelyben a magyar közjogi-hatalmi entitás államnak nevezhető. Ez a szervezetségi szint, az államiság és ehhez kapcsolódóan a közjogi hatalom legitimitációjának folytonossága követeli meg és egyben magyarázza is a koronaeszme legitimitációs funkciójának kiteljesedését.

E kialakuló államban a hatalmi-közjogi berendezkedés központi elemét és működésének központi szintjét a királyi hatalomgyakorlás formái képezik. A királyi hatalomgyakorlás lényegében az állami működés minden területére kiterjed, az állam, mint jogilag szabályozott és egyben szabályozó hatalmi rendszer egyes működési területei, funkciói azonban – még a király tevékenysége során is – formálisan többé-kevésbé jól megkülönböztethetők. Igaz ez akkor is, ha a törvénynek e korszakra elfogadható értelmezése – a magatartási szabályt meghatározó, kötelező erejű királyi akaratnyilvánítás kifejezése – folytán a királynak dekrétumai, kiváltságai, ítéletei, igazgatási intézkedései és tulajdonképpen mindenféle hatalmi döntése lényegében a törvény erejével bír.

A királyi hatalomgyakorlásának formái és az e hatalomgyakorlásba szükségszerűen és idővel mind szélesebb körben bevont közreműködők, tisztviselők eljárásának funkciói pedig a kor jellegzetességeihez, társadalmi és technikai fejlettségéhez mérten párhuzamba állíthatók az alkotmányjog-tudományban is kimunkált államszervezeti funkciókkal. Ez lehetővé teszi azt is, hogy az Árpád-kor közjogi-hatalmi intézményeit – saját társadalmi, hatalmi, kulturális és jogi környezetükre mindig figyelemmel – megkíséreljük leírni és megmagyarázni a ma élő jogintézményeink alapján kialakult jogi fogalmaink használatával. E megoldás pedig segítheti a jogtörténeti intézmények könnyebb megértését, és a jogtörténet-tudománynak napjaink jogászságához, joghallgatóihoz való közelebb hozatalát.

¹⁰⁷⁸ DEÉR 1938, 124–125., 263–267. o.

Igazolhatónak látom azt is, hogy az Árpád-kor végéhez közeledve a király körül a hatalomgyakorlásban közreműködő tisztviselők mind szélesebb körének megjelenése, és mindannyiuk tevékenységének mind szerteágazóbb jogi szabályozottsága a királynak csupán mintegy eszközöként, önállóan történő működés felől a valódi feladat- és hatáskörök megjelenése irányába mutat. E kezdetleges feladat- és hatáskörök forrása és eredője azonban – mint a legfőbb közjogi-hatalmi tényező – a korszakban mindvégig a király. A törvény lényegi eleme – akár szokásosan dekrétumnak nevezik, akár privilegialis jellegű vagy más különös formájú aktus – mindvégig a királyi akarat, és ő tartja kezében a központi igazgatási hatalmat is, minden más igazgatási hatalom és autonómia az ő akaratára vezethető vissza. Személyesen eljárva, illetve valamely tisztségre történő kinevezés, eseti delegálás vagy a kiváltság alapján történt választás utáni jóváhagyás által tőle ered minden bírói hatalom. Fiskális és monetáris eszközökkel biztosítja uralma gazdasági alapjait, továbbá az egyházzal kapcsolatos különös – bár idővel szűkülő – jogkörén keresztül biztosítja az állam és a közhatalom ideológiai megalapozásában és támogatásban nélkülözhetetlen keresztény egyház szoros kapcsolatát, garantálva ez utóbbinak biztonságát, tekintélyét és vagyoni stabilitását. Mindezek mellett fenntartja országának belső rendjét és külső biztonságát, diplomácia kapcsolatokat létesít és tart fenn, továbbá előteremti és támogatja a hivatali írásbeliség és közhitelesség megjelenését és fejlődését.

A korabeli források egybevetése alapján megerősítve látom azt is, hogy az Árpád-korban a királyi hatalom bármilyen nagy terjedelmű is, valójában sohasem korlátlan. A király személyes, észszerű belátása mellett a politikai és gazdasági környezet realitása mindenkor a királyi hatalom jogon kívüli korlátja. Ugyancsak jogon kívüli, ideológiai jellege mellett idővel közjogias jelleget is ölt a királyi hatalom keresztény királyi jellege, amikor a király egyházi fenyték terhét veszi magára, vagy a pápai hatalom ezzel az eszközzel igyekszik érvényesíteni politikai akaratát. A törvények örök érvényessége és sértetlensége igényének kifejezése, valamint a korábbi törvényekre és a szokásjog szabályaira történő hivatkozásokon túl pedig kimutatható kezdetleges jogi garanciákkal megtámogatott önkorlátozó ígéretnek megjelenése is, amelyek törvény formájában és erejével jelennek meg, tényleges érvényesülésük azonban még erősen függ a mindenkori politikai erőviszonyok alakulásától.

Az államiság jegyei, különösen az egységes államhatalom fokozatos megjelenésének – vagyis folyamat-jellegű államalapítás – igazolása és a király közjogi-hatalmi berendezkedésben betöltött központi szerepének feltárása alapján végül igazolhatónak látszik az is, hogy a kialakulóban lévő állam szervezetét és működését, egyben időbeli alakulását, fejlődését, továbbá e működés jogi alaprendjét is döntő módon – és nemcsak dekrétumaival és privilegiumaival, hanem igazgatási intézkedéseivel, bírói döntéseivel, hatalomgyakorlásának jogi szempontból is értelmezhető minden megnyilvánulásával – a mindenkori királyi akarat határozza meg. Ilyen értelemben pedig az Árpád-kor magyar uralkodói évszázadokkal a chartális alkotmány megjelenése előtt is – empirikus, valamint jogi értelemben vett – alkotmányozóknak tekinthetők.

Forrás- és irodalomjegyzék:

- ÁKOKJ = Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II/1*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1923, 1927, 1930, 1943; Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3. Szerk.: Borsa Iván. Magyar Országos Levéltár Kiadmányai II. Forráskiadványok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961; Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/4. Szerk.: Borsa Iván. Magyar Országos Levéltár Kiadmányai II. Forráskiadványok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987
- ALMÁSI 1986 = Almási Tibor: A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai. In: Kristó Gyula (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica* 83. Szeged 1986. 31–40. o.
- ALMOND–POWELL 1966 = Almond, Gabriel A. – Powell, G. Bingham: *Comparative Politics: a Developmental Approach*. Little, Brown and Company Inc., Boston 1966
- ALZATI 1991 = Alzati, Cesare: A magyarok beilleszkedése az európai kereszténységbe. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I*. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 15–24. o.
- ASZTALOS–PETHŐ 1934 = Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ősidőktől napainkig*. Második kiadás. Dante Könyvkiadó, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1934
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII*. Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Első osztály, hatodik–tizenharmadik, tizenhetedik–tizennyolcadik, huszadik, huszonkettedik kötet. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest 1860–1862, 1864, 1867, 1869–1871, Budapest 1873–1874
- BAGI 2017 = Bagi Dániel: *Divisio Regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Kronosz Kiadó, Pécs 2017
- BAKAY 1978 = Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1978
- BALLA 2017 = Balla Zoltán: *A rendészet fogalmának, tartalmának evolúciója*. Belügyi Szemle. LXV. évfolyam (2017) 5. szám. 105–115. o.
- BALOGH E. 2017 = Balogh Elemér: *Az egyházi bíraskodás európai modelljei a középkorban. Összehasonlító elemzés a középkori német és magyar intézményi struktúráról*. Jogtörténeti Szemle. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 41–51. o.
- BALOGH E. 2021 = Balogh Elemér: *A középkori egyház hatékony büntetőjogi szankciója: az interdictum*. In: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest 2021. 51–58. o.
- BALOGH J. 2005 = Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2005

- BARABÁS 2013 = Barabás Gábor: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle*. LV. évfolyam (2013) 2. szám. 175–199. o.
- BARABÁS 2020 = Barabás Gábor: „Nos tuis supplicationibus inclinati, auctoritate tibi presentium indulgemus.” IV. Ince pápa és a szentszéki küldöttbírók rendszerének magyarországi visszaszorulása a 13. század közepén. *Aetas*. XXXV. évfolyam (2020) 2. szám. 126–141. o.
- BARNA 2017 = Barna Attila: Rendes és rendkívüli bíróságok a hűtlenségi perek perjogi szabályozásában és ítékezésében a középkori Magyar Királyság felosztásáig. *Jogtörténelmi Szemle*. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 51–57. o.
- BARTONIEK 1933 = Bartoniek Emma: A középkor. Kincses-tár: A Magyar Szemle Társaság egypengős könyvtára 14. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1933
- BARTONIEK 1936 = Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. LXX. évfolyam (1936) 9–10. szám. 359–406. o.
- BÉLI 2000a = Béli Gábor: A halál esetére szóló rendelkezés az Árpád-korban a törvények és az ország szokásjoga alapján. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. PTE ÁJK, PTE BTK, Temporg Nyomda, Pécs 2000. 101–121. o.
- BÉLI 2000b = Béli Gábor: Árpád-kori törvényeink. JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. VI. évfolyam (2000) 1–2. szám. 35–46. o.
- BÉLI 2000c = Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Második kiadás. *Institutiones Juris*, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2000
- BÉLI 2008 = Béli Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351. *Institutiones Juris*, Dialóg Campus Szakkönyvek, Doktori értekezések a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, PTE ÁJK, Pécs 2008
- BÉLI 2010 = Béli Gábor: Women’s Acquisition of Property during the Era of the Arpad Dynasty in Hungary. In: Béli Gábor – Herger Csabáné – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Jogtörténelmi Tanulmányok X*. Publikon Kiadó, Pécs 2010. 29–46. o.
- BÉLI 2011 = Béli Gábor: A nádor bírói hatalma a XIII. század derekáig. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): IV. Szegedi Jogtörténelmi Napok. Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged 2011. 53–65. o.
- BÉLI 2013 = Béli Gábor: Egy különös törvényszék, a generale iudicium működése 1264 és 1266 között. *Jogtörténelmi Szemle*. XV. évfolyam (2013) 1. szám. 1–9. o.
- BÉLI 2014 = Béli Gábor: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján. Publikon Kiadó, Pécs 2014
- BÉLI 2017a = Béli, Gábor: Die Basisinstitute des Privatrechts. In: Máthé Gábor (hrsg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Dialóg Campus Verlag, Budapest 2017. 177–216. o.
- BÉLI 2017b = Béli Gábor: Rendelkezés királyi beleegyezéssel az Árpád-korban. In: Kis Norbert – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Máthé Gábor oktatói*

- pályafutásának 50. jubileumára. *Studia sollemnia scientiarum politico-camerarium*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest 2017. 99–108. o.
- BÉLI 2018a = Béli Gábor: A Római Szentszék befolyása az Árpád-kori jogalkotásra. Megjegyzések a korai dekrétumokhoz. In: Béli Gábor – Kis Kelemen Bence – Mohay Ágoston – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): Emlékkötet Herczegh Géza születésének 90. évfordulója alkalmából. *Studia Europaea*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európa Központ, Publikon Kiadó, Pécs 2018. 175–188. o.
- BÉLI 2018b = Béli Gábor: Női vagyoni jogok a tradicionális jog rendszerében. In: Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai II. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2018. 1006–1017. o.
- BÉLI 2022 = Béli Gábor: II. András korabeli jogforrások, különös tekintettel az Aranybullára. In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Tudományos konferenciák az Országházban. Országház Könyvkiadó, Budapest 2022. 119–144. o.
- BENDA–FÜGEDI 1979 = Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1979
- BEÖTHY 1846 = Beöthy Zsigmond: Elemi magyar közjog. Emich Gusztáv Bizománya, Pest 1846 (repr.: Király Tibor – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): A magyar jogtudomány klasszikusai 3. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest 2008)
- BERTALANFFY 1968 = von Bertalanffy, Ludwig: General System Theory: Foundations, Development, Applications. George Braziller Inc., New York 1968
- BERTÉNYI 1986 = Bertényi Iván: A magyar korona története. Harmadik, bővített kiadás. Népszerű történelem. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1986
- BIRÓ 2017 = Biró Zsófia: A nemzeti királyválasztói jog és a Szent Korona-tan alakulása 1301 és 1526 között. In: Keresztes Gábor (szerk.): Tavaszi Szél 2017 / Spring Wind 2017. Tanulmánykötet I. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest 2017. 162–172. o.
- BIRÓ 2018 = Biró Zsófia: A történeti alkotmány alapjai. Közjogtörténetünk alakulása 1222-től az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezésig. *JURA*. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. XXIV. évfolyam (2018) 2. szám. 53–62. o.
- BIRÓ 2019 = Biró Zsófia: A király bírói hatalma, a bírói hatalom gyakorlása a középkori Magyarországon. *JURA*. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja. XXV. évfolyam (2019) 2. szám. 33–42. o.
- BIRÓ 2020 = Biró Zsófia: A nádor bíraskodása a királyi udvarban. *FORVM*. Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Acta Universitatis Szegediensis. X. évfolyam (2020). 25–38. o.
- BOLLA 1973 = Bolla Ilona: A közsabadság a XI-XII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) I. rész. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. XVI. évfolyam (1973) 1–2. szám. 1–29. o.
- BOLLA 1974 = Bolla Ilona: A közsabadság lehanyaglása a XIII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) II. rész. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. XVII. évfolyam (1974) 1–2. szám. 1–23. o.

- BÓNIS 1956 = Bónis György: István király. Magyar Történelmi Társulat 6. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest 1956
- BÓNIS 1972 = Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972
- BÓNIS 2003 = Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1996 = Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2., bővített kiadás. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Bíróság, Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg 1996
- BORECZKY 1904 = Boreczky Elemér: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Különlenyomat a Magyar Jogász-Ujság 1905. évi folyamából. Országos Központi Községi Nyomda Részv.-Társ., Budapest 1904
- BRUHÁCS 2008 = Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2008
- CD = Fejér, Georgius: Codex diplomaticvs Hvngrariae ecclesiasticvs ac civilis I–XI. Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, Budae 1829–1830, 1832–1835, 1837–1838, 1841–1844
- CDA = ifj. Kubinyi Ferencz: Codex Diplomaticus Arpadianus. Árpádkori oklevelek 1095–1301. Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek I. Pest 1867
- CHRISTIÁN 2009 = Christián László: Epizódok a rendészet történetéből. Iustum Aequum Salutare. V. évfolyam (2009) 3. szám. 155–170. o.
- CSÁNKI 1914 = Csánki Dezső (szerk.): Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyának, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Országos Monográfia Társaság, Budapest 1914
- CSAPODI 1998 = Csapodi Csaba: Adalbert „főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán. Magyar Könyvszemle. Könyv- és sajtótörténeti folyóirat. CXIV. évfolyam (1998) 4. szám. 388–390. o.
- CSÓKA–ÉRSZEGI–KURCZ–SZABÓ 1983 = Csóka J. Gáspár – Érszegi Géza – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris: Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest 1983
- CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975 = Cszimadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Második, változatlan kiadás. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1975
- DEÉR 1931 = Deér József: A magyar-horvát államközösség kezdetei. Jancsó Benedek Társaság kiadványai 2. Különlenyomat a „Jancsó Benedek Emlékkönyv”-ből. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1931
- DEÉR 1938 = Deér József: Pogány magyarság keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938
- DEGRÉ 2009 = Degré Alajos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült: Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán. Szerk.: Béli Gábor. Publikon Kiadó, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs 2009

- DRMH I. = Bak, Janos M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae I. 1000-1301.* Második javított kiadás. Charles Schlaks, Jr., Publisher, Idyllwild, California 1999
- DÜMMERTH 1980 = Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Utazások a múltban és a jelenben. Harmadik, javított kiadás. Panoráma, Budapest 1980
- EASTON 1965 = Easton, David: A Framework for Political Analysis. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs 1965
- ECKHART 1929 = Eckhart Ferenc: Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter. *Ungarische Jahrbücher. IX. évfolyam (1929) 4. szám. 426–432. o.*
- ECKHART 1935 = Eckhart Ferenc: Magyarország története. Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest 1935
- EGYED 2001 = Egyed Ákos: A katonai szolgálat – a székely szabadság jogforrása. In: Radics Kálmán (szerk.): *Vármegyék és szabad kerületek I-II. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen 2001. 231–241. o.
- ELEKES 1964 = Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1964
- EMBER 1938 = Ember Győző: Szent István megszervezi a magyar egyházat. In: Belitzky János (szerk.): *Szent István. Első nagy királyunk élete és alkotásai.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938. 59–68. o.
- ENGEL 1990 = Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában 1. Téka Könyvértékesítő, Könyvtárellátó és Könyvkiadó Vállalat, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest 1990
- ENGEL 2001a = Engel Pál: A honfoglalás kora. In: Engel Pál (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Osiris Kiadó, Budapest 2001. 17–33. o.
- ENGEL 2001b = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. *História Könyvtár Monográfiák 17.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2001
- ERDÉLYI 1912 = Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete. *Kolozsvári Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 3.* Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár 1912
- ERDÉLYI 1936 = Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet I–II. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest é. n. (1936)
- ÉRSZEGI 1991 = Érszegi Géza: A kereszténység első századai. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I.* Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 27–35. o.
- FEJÉRPATAKY 1885 = Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. M. T. Akadémia, Budapest 1885
- FEJÉRPATAKY 1892 = Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1892
- FEJÉRPATAKY 1895 = Fejérpataky László: Oklevelek II. István király korából. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1895
- FONT 2009a = Font Márta: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. (főszerk.: Romsics Ignác) *Metropol Könyvtár.* Kossuth Kiadó, Budapest 2009

- FONT 2009b = Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). PTE BTK, Pécs 2009
- FRAKNÓI 1901 = Fraknói Vilmos: Magyarország és a Római Szent-Szék. I. kötet. 1000–1417. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal a magyar királyság megalapításától a konstanci zsinatig. Stephaneum, Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Budapest 1901
- FRAKNÓI 1921 = Fraknói Vilmos: A magyar királyválasztások története. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Budapest 1921 (repr.: Attraktor Kft., Máriabesnyő-Gödöllő 2005)
- FÜGEDI 1961 = Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. Budapest Várostörténeti Monográfiái XXII. Budapest Főváros Tanácsának végrehajtóbizottsága, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 17–107. o.
- FÜGEDI 1974 = Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat Kiadó, Budapest 1974
- FÜGEDI 1991 = Fügedi Erik: A szerzetesrendek a középkori Magyarországon. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest 1991. 37–48. o.
- GRANASZTÓI 1980 = Granasztói György: A középkori magyar város. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1980
- GYÖNGYÖSSY 2006 = Gyöngyössy Márton: Magyar pénztörténet (1000–1526). In: Gyöngyössy Márton (szerk.): Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Bölcsész Konzorcium, Budapest 2006, 227–286. o.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy György: István király és műve. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1977
- GYÖRFFY 1988 = Györffy György (szerk.): Szent István törvényei. Szent István törvényeinek XII. századi kéziratja az Admonti Kódexben. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó, Budapest 1988
- GYÖRFFY 1990 = Györffy György: A magyarság keleti elemei. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1990
- HAJNAL 1914 = Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. Turul. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXII. évfolyam (1914) 1. szám. 1–19. o.
- HAJNIK 1899 = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Magyar Tudományos Akadémia, Athenaeum, Budapest 1899
- HANÁK 1986 = Hanák Péter (szerk.): Egy ezredév. Magyarország rövid története. Gondolat Kiadó, Budapest 1986
- HEGEDÜS 1995 = Hegedüs Géza: Korona és Kard. Magyarország a XI–XIII. században. Képes Történelem. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1995
- HO = Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–III. Typis Victoris Sauerwein, Győr 1865–1866; Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hung. IV. Typis Victoris Sauerwein, Győr 1867; Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső (kiad.): Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus V–VII. Magyar Tudományos Akadémia, Typis Victoris Sauerwein, Győr 1873, Typis Alexandri Kocsi, Budapest 1876, 1880; Nagy Imre (szerk.): Hazai

- okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus VIII. Franklin-Társulat Könyvnyomdája, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1891
- HOKL = Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.): Hazai oklevéltár 1234–1536. M. Történelmi Társulat, Knoll Károly Akad. Könyvtár Bizománya, Budapest 1879
- HOLUB 1944 = Holub József: A magyar alkotmánytörténelem vázlata I. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs 1944
- HÓMAN 1913 = Hóman Bálint: Adó vagy földbér? Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XLVII. évfolyam (1913) 3. szám. 189–202. o.
- HÓMAN 1916 = Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1916 (repr.: Maecenas Könyvkiadó, Budapest 1991)
- HÓMAN 1925 = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1925
- HÓMAN 1938a = Hóman Bálint: Magyar középkor. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1938
- HÓMAN 1938b = Hóman Bálint: Szent István. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938
- HÓMAN–SZEKFI 1935–1936 = Hóman Bálint – Szekfi Gyula: Magyar történet I–V. Második bővített, teljes kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1935–1936
- HORVÁTH A. 2020 = Horváth Attila: A történelmi alkotmány, a Szent Korona-tan mint a szuverenitás biztosítója. In: Karácsony András (szerk.): Szuverenitás-kérdések. Elméletek, történetek. Jogtörténelmi Értekezések 47. Gondolat Kiadó, Budapest 2020. 114–138. o.
- HORVÁTH P. 1991 = Horváth Pál (szerk.): Általános jogtörténet. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1991
- ISTVÁNYI 1939 = Istványi Géza: A generalis congregatio. (Első közlemény.) Levéltári Közlemények. XVII. évfolyam (1939) 1. szám. 50–83. o.
- JÁNOSI 1996 = Jánosi Monika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 9. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996
- KARÁCSONYI 1891 = Karácsonyi János: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest 1891
- KARÁCSONYI 1924 = Karácsonyi János: A székelyek ősei és a székely magyarok. Történelmi értekezés. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Cluj–Kolozsvár 1924
- KARÁCSONYI–BOROVSKY 1903 = Karácsonyi János – Borovszky Samu (szerk.): Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hú másával együtt. Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Kiadja a váradi káptalan, Budapest 1903
- KARLINSZKY 2016 = Karlinszky Balázs: A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó oklevél keltezése. FONS: forráskutatás és történelmi segédtudományok. XXIII. évfolyam (2016) 1. szám. 65–85. o.

- KATONA 1977a = Katona Tamás (szerk.): Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Második kiadás. Bibliotheca Historica történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1977
- KATONA 1977b = Katona Tamás (szerk.): László király emlékezete. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1977
- KATONA 1980 = Katona Tamás (szerk.): Thuróczy János: A magyarok krónikája. Második kiadás. Pro Memoria történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980
- KATONA 1986 = Katona Tamás (szerk.): Képes Krónika. Pro Memoria történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986
- KÉPES 2018 = Képes György: Gondolatok a magyarok eredetéről és államiságunk kezdeteiről. Jogtörténeti Szemle. XX. évfolyam (2018) 3–4. szám. 76–81. o.
- KÉZAI (é.n.) = Kézai Simon mester Magyar Krónikája. (ford.: Szabó Károly) Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.pdf>, letöltés ideje: 2021. augusztus 28.
- KIRÁLY 1981 = Király László (szerk.): III. Béla emlékezete. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Magyar Helikon, Budapest 1981
- KIRÁLY 1987 = Király László (szerk.): István király emlékezete. Harmadik, bővített kiadás. Bibliotheca Historica, Történelmi és művelődéstörténeti sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987
- KIS 1995 = Kis Péter: „A király hű bárója” (Ákos nembeli Ernye pályafutása). FONS: forráskutatás és történeti segéd tudományok. II. évfolyam (1995) 3. szám. 273–316. o.
- KISS 2000 = Kiss Gergely: Állam és egyház a 11-12. századi törvényalkotásban. In: Font Márta – Kajtár István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. PTE ÁJK, PTE BTK, Temporg Nyomda, Pécs 2000. 67–100. o.
- KISTELEKI 2013 = Kisteleki Károly: „Archiregnum Hungariae”: mítosz vagy valóság? – megjegyzések a középkori Magyar Királyság területi é népeségi aspektusairól. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály (szerk.): Állam-, egyház-, jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából. Multiszolg Bt., (h.n.) 2013, 70–84. o.
- KORDÉ 2019 = Kordé Zoltán: A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 29. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2019
- KOSZTA 2001 = Koszta László: Egyház- és államszervezés. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 65–74. o.
- KOVÁCS 2001 = Kovács László: Szent István pénzverése. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 93–100. o.
- KÖLNEI-VARJASSY 2014 = Kölnei Livia – Varjassy Péter: A jeruzsálemi Szent János Lovagrend ispotályai a középkori Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia Artis Medicinae. LX. évfolyam (2014) 1–4. szám. 5–23. o.
- KÖTSKY 1918 = Kötsky Gábor: A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma. IV. kiadás. Jogi Compendiumok Gyűjteménye XXI. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1918

- KRISTÓ 1976 = Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1976
- KRISTÓ 1977 = Kristó Gyula: Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben. Történelmi Szemle. XX. évfolyam (1977) 1. szám. 53–72. o.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980
- KRISTÓ 1983 = Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1983
- KRISTÓ 1985 = Kristó Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Kézirat. 3. változatlan kiadás. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest 1985, 37–54. o.
- KRISTÓ 1988 = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és Emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1988
- KRISTÓ 1995 = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1995
- KRISTÓ 2007 = Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Javított kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2007
- KRISTÓ–MAKK 1988 = Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. IPM Könyvtár. Interpress Kiadó, Budapest 1988
- KRÜGER 1966 = Krüger, Herbert: Allgemeine Staatslehre. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1966
- KUBINYI 2002 = Kubinyi András: A királyi vár és lakói a középkorban. História. XXIV. évfolyam (2002) 9–10. szám. 14–18. o.
- KUBINYI 2006 = Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Bölcsész Konzorcium, Budapest 2006, 153–174. o.
- LÁSZLÓ 1981 = László Gyula: Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Tankönyvkiadó, Budapest 1981
- MA = Endlicher, Stephanus Ladislaus (ed.): Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Scheitlin & Zollikofer, Sangalli 1849
- MAGYAR 1993 = Magyar Kálmán: A honfoglalás- és az Árpád-kor régészeti emlékei... Nemzeti Történelmünk I. Jubileumi kötet. Magyar Nemzeti Történeti Társaság, Kaposvár 1993
- MAKK 1974 = Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Horváth János – Székely György (szerk.): Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria Saeculorum Hungariae I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974, 253–259. o.
- MAKK 1985 = Makk Ferenc: Magyar külpolitika a XII. században. In: Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Kézirat. 3. változatlan kiadás. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó, Budapest 1985, 97–115. o.
- MAKK 1986 = Makk Ferenc: Magyarország a XII. században. Magyar História. Gondolat Kiadó, Budapest 1986

- MAKK 2001 = Makk Ferenc: Géza fejedelem és Szent István külpolitikájáról. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 85–92. o.
- MAKK 2010 = Makk Ferenc: A Szent István-i államról. In: Almási Tibor (szerk.): Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 131. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet, Szeged 2010, 17–31. o.
- MÁLYUSZ 1973 = Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Irodalomtörténeti füzetek 79. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973
- MÁLYUSZ 2002 = Mályusz Elemér: A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Sajtó alá rendezte, gondozta, a jegyzeteket készítette és az utószót írta: Soós István. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest 2002
- MÁLYUSZ 2007 = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Műszaki Kiadó, Budapest 2007
- MARZALI 1880 = Marczali Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest 1880
- MARZALI 1935 = Marczali Henrik: Erdély története. Káldor Könyvkiadóvállalat, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest 1935
- MARZALI 1982 = Marczali Henrik: Világtörténelem – Magyar történelem. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gunst Péter. Történetírók tára. Gondolat Könyvkiadó, Franklin Nyomda, Budapest 1982
- MARZALI 1998 = Marczali Henrik: Magyarország története. Az Athenaeum Rt. kiadásában megjelent Egyetemes és hazai történelem című hatkötetes mű változatlan utánnomása. Laude Kiadó, Anno Bt., Budapest 1998
- MÁRKI 1914 = Márki Sándor: Magyar középkor. Bibliotheca Vitae: Az Élet könyvei. „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest 1914
- MÁTHÉ 2016 = Máthé Gábor: A közjogtörténeti alapok folytonossága. Iustum Aequum Salutare. XII. évfolyam (2016) 4. szám. 51–58. o.
- MÁTHÉ 2021 = Máthé Gábor: Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. Jogtörténeti Értekezések 51. Gondolat Kiadó, Budapest 2021
- MEZEY 2003 = Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Ötödik, átdolgozott kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- MEZEY 2007 = Mezey Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Negyedik, átdolgozott kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2007
- MEZEY–GOSZTONYI 2020 = Mezey Barna – Gosztonyi Gergely (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2020
- MEZEY–SZENTE 2003 = Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.): Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2003
- MURARIK 1938 = Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 6. Sárkány Nyomda Rt., Budapest 1938
- NAGY 1914 = Nagy Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXII. évfolyam (1914) 1. szám. 19–25. o.

- PÁLÓCZI HORVÁTH 2004 = Pálóczi Horváth András: „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”: Keleti népek a középkori Magyar Királyságban, a kálizoktól a kunokig. *Studia Caroliensia*. V. évfolyam (2004) 2. szám. 10–30. o.
- PÁRNICZKY 1940 = Párniczky Mihály: A magyar *ius regium* az Árpádházi királyok korában. *De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae*. Az Illés Szeminárium kiadványai. Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma, Budapest 1940
- PAULER 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Második, javított kiadás. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Budapest 1899 (repr.: Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest 1985)
- PETRÉTEI 2009 = Petrétei József: Az alkotmányos demokrácia alapintézményei. *Institutiones Juris*, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2009
- PETRUCH 1943 = Petruch Antal: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investitúráról? *Theologia: Hittudományi folyóirat*. X. évfolyam (1943) 4. szám. 321–334. o.
- RÁCZ B. V. 2021 = Rác Balázs Viktor: A *ius regium* székelyföldi megjelenése: egy látszólagos tudományos konszenzus. *Erdélyi Múzeum*. LXXXIII. évfolyam (2021) 1. szám. 1–16. o.
- RÁCZ L. 2000 = Rác, Lajos: A historical insight into the theory and organization of the Hungarian state. In: Gergely, András – Máthé, Gábor (ed.): *The Hungarian State 1000–2000. Thousand Years in Europe*. Korona Publishing House, Budapest 2000. 17–67. o.
- RÁCZ L. 2016 = Rác Lajos: *Rex et regnum*. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből. *Florilegium: Series Iurisprudentiarum ac Politicarum I*. Gondolat Kiadó, Budapest 2016
- RAPOPORT 1986 = Rapoport, Anatol: *General System Theory: Essential Concepts & Applications*. *Cybernetics and Systems Series 10*. Tunbridge Wells, Kent – Cambridge, Mass – Abacus Press, Chippenham, Wilts 1986
- RÉVAY 1929 = Révay József: *Árpádok virága*. Szent Imre herceg. Franklin-Társulat, Budapest é. n. (1929)
- RIHMER 2016 = Rihmer Aurél: A magyar királyi hatalom eredete. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*. Pannon Kultúráközösség Kutató és Képzőközpont folyóirata. XXXI. évfolyam (2016) 5. szám. 1015–1067. o.
- ROKAY 2001 = Rokay Péter: Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai írott források tükrében. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 129–133. o.
- SCHLETT 2018 = Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1. Századvég Kiadó, Budapest 2018*
- SOLYMOSI 1983 = Solymosi László (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983
- SOPRON I. = Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története*. Oklevéltár. Első kötet 1156–1411. Sopron vármegye közönsége, Sopron 1889

- SZABADOS 2010 = Szabados György: Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 203–213. o.
- SZABADOS 2017 = Szabados György: Székesfehérvár új árpád-kori történetéről. Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: Székesfehérvár története az Árpád-korban. Székesfehérvár Története I. Városi Levéltár és Kutatóintézet. Székesfehérvár, 2016. 366 p. In: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 45. A Szent István Király Múzeum Közleményei. C sorozat 45. szám. Szent István Király Múzeum, Alpha Press, Székesfehérvár 2017. 489–494. o.
- SZABÓ B. 2017 = Szabó Béla: Az erdélyi szászok bíraskodási szervezete a korai újkorig. Jogtörténeti Szemle. XIX. évfolyam (2017) 1–2. szám. 31–40. o.
- SZABÓ K. 1884 = Szabó Károly: Az 1290-diki ó-budai országgyűlés végzései. Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XVIII. évfolyam (1884) 6. szám. 473–482. o.
- SZÉKELY–BARTHA 1984 = Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): Magyarország története tíz kötetben I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984
- SZEKFŰ 1917 = Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány. Dick Manó kiadása, Budapest 1917 (repr.: Maecenas Kiadó, Budapest 1988)
- SZENDE 2018 = Szende Katalin: Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és hospes-kiváltságlevelekben. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, (h.n.) 2018, 542–551. o.
- SZENTIRMAI 2021a = Szentirmai Sándor: A bizánci egyházjog befolyása a magyar törvényhozásra a 11–12. században. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 30–39. o.
- SZENTIRMAI 2021b = Szentirmai Sándor: A magyar királyok „főkegyúri joga”. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 192–201. o.
- SZENTIRMAI 2021c = Szentirmai Sándor: Szent István magyar irány „apostoli követsége”. In: Thoroczkay Gábor (szerk.): Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 40–51. o.
- SZENTPÉTERY 1916 = Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1916
- SZIKLAY–BOROVSKY 1900 = Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája) IV. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest 1900

- SZILÁGYI 1896 = Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története II. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest 1896
- SZOVÁK 2022 = Szovák Kornél: Az egyházi Aranybulla 1222-ből. In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Tudományos konferenciák az Országházban. Országház Könyvkiadó, Budapest 2022. 33–56. o.
- SZUROMI 2013 = Szuromi Szabolcs Anzelm: A 11–13. századi magyar zsinatok a nemzetközi zsinati jogalkotás tükrében. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály (szerk.): Állam-, egyház-, jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából. Multiszolg Bt., (h.n.) 2013. 118–129. o.
- SZUROMI 2017 = Szuromi Szabolcs Anzelm: Szempontok az 1092. évi szabolcsi zsinat kánonjogtörténeti vonatkozásaihoz. Iustum Aequum Salutare. XIII. évfolyam (2017) 4. szám. 189–203. o.
- SZŰCS 1974 = Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1974
- SZŰCS 1984 = Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 341–394. o.
- SZŰCS 2002 = Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok. Osiris Kiadó, Budapest 2002
- TÉGLÁSI 2018 = Téglási András (szerk.): Az állam szervezete. Studia Universitatis Communia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest 2018
- TEISZLER 2021 = Teiszler Éva: A dinasztiahoz tartozás mint a legitim királyi hatalom előfeltétele az Árpádok királyságában. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve 2020. A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 38. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest 2021. 537–560. o.
- THALLÓCZY 1879 = Thallóczy Lajos: A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Weiszmann Testvérek Bizonyáma, Budapest 1879
- THALLÓCZY 1897 = Thallóczy Lajos: Árpádházi Jolán Aragon királynője. (Egy oklevél melléklettel.) Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. XXXI. évfolyam (1897) 7. szám. 577–592. o.
- THOROCZKAY 2020 = Thoroczky Gábor: A középkori Magyarország. Állam és ideológiák. ELTE BTK, Budapest 2020
- TIMON 1920 = Timon Ákos: A Szent Korona elmélete és a koronázás. Második bővített kiadás. Stehaneum Nyomda R. T., Budapest 1920
- TÓTH G. 2015 = Tóth Gergely: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18-19. században. In: Ács Pál (szerk.): Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, reciti, Budapest 2015. 357–372. o.

- TÓTH S. 1986 = Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. In: Kristó Gyula (szerk.): Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica 83. Szeged 1986. 3–9. o.
- VERESS 2018 = Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Sapientia, Forum Iuris, Kolozsvár 2018
- VESZPRÉMY 2001 = Veszprémy László: Hadszervezet Szent István korában. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 31–41. o.
- VISEGRÁDY 2003 = Visegrády Antal: Jog- és állambölcselet. Második javított, bővített kiadás. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2003
- WEISZ 2010 = Weisz Boglárka: A zágrábi kamara az Árpádok korában. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 327–334. o.
- WEISZ 2022 = Weisz Boglárka: Az Aranybulla korának pénzügypolitikája. In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Tudományos konferenciák az Országgházban. Országgház Könyvkiadó, Budapest 2022. 57–83. o.
- WENZEL 1873 = Wenzel Gusztáv: Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből. Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár.), Athenaeum, Budapest 1873
- WERBŐCZY 1894 = Werbőczy István: Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae. Magyarország szokásos jogának Hármaskönyve. (Csiky Kálmán ford.) M.Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest 1894 (repr.: Téka Könyvkiadó, Budapest 1990)
- WERTNER 1897 = Wertner Mór: Meráni Gertrud gyilkosai. Erdélyi múzeum. XIV. évfolyam (1897) 5. szám. 269–276. o.
- ZÁVODSZKY 1904 = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Művelődéstörténeti Értekezések 10. Stephaneum, Szent István Társulat, Budapest 1904
- ZÁVODSZKY 1913 = Závodszy Levente: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. TURUL. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye. XXXI. évfolyam (1913) 1. szám. 97–106. o.
- ZO = Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Zala vármegye közönsége, Budapest 1886, 1890
- ZSINKA 2022 = Zsinka László: A modern állam középkori és kora újkori gyökerei. Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat. XIV. évfolyam (2022) 1. szám. 193–216. o.
- ZSOLDOS 2001a = Zsoldos Attila: Magyar középkor: az Árpádok és az Anjouk (950–1382). In: Engel Pál (szerk.): Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 35–113. o.
- ZSOLDOS 2001b = Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001. 43–54. o.

- ZSOLDOS 2002 = Zsoldos Attila: A királyné udvara az Árpád-korban. Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata. CXXXVI. évfolyam (2002) 2. szám. 267–302. o.
- ZSOLDOS 2022a = Zsoldos Attila: A 800 éves Aranybulla. Országgyűlés Hivatala, Országgház Könyvkiadó, Budapest 2022
- ZSOLDOS 2022b = Zsoldos Attila: Az Aranybulla és története. In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Tudományos konferenciák az Országgházban. Országgház Könyvkiadó, Budapest 2022. 7–31. o.
- ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016 = Zsoldos Attila – Thoroczky Gábor – Kiss Gergely: Székesfehérvár története az Árpád-korban. Székesfehérvár Története I. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár 2016.

Összefoglaló

Árpád-kori jogtörténetünk egyik központi kérdése a király közjogi állásának, a királyi hatalom mibenlétének és az ehhez kapcsolódó jogi megoldásoknak vizsgálata. Ez nem csak a királynak a hatalmi-közjogi berendezkedésben elfoglalt helyét mutatja meg, de jó rálátást biztosít a korabeli „állami” működés rendszerének egészére is.

Értekezésem újdonsággal a téma megközelítésében, a vizsgálat tárgya körül felállított gondolati keretben és ennek összefüggésrendszerében, az ezen belül megfogalmazott és igazolni próbált tézisekben, illetőleg – ezekkel is összefüggésben – az alkalmazott vizsgálati módszerekben, valamint a rendelkezésre álló források felhasználásában és a felállított gondolati keretben történő (újra)értelmezésében szolgálhat.

Vizsgálódásom során a korabeli intézményeket kifejezetten jogtörténeti vonatkozásban tárgyaló tankönyvek, monográfiák, tanulmányok és szakcikkék mellett történeti, társadalomtörténeti munkából is meríték. Legfontosabb forrásként azonban az Árpád-korból fennmaradt latin nyelvű okleveles forrásainkra, főleg királyi oklevelekre hagyatkozok, amelyeket saját fordításban értelmezek. E dokumentumok mellett vizsgálok néhány különös műfajú, normatív jelleggel nem rendelkező korabeli írást is.

Szent István uralkodásának és III. András halálának jelentőségét közjogi szempontból vizsgálva az Árpád-kort önálló közjogtörténeti korszakként leírhatónak tartom, amelynek jellemzője a jogi értelemben vett államalapítás folyamatának megindulása és kibontakozása. A korabeli kialakuló államiség jellege alapján pedig – elfogadva, hogy az állam: rendszer – a királyi hatalomgyakorlás megnyilvánulásait, a királyi jog elemeit rendszerelméleti keretbe helyezem, aminek segítségével a rendszer elemeinek és egészének funkciói párhuzamba állíthatók napjaink államszervezetének egyes funkcióival, ekként leírhatóvá válnak mai közjogi fogalmi készletünkkel.

A fenti gondolati keretben vizsgálva az Árpád-kori – főleg – okleveles forrásokat, a királyi hatalomgyakorlás megnyilvánulási formái, a királyi jog elemei kapcsán az alábbi megállapításokra juthatunk:

Az Árpád-korban a törvény mint kötelező magatartási szabály normatív erejének minden esetben szükséges forrása a királyi akarat, míg a tanács vagy valamely gyűlés szerepe csak konzultatív, a döntés indokolását szolgáló és legitimációját erősítő jellegű. A XIII. század végére a tanács ténylegesen mindinkább befolyásolja a király akaratát, így *de facto* tényezővé válik a jogalkotásban, de közjogi értelemben a törvényhozó mindvégig a király marad. Mivel a kötelező magatartási szabályt meghatározó királyi akarat és ennek kinyilvánítása maga a törvény, a dekrétumok és privilégiumok szokásos megkülönböztetése nem jogforrási megkülönböztetés, inkább csak irodalmi hagyomány. A király azonban az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – az isteni jog, a régi törvények és a törvényerejű szokás által is valamelyest keretek közé szorított törvényekkel kormányozza országát.

A végrehajtás központi irányítása is a monarcha kezében összpontosul, de mivel a király normatív tartalmú akarata megjelenési formájától függetlenül törvény, az uralkodó fogalmilag nem alkothat a törvénynek alárendelt, alacsonyabb szintű jogszabályt. Ennyiben a központi igazgatás formálisan alig különbözik a törvényhozástól, és a királyi tanács szerepe a két területen hasonló. Bár a mai fogalmaink szerinti fővárosról még nem beszélhetünk, már az Árpád-korban kimutatható valamiféle királyi székhely(ek) kiemelkedő igazgatási szerepe. Egyes jelentősebb igazgatási jogkörök királyi kézben történő összpontosulása mellett az uralkodó kormányzásra gyakorolt ráhatásának másik fontos eleme a főbb tisztviselők kinevezése és elmozdítása, amelyben mindvégig kiemelt jelentősége van az uralkodó személyes benyomásának és bizalmának. Létezik ugyan a hatalom dinasztian belüli, területi alapon történő megosztása, valamint egyes területi egységek vagy nemzetiségi közösségek autonómiája, de ezek mindig az uralkodó akaratából jönnek létre, és soha nem érik el a királyi hatalomtól való függetlenség szintjét, mindig csak ahhoz viszonyítottan értelmezhetők.

A bíráskodás funkcióját sem képes betölteni egy személyben az uralkodó, de a bírói hatalom legfőbb letéteményeseként az ő döntése, hogy mely ügyek elbírálását tartja fenn magának, és melyeket engedi át valamely bírói feladattal felruházott alattvalójának. A király – a törvényhozói hatalmán túl is – különböző formákban döntő befolyással bír a korabeli bíráskodás működésében. A király egyfelől személyesen bíráskodik, aminek során az ügyet első és egyetlen fokon maga bírálja el, vagy valamely más bíró eljárása esetén biztosítja a folyamodás lehetőségét. Minden további esetben az uralkodó hatalma közvetett módon – a bíró kinevezése, valamely közösség által választott bíró jóváhagyása, illetőleg az egyedi királyi felhatalmazással delegált bírók eljárása útján – érvényesül. Az ítékezéshez kapcsolódóan széles körű diszkrecionális lehetősége van az uralkodónak a kegyelem gyakorlásában is.

A királyi jog ügynevezett vagyoneérdekű elemei (*fiscalia regum*) biztosítják a hatalmi rendszer működésének materiális alapját. A királyi hatalom részben magánjogias jellege folytán a fiskális politikában kiemelkedő jelentőségű a birtok gazdasági alapot nyújtó szerepe. A királyi birtokokból és azok hasznaiból való közvetlen részesülés mellett a korona birtokjoga néven összefoglalt jelenségeknek körforgásszerű bevételi-kiadási folyamatokban működnek, amelynek elemei az örökös nélkül maradt birtok uralkodóra szállása és a vagyonkobzás, illetőleg a királyi birtokadományozás gyakorlata. További fiskális elemek az adó-jellegű királyi bevételek, az alattvalók nem pénzbeli vagy terménybeli szolgáltatásai és a *confiscatió*tól különböző vagyoni büntetések. A fiskális politika mellett nem elhanyagolható a monetáris politika szerepe sem. Az Árpád-korban a saját pénz verése a monarchának nemcsak joga, hanem tulajdonképpen – büntetés kilátásba helyezésével is védett – monopóliuma, a pénzverésből származó különféle bevételek összessége pedig a kincstár egyik legfőbb bevétele.

Az Árpád-korra jellemző a kialakulóban lévő állam és a keresztény egyház Szent István egyházszerzői munkáján alapuló különös viszonya. A királyi hatalomnak pedig fontos jellemzője annak ideológiai háttere, a keresztény királyság eszménye, miszerint az uralkodó Isten kegyelméből és az isteni törvények keretei között, a kegyes, igazságos és békességes

király eszményének megfelelően uralkodik. A korabeli törvények az egyház szervezésére és ellátására vonatkozó szabályok mellett számos rendelkezéssel szolgálják a keresztény vallásgyakorlás előmozdítását és az egyház tekintélyének erősítését. Ugyanakkor az egyház a királyi hatalomnak nemcsak legitimációt biztosító ideológiai támasza, hanem szellemi, gazdasági és katonai ereje által olyan hatalmi-politikai tényező is, amelyet a monarchának feltétlenül maga mellett kell tudnia. Kiemelkedő az egyház szerepe a király diplomáciai kapcsolataiban és a hivatali írásbeliség kialakulásában is.

A fenti előjogok mellett megtalálhatók az Árpád-kori forrásokban a királyi hatalomgyakorlás egyéb formáira, a királyi jog egyéb elemeire utaló rendelkezések is. Ezek többsége igazgatási jelleget mutat, valamilyen sajátosságuk alapján mégis önálló bemutatásra érdemesek. Ide sorolhatók például a király legfőbb hadúri jogának elemei, a békés diplomáciai kapcsolatok, a hivatali írásbeliség és közhitelesség megnyilvánulásai, amelyekben az uralkodónak közjogi szempontból ugyancsak döntő hatalma és jelentősége van.

Az Árpád-korban nem találkozunk chartális alkotmánnyal, és a jogrendszer egészéből is hiányoznak korunk alkotmányainak egyes lényeges tartalmi elemei. A korabeli forrásokból azonban megmutatkoznak a hatalmi berendezkedés, a kialakulóban lévő állam céljai, funkciói, ezekhez rendelt eszközrendszere és szervezeti, személyzeti megoldásai, továbbá felismerhető az ezek struktúráját és működését alapvetően meghatározó, kötelező jellegű és kikényszeríthető normatív háttér is. Ilyen értelemben az Árpád-kor kialakulóban lévő államának is volt empirikus, illetőleg jogi értelemben vett alkotmánya. A királyi jog elemeinek vizsgálata alapján egyértelműen felismerhető, hogy Árpád-kori uralkodóink ezekre döntő behatást gyakorolva egyfajta alkotmányozóként is tevékenykedtek.

Értekezésem a remélt önálló eredménye – az Árpád-kori királyi jog elemei működésének leírása és a király korabeli közjogi-hatalmi berendezkedésben elfoglalt állásának bemutatása – mellett reményeim szerint támpontul, de legalább segédanyagként szolgálhat az Árpád-kori magyar jog egyéb területeinek, illetve a királyi jog későbbi működésének feltárásához, esetleg mindezek nemzetközi kitekintésben történő, összehasonlító jogi elemzéséhez is.

Summary

One of the most important questions of our legal history of the Árpád era is the examination of the legal status of the monarch, the characteristics of royalty and its legal resorts. It shows not only the significant role of the king in the power structure and in the legal system, but also gives a good perspective to see the whole functioning of the state itself.

The novelties of my dissertation stand in the approach of the topic, the philosophical frames of examination and the contexts of these, the theses established in these philosophical frames and – in correlation with all these – the methods of examination, and the use and re-interpreting of the available written sources.

As literary sources I apply not only textbooks, monographies, essays and articles from the field of studies of legal history but also those from the field of historical studies and social history. However the most important sources of my investigation are the Latin written documents extant, especially royal warrants of the Árpád era which I use and interpret by my own translation. In addition I also examine and interpret some non-normative documents extant of special genres.

By examining the legal significance of the reign of István I (the Saint) and the death of András III, I see the Árpád era as a separate period of our legal history in the sense of public law, of which the main characteristics are the beginnings and dénouements of the establishment of the state. Regarding the nature and quality of the contemporary evolving statehood and acknowledging the state as a system, I examine the manifestations of royalty and the royal rights (*ius regium*) in the frame of systems theories. In this way we can draw a parallel between several functions of the system and its elements in the Arpad era and the functions of the state organization of nowadays, and we can describe the former ones by using our legal terminology based on the legal institutions of the times we live and think in.

Examining the written documents extant, especially royal warrants of the Árpád era in the abovementioned philosophical frames, the following can be found of the manifestations of royalty and the royal rights:

In the Árpád era the royal will is the necessary and inevitable source of the binding force of the statute (as a mandatory rule of conduct) without exception. The king's council or any assembly only has the right to consult and advise and whenever their part is mentioned in a royal warrant, it is only for the explanation and further legitimation of the royal decision. By the end of the 13th century the influence of the council on the royal will is increasing thus the council *de facto* becomes a real factor in legislation but in the legal sense the monarch still remains the one and only legislator. As the royal will establishing mandatory rules of conduct and the expression of that will is the statute itself, the regular distinction of decrees from privileges is not a substantive distinction of legal sources but a literary convention. However the monarch – as a Christian king reigning by the grace of God – is no more capable and free to govern his kingdom by unlimited and raw force but by statutes more or less limited by –

beside meta-juristic circumstances – the divine laws, the old statutes of ancestors and some elements of customary law.

The control of execution and administration is also focussed in the hands of the monarch but as his expressed will is a statute independently of the form of expression, the monarch can never constitute any law inferior to statute. Thus the forms of central (state-)administration are hardly different from the forms of legislation and the role of the king's council is also similar in both cases. However in the Árpád era we cannot find a capital city like we see nowadays, we can see the importance of the royal seat(s) in the actions of administration. Beside keeping the most important fields of administration in his hands, another significant way for the monarch to affect the actions of execution and administration is the appointment and discharge of his officials in which the personal impression and trust of the monarch is always of great importance. We can find the contemporary ways of territorial division of powers in the dynasty and some kind of autonomy of territorial units and ethnic groups but these are always established by will of the monarch and never become fully independent of the royalty, they can only be interpreted in correlation with it.

Obviously, the monarch is not able to wield every judicial power in his kingdom in one person but as the main addressee of this power he is the one to decide in which cases he would judge personally and in which cases he would authorize one of his officials to do so. Beside the power of legislation the king also has determinative influence on judiciary in the field of judicial power in several ways. In some cases he judges personally either of first instance and without appeal or by giving an opportunity to appeal to himself as some kind of legal remedy against the decision or malpractice of another judge. In other cases the monarch has an indirect influence on judiciary by appointing judges, by conforming elected judges of municipalities or by delegating judges to proceed in particular cases. In addition to such judicial power the monarch also has discretionary right to exercise the power of pardon.

The so-called property-featured elements of royal rights (*fiscalia regum*) provide the material basis of the power structure. As in the Árpád era even the royalty has some civil law characteristics, in the field of fiscal policy the possession of estates plays a significant part in providing this material basis. Beside the direct share of royal estates and their benefits the legal phenomenon called 'the crown's right of possession' works as a circle of incomes and expenditures. The elements of this circle are the reversion or escheating of properties for lack of heirs, the confiscation of properties and the royal donations. Further fiscal element of the royal rights are several tax-like incomes, non-pecuniary supplies, services in kind and types of fines. Beside fiscal policy monetary policy is also of high importance. In the Árpád era coinage is not only one of the rights of the monarch but a monopoly right of him guaranteed by the possibility of punishing any infringements of it. Furthermore the incomes of coinage are also significant elements of the incomes of the royal chamber.

One of the most significant characteristics of the Hungarian state in the Árpád era is its special relation to the Christian church based on the role of István I (the Saint) in the establishment of the Hungarian Christian church. The ideological background of the royalty is the ideal of Christian kinghood which means that the monarch reigns by the grace of God, in

the frames of the divine laws and according to the ideal of upright, gracious and peace-loving kings. Beside their provisions concerning the establishment and the supplies of the church, the contemporary statutes significantly serve for the promotion of the practice of religion and for the boost of the authority of the church. The Christian church is not only the ideological support of the royalty providing it with (divine) legitimation, but also a factor of power and politics which the monarch – having regard to its intellectual, economic and military powers – needs to have on his side. The Christian church also plays an important part in the diplomatic relations of the king and in the establishment and functioning of administrative literacy.

We can also find some other manifestations of royalty and some more royal rights in the written documents of the Árpád era. Most of these royal rights have administrative characteristics but they also have some kind of special nature which allows to consider them being separate from the right of administration. These are for example the rights of the monarch as the main warlord, manifestations of diplomatic relations, administrative literacy and authenticity in which the monarch also plays definitive part.

In the Árpád era there is no written constitution, and the legal system as a whole is also lack of some fundamental elements of the constitutions of nowadays. However in the contemporary written sources we can find and recognize several purposes, functions, instruments and methods of the power structure and the state still being established. We can also find in these sources the fundamental, obligatory and enforceable normative (legal) background of these instruments and methods. It follows that the state still being established in the Árpád era has its own constitution in empirical and legal sense. And as – considering the elements of royal rights – the monarch is obviously the one to have an effect on this constitution, we can say that the monarch incorporates the power of constitution-making.

I hope that beside its expected contributions – the description of the royal rights and the legal status of the monarch in the power structure of the Árpád era – my dissertation may indicate and accelerate further scientific research concerning Hungarian law of the Árpád era, later manifestations of the royal rights or perhaps the comparative examination of the royal rights of contemporary European monarchies.